3 1761 09079066 8

Хр. Силяновъ

Отъ Витоша до Грамосъ

ОТЪ СЖЩИЯ АВТОРЪ:

СРЪБСКО-БЪЛГАРСКИЯТЪ СПОРЪ и РУСИЯ.

ВАСИЛЪ ЧЕКАЛАРОВЪ (биография).

ГОТОВИ за ПЕЧАТЪ:

ИЗПОВѢДИ НА ЕДИНЪ ЧЕТНИКЪ (1902 г.)

СПОМЕНИ ОТЪ СТРАНДЖА (1903 г.)

НЕВОЛНИШКИ ПѢСНИ (1915—1919 г.)

БАЛАДА НА РЕДИНГСКИЯ ЗАТВОРЪ отъ Оскаръ Уайлдъ (стихотворенъ прѣводъ).

ХР. СИЛЯНОВЪ.

Отъ ВИТОША до ГРАМОСЪ

LIBRARY
FEB 05 2014
UNIVERSITY OF TORONTO

I редъ: Търпо Шалапутъ Иванъ Поповъ † Василъ Чекаларовъ Хр. Силяновъ

II редъ: Сотиръ Савовъ Ставро Калабуровъ Доно Стерйовски Нумо Желински Ване Канчевъ

Най-горѣ: отлѣво Търпо Георгиевъ Бузлю отдѣсно † Василъ Какалевъ

НА ПАМЕТЬТА НА ЗАГИНАЛИТѢ ДРУГАРИ:

ВАСИЛЪ ЧЕКАЛАРОВЪ, СТОЯНЪ ЮРУКОВЪ,
ВАСИЛЪ КАКАЛЕВЪ, МИТЕ КАСЕВЪ, ПАНАЙОТЪ
НАУМОВЪ и ВАСИЛЪ СТАВРОВЪ — ДОКТОРА.

Авторътъ.

Костурската съединена чета, 1912 година.

Убити прѣзъ балканската, междусъюзнишката и всесвѣтската войни:

† 1 В. Чекаларовъ, † 2 Йото Наумовъ, † 3 Стоянъ Юруковъ, † 4 Мите Касовъ, † 5 Василъ Ставровъ Доктора. Най-горѣ: Стоянъ Наумовъ.

ПОХОДЪТЪ НА ЕДНА ЧЕТА ПРЪЗЪ ОСВОБОДИТЕЛНАТА ВОЙНА — 1912.

ПРѢДГОВОРЪ

Прибранъ въ София, шесть мѣсеца подиръ мобилизацията, азъ бѣхъ започналъ замислената си книга съ тия встжпителни думи:

Ето ме пакъ въ сжщата работна стая, чиято врата траснахъ шумно подирѣ си на 17 септември 1912, безъ никакво съжаление, че я напущамъ и безъ да се замисля дали ще се върна пакъ нѣкога.

Петь мѣсеца изтекоха отъ тогава.

Единъ дългъ сънь.

Сънь, защото не прилича на обикновения дѣлниченъ животъ на човѣка и на народитѣ. Единъ сюблименъ моментъ, въ който се чертаятъ прѣдопрѣдѣленията или капризитѣ на сждбата, единъ мигъ, който туря прѣграда между миналото и бждащето.

Азъ съмъ разгърналъ пѣттѣ оръфани тевтерчета, въ които е запис на мъничка, неизмѣримо мъничка часть отъ онова, което азъ и милиони хора сж прѣживѣли въ тия нѣколко мѣсеца. Засъхнали кафяви букови листа, морави салепови цвѣтове и есенни минзухари се мѣркатъ тукъ-тамѣ изъ страницитѣ и ме прѣнасятъ по върховетѣ на роднитѣ балкани, на които се озовахъ така неочаквано, сѣкашъ грабнатъ и отнесенъ отъ стихиенъ ураганъ. Бѣгло прочетени имена и дати ми откриватъ неуловимо бързо мѣняващи се картини и ми навѣватъ спомени и чувства нови, непознати, неподаващи се на опрѣдѣление.

Какъ мало прожито, какъ много пережито. . .

Провиквамъ се и азъ като Надсона, но за България тия думи не сж горъкъ, страдалчески стонъ.

Всрѣдъ прѣживѣното блѣщи, като всрѣдъ хаосъ, лжчътъ на съзнанието за побѣдоносното насилие надъ една фаталность, която вѣкове е притискала душитѣ ни.

И това не е самоизмама, ни празна приказка. Прѣдъ мене виси на стѣната картата на стара България, която сега не е нищо, освѣнъ една карта, една отъ многото исторически карти на България. Стара България, желѣзната здравина на чиито мишци и съкровищата на чиято душа мнозина — бълг ри даже! — малко познаваха! Стара България, която отминава съ ослѣпителенъ ореолъ отъ слава и безсмъртие, за да заживѣе като нова.

Разрази се и мина втората война. . .

Нова България заживѣ съ бѣзмѣрна тжга по зиналитѣ безкръстни гробове и съ озлоблението си противъ всички.

Участникъ, по вѣстникарски дългъ, въ оная стръвна кампания, въ която се дирѣха и сочеха „виновницитѣ“, азъ нѣмахъ ни врѣме, ни сила да се заровя въ едно близко минало, което така болѣзнено засѣгаше всички ни, и да довърша захванатата история на нашата чета прѣзъ освободителната война.

Но и диренето на истината омръзна... Острата болка се попритжпи и въ душитѣ заседна тиха неподѣлна тжга. Тогава едвамъ, една година подиръ катастрофата, азъ разгърнахъ наново моитѣ оръфани тевтерчета.

Имахъ да възпроизведа една свѣтла отлетѣла епоха на най-възвишенъ всенароденъ подемъ, безъ да се влияя отъ кошмара, въ който ни хвърли крушението на полувѣковния ни идеалъ. Приготвенитѣ шесть мѣсеца подиръ мобилизацията Встжпителни думи, безпрѣдметни и невъзможни за днешното врѣме, ми говорятъ, колко бѣхме близко до идеала и колко сме далеко отъ него сега. И ако ми се е удало, до нѣйдѣ поне, да изобразя вѣрно отлетѣлата епоха, за това имамъ да благодаря на подробния дневникъ, който, по стара привичка, държахъ прѣзъ първата война и който се стараехъ сега строго да се придържамъ.

София, 5 февруари 1915.

Хр. С.

I

17 СЕПТЕМВРИ 1912

Когато подиръ полунощь се прибрахъ у дома, азъ съсрѣдоточихъ цѣлото си сѫщество върху смисъла на великия день изпратенъ въ вѣчностьта.

Всрѣдъ всеобщото стръвнишко опиянение азъ бѣхъ се уморилъ отъ вълнения, излияния и рѫкостискания. Сега, въ самота, изпитвахъ блаженството на удовлетворено социално самолюбие. Въ шествието на деня имаше хиляди и хиляди доскорошни маловѣрници, миролюбци, скептици. Хора, които се ужасяваха отъ мисъльта, че може да се прибѣгне къмъ опасната и радикална рецепта: войната. Сега всички се прѣклониха прѣдъ кървавия богъ. Въ единъ мигъ всѣки се почувствува капка отъ развълнуваното необятно море — нацията. И всѣки усѣти въ себе си да тупа нейниятъ пулсъ. Радостьта отъ близкитѣ сигурни побѣди заблѣщука въ всички очи.

Въ епопеята, която въ нѣколко мѣсеца написа, съ неудържимия си устремъ, българското воинство, споменътъ за малкото мобилизационни дни, които прѣкарахъ въ София, е за мене най-скѫпъ и най-великъ.

Мислимо ли бѣ тогазъ да отдѣли човѣкъ себе си отъ общия народенъ потокъ? Прѣди едно десетилѣтие, въ върха на младежкитѣ години, комитаджилъкътъ бѣ не само единъ съзнателно проповѣдванъ и изпълняванъ дългъ, но и поприще, пълно съ неизвѣстни мили прѣживѣвания и приключения, по които купнѣе младата душа. Сега имаше само едно съзнание: че въ реда на борцитѣ е отредено едно мѣсто и за тебе и че ти нѣмашъ право на участие въ радостьта и тържеството отъ общия подвигъ, ако го прѣживѣешъ отъ далеко.

Приятели и познати те срѣщатъ и питатъ, не дали ще заминешъ, а „кѫдѣ ще заминешъ?“

Втория и третия мобилизационенъ день тѣ питаха: „още ли си тука?“

II

МАЛКИ ЧЕТИ

На 18 сутриньта Освободителниятъ комитетъ свика на събрание всички дѣйци. Неголѣмата стая се напълни съ стари войводи и кандидати за войводи. Тамъ бѣхъ и азъ.

Подполковникъ Протогеровъ и майоръ Дървинговъ ни обясниха:

Отпуснати сж 500 пушки за образуване малки четици отъ по десетина души. Организирането и заминаването трѣбва да стане колкото се може по-скоро, прѣди да се е обявила войната. Задачата на тия чети ще бжде разрушителна: да нападатъ неприятелски обози, да бомбардиратъ мостове, да прѣкжсватъ телеграфни съобщения, да разузнаватъ силитѣ и движението на неприятеля. Отпускатъ се достатъчни количества взривни материали и твърдѣ малко пари. Всѣки трѣбва самъ да се погрижи да облѣче какъ да е хората си. По-добрѣ е даже четницитѣ да бждатъ облѣчени въ селски дрехи, за да се прикриватъ по-лесно. За тия чети се искатъ опитни и самоотвержени хора. Границата трѣбва да се минава по отдѣлно, въ разни пунктове и най-прѣдпазливо.

Щомъ нѣколкото мѣсеца до мобилизацията не се използуваха за да се подготви сериозно една четнишка акция въ Турция, критикитѣ се явяваха безполезни. Самъ Протогеровъ, — цѣли два мѣсеца той тропа по министерски врати и прахоса много думи прѣдъ военния министъръ, за да го убѣди, че ако съ врѣме не се доставятъ материали и не се организира здраво четнишката акция, послѣ това ще бжде невъзможно, и ще остане неизползуванъ единъ доста важенъ факторъ въ войната, — самъ Протогеровъ бѣше се помирилъ съ печалния фактъ. Оставаше да се направи само възможното, и да тръгнемъ часъ по-скоро.

Азъ бѣхъ твърдо рѣшенъ да не отивамъ въ околии нови и непознати. Имахъ, значи, да избирамъ между Одринско и Битолския вилаетъ.

— Ела да отидемъ въ Одринско. То се видѣ, нашата сждба е свързана. . ., каза ми приятельтъ Мишелъ, съ когото прѣзъ възстанието, 1903 година, дѣйствувахме въ Странджа.

— Съгласенъ, отговорихъ, безъ да се замисля много.

И сѫщия день участвувахъ въ една срѣща на одрински войводи, въ която се обсѫждаха условията за четуване въ Странджа, въ свръзка съ войната.

На другия день, до загъмжалия отъ комити дворъ на едно основно училище, въ което засѣдаваше Освободителния комитетъ, ме срѣщнаха познатитѣ ми отъ Костурско другари-войводи Василъ Чекаларовъ и Ив. Поповъ.

— Ние ще заминемъ за Костурско, колкото и да е далеко и трудно. И рѣшихме, че и ти трѣбва да дойдешъ съ насъ. Билъ си тамъ, познаватъ те хората, и сега трѣбва непрѣменно да дойдешъ. Ако ние не отидемъ, този край остава безъ никаква чета, казаха ми тѣ.

— Но азъ вече дадохъ дума на Мишелъ. . .

— Нищо, ще се откажешъ.

И наистина, отмѣтнахъ се отъ Мишелъ.

Планътъ за образуване четици отъ по десетина души не очарова никого. Всѣки имаше амбицията да поведе по-внушителна сила, способна за по-крупни дѣла и за отбрана, Особено за отбрана. Турция сѫщо мобилизираше, и границата се прѣдставляваше, дори въ въображението на стари войводи, които десетки пѫти сѫ я минавали, прѣпасана отъ кордонъ турска войска. Всички почти вѣрваха, че сблъкванията ще почнатъ отъ самата граница. А кому се иска, въ такова славно врѣме, да загине още на границата, безъ да види нищо? . . . Ето защо, нѣкои дори открито прѣдлагаха да се сгрупираме наедно много чети и да минемъ оттатъкъ д е н с к и, н а ю р у ш ъ.

Колкото за насъ и за другитѣ, които имахме да минемъ и втора, още по-мѫчна граница — рѣката Вардаръ, мнозина ни прѣдсказаха, че ще останемъ до края въ нѣкой отъ отсамнитѣ райони.

Ще се опитаме да отидемъ въ мѣстото, дѣто сме прѣдназначени, а ако не успѣемъ, ще останемъ отсамъ, казвахме си ние.

Ние бѣхме повече отъ сигурни, че планътъ на щаба нѣма да се осѫществи. Всички чети по отдѣлно ще се концентрираръ въ нѣколко погранични пункта и ще минатъ или насилятъ границата на голѣми групи. Ние сѫщо искахме за Костурско колкото се може по-голѣма чета. За това рѣшихме да надхитримъ Щаба: всѣки отъ трима ни поиска отдѣлно по една чета. Чекаларовъ взема пушки за 25 момчета, Поповъ за 15, азъ за 10 — всичко 50 пушки.

Нелесно се съгласи щабътъ на това. Единъ отъ тия господа офицери даже ни каза:

— Тамъ нѣма нужда отъ много наши чети. Тамъ ще дѣйствуватъ гърцитѣ.

Ако и да се прѣдполагаше отъ всички, че въ далечнитѣ райони, оттатъкъ Вардара, нашитѣ чети ще дойдатъ непрѣменно въ съприкосновение съ съюзни войски, никой, обаче, нѣма врѣме, не намѣри за нужно и не се погрижи да даде на тия чети каквито и да било инструкции. А думитѣ „тамъ ще дѣйствуватъ гърцитѣ. . .“ ни навеждаха дори на мисъльта, че никой не отдава значение на насъ, на четитѣ. Пращатъ ни по-скоро за да се освободятъ отъ насъ и да останатъ съ едно главоболие по-малко. . . . Това, разбира се, ни огорчаваше много, но нѣмаше защо да ни отчайва. Щомъ тия хорица — въ далечнитѣ отвъдъ-вардарски райони, независимо по какви причини, се прѣнебрѣгватъ, нашето отпѫтуване тамъ се явява толкова по-необходимо: ще имаме прѣдъ видъ правилника, но ще дѣйствуваме споредъ нуждата и условията. Оскѫднитѣ срѣдства, които заставяха Освободителния комитетъ да се отнася най-скѫпернишки спрѣмо нуждитѣ по образуването на четитѣ, и планътъ за малки чети разпръснаха у насъ всѣка юлюзия за многоброенъ отрядъ, малко-много организиранъ и по команда, и по облѣкло като българска войска и снабденъ поне съ една картечница.

Азъ и моитѣ другари скърбѣхме и скърбимъ още за тия наши разбити блѣнове. Защото по-послѣ тѣзи грѣшки се оказаха фатални въ нѣкои отношения. Не зная, дали отъ кѫсогледство или отъ нехайность, или по нѣкакви други съображения, управляващитѣ кръгове прѣнебрѣгнаха четитѣ и юго-западна Македония, но азъ бѣхъ въ течение на всички опити и усилия на подполковникъ Протогеровъ прѣдъ военното министерство и генералния щабъ, знаехъ и голѣмитѣ негови морални мѫки и страдания подиръ всѣка срѣща съ военния министъръ. Той говорѣше, убѣждаваше, настояваше, заплашваше, но никой не иска или не можа да го разбере.

III

НАШАТА ЧЕТА

Около насъ се събраха повече момчета отколкото бѣха пушкитѣ ни. Тукъ се кръстосваха всички професии: бивши стари четници, работници, дюкянджии, майстори, воденичари, млѣкари, студенти. Близо четири пети отъ тѣхъ бѣха костурчани, твърдо рѣшени да стигнатъ въ родния си край. Професионални комитаджии — отъ ония, които въ четнишки каяфетъ и съ дълги бради шествуватъ периодично изъ софийскитѣ улици — нѣмаше. Но за това пъкъ имахме десетина-дванадесеть калени борци, ветерани отъ голѣмото възстание, напустнали сега сѣмействата, дюкянитѣ или занаятитѣ си, за да отбиятъ кръвенъ дългъ. Другитѣ бѣха повечето младоци, възторжени и нетърпѣливи. Петь момчета отъ София, едно отъ Копривщица и едно отъ Сливенъ, неслужили въ войската, нѣкои отъ тѣхъ съ буйна рошава коса, се записаха при насъ, за да дойдатъ на гости въ Костурско.

Азъ държахъ за стари, опитни хора и когато направихъ списъка, изказахъ на Чекаларова очудването и опасенията си отъ многото аджамии. Но Чекаларовъ ми отговори:

— По-добрѣ. Имаме и изпитани хора, макаръ и малко на брой. Като сж нови, по-добрѣ ще ги организираме и възпитаме, и ще видишъ, какво ще излѣзе отъ тѣхъ.

Азъ свихъ раменѣ.

Щабътъ ни снабди съ по единъ Откритъ листъ и съ малко пари. Дадоха ни бѣлѣжки, съ които да вземемъ отъ склада пушки, патрони, бомби и волски цървули. За дрехи нѣмахме ни врѣме, ни срѣдства. Всѣки трѣбваше да се задоволи съ каквото има. Но вънъ отъ дрехитѣ, бѣха необходими още редица нѣща: пантронташи, навуща, раници, манерки и други дреболии въ едно врѣме, когато даже ремъци мжчно се намираха въ София. Цѣли петь дена ние тичахме като коне отъ магазинъ въ магазинъ. Момчетата пъкъ трѣбваше сами да си шиятъ паласки отъ платъ, понеже кожа не можеше да се намѣри. Тѣ трѣбваше сами да правятъ ремъци за пушкитѣ и щиковетѣ си, да пълнятъ бомбитѣ.

Нѣкои момчета бѣха толкова опърпани, че да заминатъ безъ горни дрехи бѣ просто немислимо. Намѣриха се

услужливи дами, които ни приготвиха пелерини отъ разни платове, каквито можахме да намѣримъ. И когато ги прибирахме отъ кжщитѣ, милостивитѣ дами съжаляваха хората ни, които съ тия тънки полупрозрачни намѣтала ще има да се борятъ срѣщу несгодитѣ на зимата изъ планинитѣ.

На 24 септември сутриньта направихме прѣгледъ на тая импровизо стъкмена дружина. Стана ми просто тжжно. Освѣнъ нѣколцина, които можаха да се постъкмятъ на свои срѣдства, другитѣ прѣдставляваха шарена картина, въ която човѣкъ можеше да види, покрай обикновенитѣ изпотрити граждански дрехи, по нѣкой военен шинелъ, куртки на полицейски и митнишки стражари, цивилни палта, единъ изтритъ офицерски мундиръ безъ пагони (отъ врѣмето на сръбско-българската война), дори и единъ ... рединготъ. Но почти всички бѣха се снабдили съ по едно тенекиено левче, съ което бѣха украсили калпацитѣ и каскетитѣ си.

Съ позволението на щаба, ние склонихме Попова, фелдфебелъ отъ опълчението, да си прикачи пагони на подпоручикъ, за да се знае, че сме наистина военна команда. Врѣмената се бѣха измѣнили: прѣди години вжтрѣшната организация не допускаше, по разни съображения, на своитѣ войводи да обикалятъ изъ горитѣ въ офицерски униформи. Сега офицерскитѣ пагони бѣха на почить.

Сжщия день, къмъ обѣдъ, се раздадоха пушкитѣ, патронитѣ и бомбитѣ. Ние отиваме далече и ще бждемъ съвсѣмъ отжснати отъ България и отъ българската войска; отвъдъ Вардаръ нѣма манлихерови патрони: за това всѣки четникъ трѣбваше да вземе повече отъ 250. А патронитѣ, заедно съ хлѣба, сланината, кашкавала, захарьта, запасния чифтъ волски цървули и пр. и пр., надуха раницитѣ, подъ тяжестьта на които се почувствувахме изведнажъ прѣвити. Пушкитѣ не достигнаха. Но никой отъ невъоржженитѣ не искаше да се върне. Сълзитѣ имъ ни трогнаха, и за да не върнемъ никого, произведохме трима души с а н и т а р и и нѣколцина б о м б а д ж и и, които да ни придружаватъ невъоржжени, докато ги снабдимъ вжтрѣ съ турски пушки. Нѣкои македонки, дошли да изпратятъ свои близки, ни поднесоха китки.

И когато дружината, нарамила пушки, укичена съ цвѣтя, се построи и потегли, тя изведнажъ доби другъ видъ. Въ усиленъ маршъ и съ пѣсни минахме Шарения мость и се отправихме къмъ гарата, всрѣдъ навалица народъ. Патриотическа гордость и повишено самолюбие вълнуваха всички другари, непознати до вчера и сближени днесъ духовно, сѣнашъ бѣха членове на едно и сжщо голѣмо сѣмейство.

IV

НА ПЖТЬ

Тренътъ, натъпканъ съ комити, потегли всрѣдъ гръмогласни ура, прощални възклицания и махания съ кърпи.

Азъ изпратихъ послѣдна цѣлувка на моето дѣте, което, дигнато на ржцѣ, прѣзъ сълзи ми махаше кърпичката си. Едва сега, на края, то, горкото, схвана, че раздѣлата не е отъ обикновенитѣ!

Стори ми се, че комитаджилъкътъ, който започва, ще бжде по-малко изнурителенъ отъ тичанията и тревогитѣ на послѣднитѣ дни и по-малко мжчителенъ отъ моего собствено раздвоение между грижи около четата и грижи около домашнитѣ. И сега съ въздишка на облегчение се изтегнахъ въ нечистия фургонъ.

Азъ съмъ вече само комита и нищо повече!

Облада ме онова видимо безгрижие, безъ което горскиятъ животъ би билъ непоносимъ. Да се привржещъ съ страсть къмъ всичко, което е неизмѣненъ спжтникъ на комитлъка, да наложишъ на себе си примирение и да долавяшъ и прѣживѣвашъ всичко силно и ново — въ това се крие, азъ зная това отъ опитъ, разковничето на издържливостьта въ тоя животъ за хора отъ моята категория.

И за голѣма моя радость, азъ усѣтихъ нервитѣ си изцѣрени. Вонята на мръсния подъ не ме дразнѣше. Съсѣдството на моитѣ другари — хора, отъ които се смѣтахъ напълно отчужденъ — тѣхнитѣ остроумия, приказки, хвалби и закани ме само забавляваха. Деветтѣ години, които ме дѣлѣха отъ послѣдния комитаджилъкъ, като че не съставяха никакъвъ интервалъ между онова минало и началото на настоящето. И се зарадвахъ безкрайно много, че тъй бързо се приспособихъ.

Пѣснитѣ замлъкнаха. Всички, като по даденъ знакъ, заиграха съ пушкитѣ, които бѣха още д ѣ в с т в е н и. Новацитѣ взеха първитѣ уроци. . . .

Бурни викове ура се чуватъ на всѣка гара.

Въ Радомиръ трѣбваше да слѣземъ и пронощуваме, докато ни се изпрати другъ тренъ. Слѣзоха и другитѣ оттатъквардарски чети.

Единъ изгубенъ день. . . .

Спането на голитѣ дъски въ училището бѣ дебютътъ.

Другия день до обѣдъ прѣкарахме на полето. Първата ни грижа бѣ да се устроимъ като чета. Разбъркахме опитнитѣ и неопитнитѣ и ги разпрѣдѣлихме на седемь групи и на чело на всѣка група турихме по единъ старъ опитенъ четникъ. На десетницитѣ — между тѣхъ имаше и такива, които сж водили чети прѣзъ възстанието — повѣрихме възпитанието, обучението и ржководството на отдѣлнитѣ групи. Послѣ всички момчета образуваха кржгъ и имъ се прочете и обясни Правилникътъ за доброволческитѣ отряди. Вмѣсто клетва, всѣки даде честна дума, че ще служи на отечеството и царя и ще се жертвува за тѣхъ. Нѣколкото напжтсвени наши рѣчи бидоха изпроводени съ ура и акламации за България, за свободата, за четницитѣ и за началницитѣ.

На края Поповъ извика въ срѣдата единъ русъ момъкъ, посочи го на другаритѣ и каза:

— Другари, ние отиваме да изпълнимъ единъ дългъ като българи и македонци. А тоя човѣкъ тукъ е по народность турчинъ и при все това тръгва съ насъ, за да се бори противъ турската тирания. Нашата цѣль е толкова благородна и свята, че е могла да увлѣче даже единъ турчинъ. Като добъръ и съзнателенъ турчинъ, който отива да се бори заедно съ насъ противъ Турция, нашиятъ другарь Шерифъ заслужва всичкитѣ ни уважения и симпатии. Прочее, да привѣтствуваме нашия другаръ Шерифъ съ ура!

— Ура!...

Още въ София ми бѣха казали, че се записалъ и единъ турчинъ. Азъ бѣхъ останалъ въ недоумѣние, но всички увѣряваха, че Шерифъ доказалъ своята привързаность къмъ организацията и българщината, прѣди и слѣдъ хуриета, въ Костурско.

Нѣмаше що, взехме го най-послѣ — за чешитъ.

Не зная какъ, въ четата ни попадна и едно гърче, Яни, отъ Солунско... Съ една рѣчь, енциклопедическа чета, както ни бѣха нарекли на софийската гара (за разлика отъ Яворовата дружина, която пъкъ била по съставъ литературна).

Въ Кюстендилъ се видѣхме събрани маса чети, прѣдназначени за отсамъ и оттатъкъ Вардара. Настанихме се въ салона на читалището. Всѣки се зае да си дотъкми облѣклото, навущата, цървулитѣ, раницата. Можахме да издѣйствуваме отъ пунктовия складъ още една маузерка, една бердана и една манлихерка — за санитаритѣ и бомбаджиитѣ.

Тукъ научихъ, че сме имали и буризанинъ.

— Готъ е сиромаха, дибидюзъ голъ. Да му найме едни плячки! израпортува ни бай Шалапаутъ — единъ срѣдна въз-

расть, но прошаренъ костурчанинъ, който въ приготовленията ни прояви голѣма способность на разпоредитель и икономъ — и ни прѣдстави буризанина.

Младо, съвсѣмъ опърпано момче, съ сухо, добродушно лице. Сигналистъ въ турската войска, той дезертиралъ прѣди нѣколко мѣсеца, билъ раненъ при прѣслѣдването отъ пограничнитѣ турски войници, но успѣлъ да се отърве. Извѣстно врѣме придружавалъ кочанската чета и сега тръгналъ заедно съ насъ за родния си край, Костурско. Четници много, но буризанъ имаме само единъ! Ние го снабдихме съ една вехта стражарска униформа, която намѣрихме въ пунктовия складъ, и подиръ малко буризанътъ ни се прѣдстави облѣченъ като за парадъ, съ полусплесната турска тржба подъ ржка. Усмивката му показваше, че е много доволенъ въ тия стражарски дрехи, твърдѣ широки за неговото мършаво тѣло. Това бѣ единъ отъ ония добродушни и прѣдани хора, които отъ малко внимание се трогватъ и съ твърдѣ малко се задоволяватъ.

Буризанътъ стана моя симпатия.

V

КЪМЪ ГРАНИЦАТА

Топлиятъ септемврийски день прѣваляше. Откъмъ югъ, кждѣто прашниятъ пжть се губи въ разхълмената планина, плуваха къмъ насъ черни облаци и прѣдвѣщаваха, че наближава краятъ на хубавото топло врѣме, което повече отъ седмица вече кжпѣше въ благодатна свѣтлина разшавалата се България.

Маршировката, пѣснитѣ и разговоритѣ спрѣха, щомъ ни се изпрѣчиха първитѣ ридища. Макаръ още въ България, нощниятъ мракъ ни навѣ мълчание и ни откжсна съвършено отъ мобилизационния трѣсъкъ, на който бѣхме свидѣтели отъ София до Кюстендилъ. Почувствувахме близостьта на границата и смжтно вълнение прѣдъ онова неизвѣстно, което се крие задъ нея.

Завалѣ ситенъ дъждъ. Тъмнината стана непроницаема. Чуваше се само шумътъ на буйната рѣчица, край която криволичи пжтьтъ. Ние вече ходимъ два, три и повече часа, а многожеланото ханче, съ чиято близостъ толкова пжти вече ни изкушава нашиятъ куриеръ, още го нѣма.

На нѣколко пжти четата ни се прѣкжсна. Знакъ, че нашитѣ хора като а д ж а м и и не умѣятъ да поддържатъ връзката, да прилагатъ даденитѣ имъ наставления и още, че сж вече капнали отъ умора подъ тежестьта на голѣмия си товаръ. Дружината спрѣ, и къмъ срѣдата се образува малка купчинка. Единъ младъ момъкъ, кандидатъ за студентъ, когото самъ баща му, стариятъ учитель М. Пундевъ, ми бѣше повѣрилъ на софийската гара, лежеше простръ̂нъ на пжтя.

Бѣдниятъ момъкъ! „Само малко да си отпочина. . .“ шепнѣха разтреперенитѣ му устни. „Лошо ми стана, че пихъ много вода“. . . Подиръ малко, другари взеха пушката му и той пакъ закрета подиръ другитѣ.

Като дебютъ, като първо изпитание, това стига, казахме ние и спрѣхме на ханчето. Запустѣло, бѣдно ханче, твърдѣ тѣсно за да прибере всинца ни. Повечето отъ групитѣ останаха на открито и опитаха прѣлестьта на спането около накладенъ огънь въ студена и влажна нощь.

Небето сѣкашъ бѣ рѣшило да тури на изпитание силитѣ ни прѣди още да стигнемъ границата. Студътъ и влагата ни заставиха да напустнемъ на разсъмване ханчето.

Ситенъ досаденъ дъждъ ту сѣква ту ръми. Занимава ни границата: трѣбва да я минемъ благополучно и да я минемъ, безъ да сме изтощени. За чудо, нито азъ, нито Чекаларовъ, нито Поповъ, ни нѣкой другъ отъ чѐтата не е никога минавалъ кюстендилската граница, нито пъкъ познава мѣстата, които ни дѣлятъ отъ границата па до Леринско.

На нѣколко крачки отъ насъ пъхти подъ тежестьта на огромната раница едно голобрадо момче, тънко, като тоягата, на която се подпира. Навущата, нескопосно увити, правятъ краката му неимовѣрно дебели, а разхлабенитѣ цървули даватъ възможность да се вижда, какъ голата пета шляпа въ разкисналата волска кожа. Тръгналъ е сѣкашъ по пантофи. На дѣсния му ржкавъ се прѣпрѣчватъ двѣ широки бѣли платнени ивици въ форма на кръстъ и издаватъ неговата служба: санитаръ. Отъ деня на мобилизацията то се бѣ прилѣпило къмъ насъ и ни прѣслѣдваше навсѣкждѣ като фантомъ. Напраздно го съвѣтвахмѐ да отиде въ казармата и да се запише новобранецъ. Прѣди да тръгнемъ отъ софийската гара, му казахме, че нѣма за него пушка.

— Азъ и безъ пушка мога да тръгна, отвърна ни то спокойно.

Тогава го произведохме санитаръ.

Наблюдавайки мжченишката фигура на нашия санитаръ, ние го уподобявахме ту на злѣ дигизиранъ актьоръ, който за пръвъ пжть излиза на сцената, ту на Исусъ Христосъ, доброволно понесълъ своя кръстъ къмъ Голгота. . .

— Дошелъ е братътъ да се мжчи за вѣра. . . .

Колчемъ го настигнемъ, той ни изгледва съ досаденъ погледъ, който говори:

— Е, какво? Азъ мога да вървя! . . .

Прѣдъ насъ се изпрѣчи една сградичка съ варосани стѣни.

— Тая сграда е въ българска територия, обръща се сериозно Чекаларовъ къмъ момчетата, по-нататъкъ сега иде турскиятъ постъ на границата. Кои отъ васъ ще излѣзатъ напрѣдъ да нападнатъ аскера съ бомби и да минатъ първи?

Слѣдъ минутно недоумѣниеизъ редицата се изстжпватъ десетина момчета. Между тѣхъ е и моята симпатия — буризанътъ, закрачилъ смѣло, изпотенъ, съ постоянната капка въ края на изострения си носъ.

Стигаме на Прѣдѣлъ, недалеко отъ поста Сива кобила. Посрѣщатъ ни радушно войницитѣ. Най-послѣ, дойде врѣме крайграничнитѣ български войници и офицери да не се поставятъ прѣдъ българскитѣ четници въ борба между чувствата и служебния си дългъ.

Ние отидохме на гости въ колибата на подпоручика и старшията, а четницитѣ се смѣсиха съ войницитѣ.

Разгърналъ картата, старшията, дългогодишенъ аскерлия-граничаръ, ни сочи най-потайнитѣ погранични пѫтеки.

— Ще минете прѣзъ Мостето — никѫдѣ другадѣ, отсича заповѣднически младиятъ ни събесѣдникъ.

И сега, прѣзъ мобилизацията, старшията продължавалъ да посѣщава „приятелитѣ" си отъ турския постъ. Турцитѣ сега станали по-любезни и се надѣвали, че бурята и тоя пѫть ще мине, безъ да се разрази.

И прѣзъ 1903 год. азъ съмъ срѣщалъ на одринската граница такива подофицери и винаги съмъ се възхищавалъ отъ тѣхната интелигентность и пъргавина, главно, отъ великото имъ прѣзрѣние къмъ силата на вѣковния врагъ, когото тѣ, като граничари, отлично познаватъ. Тѣ сѫ гръбнакътъ на военна България и първиятъ залогъ за близлитѣ ни побѣди.

Старшията, нагледъ по-младъ отъ войницитѣ, се отнася съ всичкия иерархически респектъ къмъ подпоручика, проспописецъ нѣкакъвъ или учитель отъ Кюстендилъ, долага му за всѣка смѣна на патраула, иска неговото одобрение, но все пакъ съ гордость ми пошепна на ухото:

— Въ сѫщность, тукъ азъ командувамъ взвода...

И на старшията и на войницитѣ бѣ омръзнало вече протакането на мобилизацията. Имаше и томовци, които се съмняваха, дали цѣлата тая гюрултия не е само п о л и т и к а. Ние ги разубѣждавахме съ единъ необоримъ доводъ:

— Ако мобилизацията е политика, правителството нѣмаше да организира и праща чети. Сами ние нѣмаше да тръгнемъ, ако не бѣхме сигурни, че това е послѣдниятъ ни комитаджилъкъ.

Войнишката чорба и пърженото пиле на офицера и старшията и нашитѣ сардели и колбаси съставяха менюто на общия обѣдъ, залѣнъ съ хубаво кюстендилско вино, което пълнѣше манеркитѣ ни. Тоя братски обѣдъ върху постланата шума и подъ дребнитѣ капки на дъжда символизираше за менъ великия моментъ, когато държава и революционна организация, двѣтѣ организирани сили на цѣлокупната нация, се сливатъ за едно върховно усилие.

— До виждане въ Солунъ! Въ Битоля!

Тия пожелания на прощаване не звучатъ вече като далечна мечта. И непоколебимо вѣрваме, че ония, които уцѣлѣятъ ще видятъ скоро осѫществяването ѝ.

На Прѣдѣлъ извикахме на страна нашия Исусъ Христосъ, софиянеца-студентъ и единъ старъ четникъ охридчанинъ, закуцалъ вече отъ старъ ревматизъмъ, и имъ казахме:

— Границата е вече близо. Досегашнитѣ мжки и несгоди сж нищо прѣдъ това, което ни очаква за напрѣдъ. Върнете се отъ тукъ, отпочинете си въ София и постжпете послѣ или въ казармата, или въ македоно-одринското опълчение. Казарменият животъ ще ви закали и послѣ пакъ ще се видимъ вжтрѣ.

Съ голѣма мжка можахме да ги склонимъ. Огорчени, просълзени почти, прѣдадоха ни тѣ оржжието си и потеглиха обратно.

Наблюдавайки непрѣкжснато граничнитѣ хребети, задъ които се крие многострадалната македонска земя, стигнахме въ Миовитѣ колиби.

На другия день отидохме съ група момчета въ близкото село Раково, станцията на краговския войвода Стаменъ. Въ Раковския ханъ намѣрихме цѣла рота войводи, стигнали вчера отъ Кюстендилъ. Евстатий, младъ иеродяконъ, когото македонското движение изкара като толкова други вънъ отъ релситѣ на призванието му. Изященъ и по фигура, и по облѣкло, изрядно въоржженъ, суетенъ и словоохотливъ, той сегизъ-тогизъ потупва голѣмия маузеровъ револверъ, напомва, че му е подаренъ отъ нѣкакви патриотки чехкини въ Прага и се хвали, че въ патронташа си носи и нѣколко пачки патрони думъ-думъ, прѣдназначени за особени случаи. Тукъ сж още: Г. Мончевъ, възторженият ученикъ и послѣ другарь на Даме Груевъ, упжтенъ за Солунско; буреподобният Леко Джорлевъ, повелъ за Леринско десетина другари и своя широко изпъкналъ коремъ на владика; демиръ-хисарският войвода храбрецътъ Алексо Радовчето; Попъ Христовъ, Павелъ Христовъ и много други.

Момчетата имъ, изнурени не по-малко отъ нашитѣ, сушатъ измокренитѣ си навуща и дрехи. Тѣ сж по-злѣ стъкмени и отъ насъ.

Сутриньта взехме двама куриери, които ни прѣпоржча бай Стаменъ, и се върнахме при момчетата.

Прѣхвърляме послѣднитѣ уморителни баири и наближаваме границата.

Всѣка почивка се използува за послѣдни наставления къмъ момчетата.

Опрѣдѣлихме и разни сигнали съ тржбата на буризана и съ нашитѣ свирки, отъ които тая на Чекаларова издаваше нѣщо като вълчи вой.

На мѣста трѣбва да пълзимъ и да се прикриваме.

— Ето турският патраулъ! извика куриерътъ Гоге и ни посочи срѣщния съртъ.

Ние насочихме биноклитѣ си и видѣхме първитѣ турски войници.

Къмъ три часа слѣдъ обѣдъ бѣхме само четвъртъ часъ подъ линията. За голѣмо наше съжаление врѣмето се поизясни. Това можеше да ни застави да чакаме до късно. А прѣди малко единъ подплашенъ заекъ ни прѣсѣче пѫтя: лошо знамение...

Съсрѣточено мълчание тегне надъ всички ни. Врѣмето минива бавно.

VI

ПЪРВАТА НОЩЬ

Ще минемъ ли благополучно тая нощь границата и ще успѣемъ ли да се отдалечимъ достатъчно навжтрѣ?

Азъ зная отъ опитъ — това не е най-голѣмата опасность за една чета. Но то е първата стжпка къмъ новия животъ — таинственъ прагъ, слѣдъ чието прѣстжпване настава друго царство, дѣто всички живи хора сж или приятели или врагове.

Не се съмнѣвахъ, че въ въображението на новитѣ ни другари границата въ тоя моментъ се рисуваше като непрѣкжсната редица отъ прѣгради, засади, плетове и дебнещи неприятели.

Сърдцето затупва по-силно. Едно странно вълнение, въ което страхътъ далечъ не е единствениягъ елементъ и отъ което засъхва гърлото, обхваща цѣлото сжщество.

Но ето единъ перестъ облакъ се отдѣли отъ далечната сива мъгла, заплува насамъ и, сѣкашъ дирижиранъ отъ ржката на опитенъ пилотъ, кацна върху самия хребетъ, по който минава границата. Ако и да не се е още добрѣ смрачило, ние благославяме това спасително було, даваме послѣднитѣ наставления, и редицата потегля. На самия връхъ виждаме силуетитѣ на нѣколцината наши другари, отправили въ противоположни посоки зарѣзанитѣ си пушки. Спущаме се послѣ съ ускоренъ ходъ по нанадолището. Азъ се обръщамъ назадъ и виждамъ: таинственото було се вдига и пилѣе надъ хребета, а другаритѣ ни бързатъ да настигнатъ отдалечаващата се редица.

Никой нѣма врѣме да изпадне въ мистицизъмъ отъ спасителното було, изпратено намъ по капризъ на слѣпия случай или по висша нѣкаква воля. Увѣренията на другаритѣ ни, че двѣ фигури на въоржжени хора ни слѣдили отъ далеко, и съзнанието, че сега трѣбва колкото се може повече да се отдалечимъ отъ фаталния хребетъ, ни заставиха да побързаме.

Гора, долъ, стръмни брѣгове, пакъ гора . . . И свикнахме скоро съ мисъльта, че се движимъ въ Турско.

Задъ мене се чу тежко падане на човѣкъ и продължително дрънчене на търкаляща се тенекиена манерка. Завтекохъ се и видѣхъ, че падналиятъ Насо, старъ опитенъ четникъ,

туренъ на чело на задния патраулъ, бързо се изправя, мжчи се да се закрѣпи на краката си и пакъ закрачва рѣшително.

— Какво ти е бе, Насо?

Никакъвъ отговоръ.

Насо, братъ на прочутия костурски войвода Митре Влаха, отъ границата насамъ оставаше все назадъ, падаше и ставаше. Но тоя пжть лицето му имаше страшно изражение, очитѣ му болезненно блѣстѣха.

Дружината прѣзъ това врѣме се изгуби напрѣдъ: не свикнали на редъ и подъ първитѣ тревожни впечатления още, момчетата бързатъ — всѣки инстинктивно слѣди другаря си и се страхува да не се откжсне отъ него.

Докато застигна дружината, единъ отъ патраулитѣ дойде тичешкомъ и доложи:

— Спрете, Насо падна и не може да ходи.

Заварихме Насо прострѣнъ на гърба си и съ разперени ржцѣ. Той хъркаше тежко. Нѣколко здрави ржцѣ го изправиха. Дойде на помощь и фелдшерътъ.

— Бжди юнакъ, Насо, върви, не се спирай на такова мѣсто!

Той едва отвори очи, затвори ги пакъ и се отпусна съ всичката тежесть на своето набито тѣло въ ржцѣтѣ на другаритѣ си. Едвамъ сега се откри загадката. Отъ устата на Насо, като отъ душникъ на казанъ съ джибри, лъхна ни отвратителна миризма на спиртъ и на какво ли не още. Неговата манерка, пълнена и прѣпълняна съ ракия, още не бѣше съвсѣмъ праздна. А раницата му едва се вдигаше съ ржцѣ. Тя бѣ натжпкана съ всѣкаква бакалска и друга стока: патрони, бомби, чорапи, сапуни, хлѣбъ, печено месо, кашкавалъ, сирене, сланина, захарь. . . Едно образцово четнишко хазяйство: Насо е старъ четникъ и не бърза като другитѣ да се разправи съ всичкия си неприкосновенъ запасъ. Пази го за черни дни. . .

Понеже разтривкитѣ и лѣкарствата на фелдшера не помогнаха, Чекаларовъ се опита да го свѣсти съ два силни шамара. Насо се стресна, изпули очи, но главата му пакъ увисна. И пакъ се повали на земята, разпери ржцѣ и захърка.

Какво да се прави? Ние сме само два часа далечъ отъ границата. Повече отъ часъ вече се бавимъ около Насо. А ако постои повече, може и да се смръзне отъ студъ. Споглеждаме се трима та и погледитѣ ни издаватъ страшната мисъль, която едновремено ни хрумва като единствено срѣдство: да се умъртви и зарови.

Но прѣди това, рѣкохме да опитаме, нѣма ли друго спасение. Извикахме куриеритѣ и ги запитахме:

— Има ли наблизо българско село?

— Има на двадесеть минути отъ тукъ нѣколко колиби.

— Хората наши ли сж?

— Наши.

— Тогава единъ отъ васъ ще се затече до тамъ съ нѣколко момчета и ще докарате двама-трима души съ единъ конь.

Хатърътъ на Насо бѣше голѣмъ, и ний чакахме още цѣль часъ, изложени на острия вѣтъръ, който пронизваше като съ ледени игли изпотенитѣ тѣла.

— Прѣдаваме ви тоя човѣкъ и ви държимъ отговорни за него, казахме на дошлитѣ трима колибари. Качете го на коня и го скрийте. Гледайте само да не попадне живъ въ ржцѣтѣ на турцитѣ.

— Ами ако умре?

— Ако умре, ще го закопате и ще ни съобщите. Ако пъкъ оздравѣе, ще ни го изпратите по слѣда.

Закрачихме бързо, желаейки да наваксаме изгубеното врѣме.

Стигнахме Брѣгалница. Доста плитка още, тя влѣче мжтнитѣ си води изъ една пѣсъчлива плоскость. Азъ се вредихъ между оная половина отъ четата, която по тактически съображения трѣбваше да бжде прѣнесена на срѣщния брѣгъ отъ събулитѣ се другари. Изборътъ ми се спрѣ на куриера Гоге, който не бѣше четникъ и чийто гръбъ отговаряше на всички изисквания.

На изтокъ се изписа нѣжна бѣла ивица, прѣдвѣстница на зората. Изкукуригаха наблизо пѣтли. Обадиха се и кучета. Нашето първо изпитание се свършва. Стигнахме нѣколко колиби на село Гърлино. Но нашитѣ квартири били по-нататъкъ въ съсѣднитѣ кжщи. И ние гонихме тия съсѣдни кжщи още половинъ часъ, и този половинъ часъ ни измжчи повече отъ цѣлия походъ.

Въ малката колибка, натжпкана съ кукурузени кочани и слама, се заехме всички да засилимъ огъня.

Не зная, дали нашето неочаквано посѣщение зарадва много хазяитѣ ни, които, сънливи още, се засуетиха около насъ. Но имаше една душа, за която идването ни бѣ неочаквано сбждване на блаженъ сънь. Тя бѣ русокосата дъщеря на хазяина ни. Дѣвойката се разположи до червендалестия куриеръ Гоге и се захласна въ него. Може би, той едничекъ не бѣ се уморилъ отъ дългия походъ и повидимому не се нуждаеше отъ сънь. Задиряниятa и интимноститѣ на селянката — нашето присжтствие не бѣ въ състояние да я смути — издаваха стари сърдечни купнежи, възбудени отъ неочакваната срѣща съ милия човѣкъ.

Сгушенъ въ сламата, азъ полюбопитствувахъ да зърна още веднажъ двойката, седнала до огнището. Гоге дяволито се усмихваше, бъркайки съ пръчка въ огъня, а разчувствува-

лата се дѣвойка галено го упрѣкваше и наказваше съ силни потупвания по колѣнѣтѣ. И разбрахъ, че въ тая идилия момата бѣ по-слабата страна: тя бѣ, която обичаше по-силно. . .

Сънѣтъ наддѣлѣ надъ моитѣ мечтания и склопихъ очи, когато се чу сърдитиятъ гласъ на Чекеларова:

— Ама вие ще ни оставите ли да спимъ, или не?

Дѣвойката, сконфузена, млъкна. Дали по-послѣ се продължи идилията, азъ не знамъ, защото скоро заспахъ. Сутриньта ние шеговито укорихме Гоге. Той ни разкри историята си. Момата прѣди години лудѣла по него, но съсметя му билъ другъ. Попослѣ Гоге овдовѣлъ. Дѣвойката останала неомжжена. Тя и сега купнѣела за него, но Гоге въ вдовството си се чувствувалъ свободенъ като птичка. И му било по-добрѣ.

*

Въ Гърлино е гроздоберъ. Добритѣ гърлинци слагатъ прѣдъ насъ кошници съ най-отбрано грозде. Пристигнали сж въ селото и турскитѣ таксилдари, за да опишатъ гроздето: ние сме въ Турско.

Турция още смѣта тия селяни за свои раи и по обкновеному събира своитѣ данъци. Сѣкашъ и не подозира, какво я чака. . .

Турция. . . Повече отъ едно десетилѣтие вече, какъ тоя народъ служи на двѣ власти: явна и тайна. За явната той има данъци, лицемѣрни поклони и увѣрения въ прѣданость, а съ тайната дѣли залъка си, покрива и надеждитѣ си. Ето. Ние снощи навлѣзохме въ прѣдѣлитѣ на султана и днесъ се чувствуваме пакъ въ своя държава. Сложенитѣ прѣдъ насъ кошници съ грозде, нашето тъй близко съсѣдство съ таксилпаритѣ, дошли да отстоятъ едно право на турската държава, нашата безопасность въ три низки колиби, безъ прозорци и покрити съ слама, не показватъ ли, че ние сме пакъ въ наша земя?

Благодарение на нашето гостуване тукъ — държавна измѣна отъ страна на домакинитѣ, наказуема въ Турско съ пожарища, затворъ и бѣсилка — таксилдаритѣ ще бждатъ, може би, прѣдметъ на повече лицемѣрни грижи и внимание отъ страна на прѣстжпницитѣ. И тая мжчителна раздвоеность, тоя непрѣстаненъ страхъ трае вече нѣколко години. . . Но настжпва краятъ.

— Братя! Това сж послѣднитѣ таксилдари, които ви идатъ въ селото, послѣднитѣ данъци, които плащате на турчина. А ние сме послѣдната чета, която посрѣщате, гощавате и прикривате съ страхъ. Подиръ насъ иде българската войска. Ние сме прѣдтечитѣ, куриеритѣ на българската войска. Тя иде. Нея ще посрѣщнете не нощѣ, тайно и треперейки отъ страхъ. Тя ще дойде открито, посрѣдѣ бѣлъ день, и нейното тържествено шествие ще ви бжде извѣстено съ трѣсъкъ и гръмъ. Пригот-

вете се да я посрѣщнете достойно, съ китки и хлѣбъ. Нали сте ходили въ България, нали знаете, какъ е хубаво тамъ?

— Знаемъ, какъ да не знаемъ!

— Е добрѣ, нѣма да мине ни една седмица, и вие ще бждете свободни като вашитѣ братя въ България.

— Е-е, камо тоя Господь!..

— Свършено е вече. Цѣла България е на кракъ. Всички млади хора, способни да носятъ оржжие, се събиратъ подъ знамената. Царщината събира всичко: коля, жито, слама, сѣно, овце, коне за войската. И хората даватъ всичко на драго сърдце, защото знаятъ, че войната ще се води за Македония, за вашата свобода.

Това вече не бѣ агитация, а просто възвѣстяване на наближаващия великъ день. Работа благодарна и лесна. Едно врѣме революционниятъ агитаторъ се намираше на тѣсно, когато любопитниятъ селякъ, съблазненъ отъ бждащитѣ перспективи на проповѣдьта, запитваше:

— Кога?

Единствено възможниятъ и умѣстенъ отговоръ, къмъ който инстинктивно прибѣгваше агитаторътъ, бѣ:

— Гответе се, защото не се знае, кога ще удари тоя часъ. Може подиръ двѣ-три-петь години, а може и утрѣ.

Сжщо както Исусъ прѣдупрѣждаваше хората за страшния часъ на пришествието.

Но, види се, не така се е проповѣдвало въ тия краища, кждѣто надъ гърба на тия колибари се е разигравала кървавата и срамна борба за прѣвѣсъ между двѣтѣ организации. Името на България и на нейната войска се е намѣсвало въ проповѣдитѣ и е будило надежди, които сж се свършвали съ бързи разочарования. А опититѣ на възстания-недоносчета, потушвани всрѣдъ огънь и кръвъ, сж успѣли да убиятъ вѣрата. Отъ тѣхния споменъ колибарътъ настръхва.

За това нашитѣ прѣдизвѣстия се посрѣщатъ недовѣрчиво и студено. Това ни дразни и възмущава.

Но защо се възмущаваме? Нѣмаше ли и между насъ такива, които до самото ни тръгване допускаха, че всичкиятъ трѣсъкъ и шумъ, и самата мобилизация, е само една игра? Нѣмаше ли и между насъ мнозина, които мислѣха, че България никога нѣма да изтегли меча?

VII

ПО ПЛАЧКОВИЦА

Всѣки се е приготвилъ за дългъ пжть. Колкото повече се отдалечимъ навжтрѣ, толкова повече приближаваме втората, загадъчна и мжчна граница — Вардара. За това тая нощь ще се помжчимъ да стигнемъ до Лжки.

Гърлино—Лжки. Тоя походъ е запечатанъ въ паметьта ми съ многото неприятни приключения.

Четата се построи надъ близкото село Драгобраща, дѣто се отбихме за вечеря. Взехме съ насъ и три коня, на които натоварихме часть отъ багажа. Тукъ присжтствувахме на дълги разправии между селянитѣ около избора на нѣколкото водачи, които трѣбваше да ни се дадатъ. Разбрахме, че имаме работа пакъ съ прости и невѣжествени колибари, съ ржководители безъ власть и авторитетъ, които автоматично, а, може би, и само отъ страхъ, се подчиняватъ на разпоредбитѣ ни.

Разправиитѣ ставаха нескончаеми. Посоченитѣ водачи се оправдаваха съ това, че не знаятъ пжтя до Лжки. Нѣколко шамара зашаткаха ненадѣйно по бузитѣ на едного. Азъ трепнахъ прѣдъ тия първи шамари надъ наши хора и изгубихъ изведнажъ всичкото си настроение. Дори се разядосахъ тайно на Чекаларова. Но шамаритѣ имаха своя ефектъ. Всичко се свърши въ единъ мигъ, и ние тръгнахме при гробно мълчание.

Слѣдъ една безкрайна смѣна отъ еднообразни горички и долинки, която се продължи нѣколко часа, озовахме се въ едни дълбоки долове, диви, каменисти и стръмни. Всички инстинктивно разбрахме, че се лутаме изъ безпжтица. А водачитѣ, изплашени отъ шамаритѣ, не смѣеха да издадатъ невѣжеството си. Ние ги улеснихме:

— Има ли наблизо каква да е българска колиба?

— Чини ми се, че има една.

Това чини ми се не бѣше никакъ насърчително. Направихме нови усилия и излѣзохме отъ дола. Надалеко заблѣщука овчарски огънь. Момчетата спрѣха — и заспаха. Слѣдъ дълго чакане изпратенитѣ наши хора се завърнаха съ единъ едъръ, разгърденъ овчаръ, чиито очи лукаво играеха.

— Вижъ го, какъвъ е прѣстжпникъ, пошепна ми Чекаларовъ.

Овчарьтъ ни изслуша важно и прѣсторено сериозно, послѣ самоувѣрено застана на чело на дружината и заприпка като коза изъ дракитѣ.

Ето ни най-послѣ при друга колиба. Водачътъ ни се отдѣли съ два-трима овчари и зашушука съ тѣхъ. Насмалко не зашаткаха нови шамари. Докато се наговоримъ съ новитѣ водачи, овчарътъ съ лукавитѣ очи незабѣлѣзано изчезна.

Новитѣ водачи ни отведоха пакъ по нова посока. Разбрахме, че прѣстжпникътъ не е ималъ друго намѣрение, освѣнъ да ни прѣдаде на други и да се откопчи. Но . . . сега не е организационно врѣме, и безсмислено е да се отплащаме.

Новитѣ водачи ни увѣряватъ, че пжтьтъ за Лжки съвсѣмъ не води прѣзъ колибата имъ и, ако искаме да се оправимъ, ще трѣбва да ударимъ прѣко прѣзъ планината и да се спремъ при друга колиба. И започна се сжщото промъкване измежду драки, сжщото катерене по скали и тътрузене изъ стръмни долове, докато се озовахме всрѣдъ единъ долъ, отъ който ни се стори, че е невъзможно да излѣземъ. Ахъ, тоя ужасенъ долъ. Чакъ сега у всички закипѣ страшна злоба спрямо прѣстжпника-овчарь, комуто дължехме всички тия ненужни изтезания. Ако не цѣнѣхме врѣмето си и ако бихме успѣли да туримъ на ржка прѣстжпника, застрѣлването, сигурно, щѣше да бжде най-малкото наказание, което момчетата биха поискали.

Свѣтлината на свѣщитѣ и на кибритенитѣ клечки освѣти тъмнитѣ очертания на страховити подплеси надъ насъ. Новъ залпъ отъ несдържани закани и псувни биде отправенъ по адресъ на прѣстжпника.

— Да ми се паднешъ, азъ да ми те дера тебе! . . . закани се нѣкой.

— Тишина! разнесе се гръмкиятъ гласъ на Чекаларова.

Всички се умълчаха.

Тукъ азъ си спомнихъ съвѣтитѣ на незабравимия Марко Лерински. Нищо не го дразнѣше повече отъ грубоститѣ на хората му, колчемъ четата се е излагала на излишни мжки поради хитринитѣ, прѣдпазливостьта или невѣжеството на куриеритѣ.

— И въ най-голѣмата мжка утѣшавайте се съ това, казваше той, че на всѣка мжка има край.

Нашата мжка бѣ голѣма, но и тя има край. Изподрани и изтощени, успѣхме да се измъкнемъ изъ проклетия долъ.

Полегатото равнище, на което рѣшихме да останемъ, граничеше съ неголѣмъ ограденъ стърнакъ, пъленъ съ купчини слама. И сламата и пржтоветѣ на оградата, собственосъ богъ

знае на кой сиромахъ отъ Лжки, бидоха употрѣбени отъ момчетата за огньове, и то не безъ извѣстно самодоволство. Двамина отъ водачитѣ изпратихме въ Лжки, а ние се простнахме на мократа земя, съ гърбове обърнати къмъ буйнитѣ пламъци.

Азъ сгълчахъ моя съсѣдъ, който продължаваше да разправя за патилата си въ дола, и задрѣмахъ.

Сутриньта се видѣхме всрѣдъ една невѣроятно ризхвърлена планинска мѣстность отъ почти еднакво залѣсени, полузалѣсени и голи върхове.

Това е Плачковица.

Къмъ обѣдъ дойдоха хора отъ Лжки, натоварени съ грамадни бъклици вода, която така нетърпеливо очаквахме.

Прѣхвърлихме веднага лжката рѣка и се спрѣхме надъ селото.

Тукъ не е припарвала скоро чета.

Нѣколко часовата почивка, краткиятъ, но укрѣпителенъ сънь подъ едвамъ топлещитѣ лжчи на есенното слънце ни възвърнаха силитѣ. Ние влѣзохме пакъ въ ролята на прѣдтечи и приобщихме набралитѣ се младежи съ тайната на пришедствието.

Лжчени ни слушаха съ внимание, но безъ никакъвъ възторгъ. Тѣ кимваха одобрително въ отговоръ на нашитѣ съвѣти, но ние се досѣщахме, че безъ опитна ржководна ржка нито една наша разпоредба нѣма да бжде изпълнена. Лжчени нѣма нито телеграфни жици да скжсатъ, нито стоката си ще прикриятъ. Турцитѣ вече сж реквизирали часть отъ по-добрия имъ едъръ добитъкъ. И тукъ селянитѣ не ни вѣрваха, когато имъ заявихме най-сериозно, че слѣдъ нѣколко дена ще пристигне българската войска. А при това маловѣрие селянинътъ мжчно ще се съгласи да избие даже добитъка си, но да не помогне съ него на неприятеля. Той ще го пази до послѣдния моментъ, докато го види реквизиранъ. Младотурцитѣ успѣха да сломятъ вѣрата и самонадѣяностьта му. Споменитѣ отъ изтезанията при обезоржжаването прѣди двѣ години сж прѣсни. Най-хубавото оржжие е прибрано. Само силнитѣ традиции отъ организационното минало поддържатъ още по инерция у тия хора извѣстно съзнание на дългъ къмъ общото народно дѣло.

Колко на врѣме дойде войната! Само гласътъ на топа ще стресне задрѣмалитѣ съзнания.

*

Колкото е трудно и уморително да се луташъ изъ разклоненията на Плачковица нощемъ, толкова е леко и приятно да я прѣброждашъ денемъ, особено при хубаво есенно врѣме.

Хаосътъ на разхвърленитѣ височини е тъй живописенъ. Запъхтѣнъ си изкачилъ една височина, едвамъ си се нагледалъ

на чудния планински ландшафтъ и веднага поемашъ надолницата и се озовавашъ въ приятна скрита падина или долъ, за да се изпрѣчи послѣ прѣдъ тебъ пакъ сѫщиятъ хаосъ отъ планини.

Каратепе е вече близо, и ние бързаме да го прѣхвърлимъ още прѣди мръкнало. Съсѣднитѣ нему тепета сѫ плоски, обрасли съ зеленина. Гѫбитѣ се срѣщатъ въ необикновено изобилие. По стволоветѣ на уединени столѣтни дървета изобилствуватъ огромни парчета туфки (секелъ), отъ които пушачитѣ прибиратъ за прахань. Тукъ-тамѣ всрѣдъ зеленината пъстрѣятъ жълти минзухари, безъ блѣсъкъ и безъ дъхъ, послѣдни тѫжни цвѣтя на закъснѣлата есень. Азъ прибрахъ нѣколко минзухара и ги турихъ между листата на бѣлѣжника си. И тѣ сѫ моятъ най-скѫпъ споменъ отъ дивата Плачковица.

Ние сме на Каратепе. Кръгозорътъ е разширенъ. Заобиколени сме отъ залѣсенитѣ и плешиви гребени на Плачковица. Далеко задъ тѣхъ наднича великанътъ Пиринъ, чиито бѣлоснѣжни върхове се сливатъ въ продължителна свѣтла ивица. На югоизтокъ, свито въ политѣ на Плачковица, се вижда Пехчево. Задъ насъ се бѣлѣе всрѣдъ планината уединено здание — аскерска кула. Но никой не си дава трудъ да се прикрие. И не спиратъ високитѣ и безгрижни другарски приказки. Човѣкъ се чувствува истински властелинъ всрѣдъ тая гостоприемна планина, еднакво година за отбрана и за прикриване.

Ако сѫ малко аскерлиитѣ, ще се изплашатъ отъ нашия видъ; а ако сѫ много, нека заплющятъ куршумитѣ! Толкова ни струва — нали е сега е край?

Не тъй разсѫждаваше нѣкога четникътъ. . .

Седнали на почивка, всички сме устремили мълчаливо погледитѣ си на западъ. Слънцето ни дари още единъ хубавъ свѣтълъ день и си взема вече сбогома отъ насъ и отъ Плачковица. Още малко и то ще скрие съвсѣмъ своя пурпуренъ дискъ задъ обагренитѣ гори. Цѣлата околна природа сѣкашъ изпитва таинствени трѫпки заедно съ насъ въ тоя тържественъ и тѫженъ моментъ. Обладани отъ чувство на самотность прѣдъ припадащия здрачъ, стори ни се, че само къмъ насъ, единствено къмъ насъ, къмъ Плачковица и къмъ ятото жерави, които безшумно прѣлитаха къмъ югъ, бѣ отправенъ замисленията прощаленъ погледъ на залѣзлото свѣтило.

Прѣхвърлихме още нѣкои ридове. Луната изви рогъ на небето и ни придружи нѣкое врѣме. Капризна и измѣнчива, тя ни се показа тая нощь въ най-очарователни съчетания съ силуетитѣ на кичеститѣ гори и съ бисерната бѣлизна на небето. Ту се скиташе усамотена високо надъ насъ, ту надничаше дяволито прѣзъ листата. А веднажъ видѣхме я надникнала надъ двѣ приближени, слѣпени почти въ форма на джга, съсѣдни гори. Като прѣзъ царствено прѣдверие минахме тър-

жествено прѣзъ пжтеката, която ги раздѣляше, за да се загубимъ послѣ въ непроницаемъ мракъ. Краката ни затънаха въ мека напластена маса. Едвамъ хрущятъ токущо падналитѣ тая есень листа. Начесто се спъваме и прѣскачаме повалени огромни буки. Остро дрънкане на тенекиена манерка, тропотливо падане на човѣкъ, струполенъ съ цѣлата си снага, нарушаватъ таинствената монотонность и извикватъ отдѣлни несдържани смѣхове. Рискувахме да се разпокжсаме и изгубимъ въ тая чудна дѣвствена гора. Като свѣтулки въ пълната тъмнина блѣскаха свѣщитѣ и електрическитѣ ни лампички. Настроението не бѣше трагично като миналата нощь. Нѣкой запѣ Христосъ възкресе, и въ единъ мигъ екна цѣлата гора. Сега подъ мъждѣещата свѣтлина можахме да различимъ бѣлитѣ силуети на букитѣ, въ които се блъскахме по-прѣди. Високи и стройни като тополи, тѣ съединяваха широко разлистенитѣ си върхове и образуваха гжстъ и непроницаемъ сводъ надъ насъ. Любувахме се на величието имъ и се мжчехме да си спомнимъ, дѣ другадѣ, въ кой македонски балканъ, сме срѣщали такъвъ букакъ.

Излѣзохме отъ гората, но впечатленията не изчезнаха бързо. И докато азъ се прѣнасяхъ ту въ Странджа, ту на Нидже, момчетата задъ менъ си казваха, сочейки гледкитѣ на нови мѣстности и планини:

— На, това е Лисецъ.

— Пжтьтъ между Статица и Кономлади!

— Върбица!

И се изреждаха имена на мѣстности и гори отъ Костурско, което бѣ още много далеко, но което оживѣ сега въ възбудената фантазия на нашитѣ костурчани.

Настаналитѣ угари, каменливитѣ гребени и пѣсъчливитѣ стръмнини разпръснаха отъ паметьта ми и сѣтната слѣда отъ прѣлестния букакъ, когато късно, подиръ полунощь, стигнахме въ една овчарска колиба надъ Смилянци.

Малка низка колиба, съ единственъ отворъ, който служи за врата и прозорецъ. Пламътъ на горящитѣ главни се губи въ напластения димъ, който непрѣстанно изтисква сълзи отъ очитѣ. И все пакъ, добрѣ че се е намѣрила.

Вънъ е пронизително студено. Момчетата, разтреперани отъ студъ, кладатъ огньове. И чуваме прѣзъ плета такива разговори:

— Ако все така на топло прѣкарваме нощитѣ, кой знае, дали ще видимъ Костурско . . . Ние ще измремъ отъ студъ и мжки, вмѣсто отъ куршуми. . .

Тѣ иматъ право. Десеть дена вече нощниятъ студъ не дава да се спи. Двѣтѣ трети отъ денонощието минаватъ въ изнурителни походи съ такъвъ тежъкъ товаръ на гърба.

Но какво да се прави? Костурско е още далеко. Пъкъ и ако стигнемъ тамъ, нима само пухови възглавници и почивка ни чакатъ? При това още не сме се натъкнали на никакви опасни прѣмежди. Спрѣхме се на единственото подкрѣпително срѣдство, което бѣ въ ржцѣгѣ ни: да дадемъ утрѣ на хората си за закуска млѣчна попара и за обѣдъ топла храна. И се разпоредихме веднага да се отдѣлятъ десетина кози отъ завареното стадо и да се донесатъ отъ Смилянци газени тенекии, бобъ и чушки.

Не е добрѣ да се подава човѣкъ на такива настроения, особено като знае, че за напрѣдъ го очакватъ много по-голѣми несгоди.

Бай Търпо, нашиятъ економъ, чието лице имаше бакъренъ цвѣтъ, бѣше успѣлъ вече да изпроси малко млѣко. А струваше си да се пожертвува сънътъ за една попара, толкова повече, че задимената колиба, натжпкана съ повече хора, отколкото можеше да побере, не прѣдставяше особени удобства за спане. Практичниятъ бай Търпо, който е и голѣмъ масалджия, ще съумѣе да ни развлѣче и откжсне отъ неприятната обстановка. И чувствувайки извѣстно удоволствие, че мога да подразня Попова, който бѣше готовъ да пожертвува всичко за съня, азъ обсипахъ бай Търпа съ много въпроси и успѣхъ да му поразвържа езика.

Бай Търпо ни прѣнесе въ Америка и ни разправи много смѣшни истории за американската простотия и за пансионитѣ, въ които тамъ живѣятъ работницитѣ отъ Костурско. Разправи ни картинно, какъ костурчанинътъ се изхитря да икономиса порядъчни суми, като бойкотира гостилницитѣ, трамваитѣ, желѣзницитѣ, развлѣченията — всичко, което самъ той, бай Търпо, инакъ много обича. Неговата философия е, че човѣкъ, до като умре, трѣбва да опита до една суетнитѣ сладости на живота: „На тоя свѣтъ що ти посака душа, трѣбва да му го дашъ“.

Нашиятъ увлѣченъ другарь загази въ областьта на интимнитѣ си похождения изъ Стария и Новия свѣтъ. Той оживи прѣдъ насъ образитѣ не на една емигрантка въ Америка, между които централно мѣсто заемаше нѣкаква гърдеста хърватка-куварица, съ която Търпо се обяснявалъ на костурски диалектъ. Излѣзе, че и прѣди тръгването ни отъ София бай Търпо, оставайки вѣренъ на философията си, покорилъ сърдцето на една отъ шивачкитѣ, извикани да съшиятъ четнишкитѣ раници.

Умората отъ нощния походъ бѣ забравена, всѣки се сви на кълбо и заспа съ свои спомени отъ миналото, прѣнесенъ далечъ отъ тѣсната колиба.

Въ смилянската колиба срѣщнахме първата мѣстна четица — група отъ радовишката организационна чета на Хр. Симеоновъ. Прѣдвождаше я нѣкой си Поцко, неподвиженъ старъ четникъ, който скжпѣше думитѣ си повече отъ всичко на свѣта придружаваше всѣка заповѣдь до селянитѣ съ единъ тежъкъ заканителенъ жестъ. Изпратенъ билъ отъ Симеонова за да ни посрѣшне. Отъ прѣди нѣколко дена ималъ отъ войводата си писмо. Дали защото не е намѣрилъ грамотенъ човѣкъ, или защото не е искалъ да прибѣгне до услугитѣ на такъвъ, за да не унижи достойнството си — не зная, но прѣдаде ни го неразтворено. Въ писмото Симеоновъ му съобщаваше за войната и му прѣдписваше да направи редица най-бързи разпоредби.

— Е, Поцко, добрѣ че стигнахме прѣди да се започне войната. Инакъ, щѣше да закъснѣешъ. . .

Той сериозно поклати глава.

*

Отъ нашата колиба се вижда Огражденъ. Показватъ се едвамъ и върховетѣ на Бѣласица. Срѣщу насъ пъкъ се изправя прочутиятъ Готенъ, кждѣто четата на Чернопѣева даде въ 1903 година толкова скжпи жертви.

Не много далеко отъ колибата започва Готенскиятъ проходъ. По едина склонъ на тѣснината се вие козя пжтека — ш о с е т о между Пехчево и Радовишъ. Въ дъното гърмоли малка рѣчица, притокъ на Струмица. На мѣста пжтникътъ се вижда надвисналъ надъ пропасти, по-нататъкъ тѣснината се поразширява или провира между отвѣсни скали, изъ които тукъ-тамѣ зѣятъ огромни дупки, прилични на пещери. Тия дупки били издълбани отъ гигантското длѣто на Крали Марко, когато той ходилъ по земята — увѣрява ме нашиятъ куриеръ отъ Смилянци.

Никой отъ насъ не е виждалъ дефиле толкова дълго, страховито и интересно. Прѣдъ него блѣднѣе даже и прочутото Гърло въ Костурско. Видътъ му навѣва мисли за засади и нападения. Въображението ни поставя четницитѣ на укрѣпени позиции по двата склона, а турцитѣ — по пжтеката; захваща се адски огънь, и неприятелитѣ се струпалятъ въ пропастьта, кждѣто намиратъ смъртьта си . .

Въ мѣстностьта Чичика рѣчицата образува виръ, нареченъ отъ народа Моминъ виръ. Когато поганцитѣ покорили християнската царщина, търнъ арапинъ подгонилъ отъ непознати краища една бѣла хубавица. Християнската дѣвойка бѣ-

гала много дни и нощи, прѣхвъркнала съ неземна сила много планини и поля, но тукъ, на Чичика, силитѣ я напустнали, тя скочила въ вира и намѣрила въ смъртьта спасение на своето дѣвство.

Мръкваше се вече, и ние забързахме да излѣземъ поскоро отъ прохода. Луната ни поздрави отъ височината на два слѣпени обраснали рида. По тъй нареченото шосе не срѣщнахме живъ човѣкъ.

Чувство на несигурность обхваща четника, когато се намѣри всрѣдъ поле, особено всрѣдъ непознато поле. Тукъ, по шосето, което прѣкосва гиздавото Радовишко поле, отъ една седмица насамъ се били влачили турски войски. А при устието на прохода, когато минавахме край една турска воденица, се мѣрна човѣшка сѣнка, която изчезна въ тъмнината.

На часъ и половина отъ Радовишъ, когато се готвѣхме да се отбиемъ отъ пжтя и да догонимъ планината, чу се ненадѣйно войнишка гржба. Звуковетѣ минаха тревожно по полето и заглъхнаха всрѣдъ нощната тишина. Инстинктивно се спотаихме. Тржбата ни развуча като на тревога или като за сборъ и оживи въ съзнанието ни мобилизационната треска въ лагера на турцитѣ — картината на готвещето се сблъскване. Откъмъ Радовишъ се виждатъ свѣтлинки. И ако не бѣше тржбата, едва ли щѣхме да се сѣтимъ, че въ града има хиляди войници, които наежени чакатъ часа на разплатата.

Но какво значеше тая тржба подиръ полунощь? Не бѣше ли сигналъ нѣкакъвъ по нашъ адресъ? Не сме ли издадени отъ незаловения турчинъ, който ни съгледа край воденицата? Сѣтихме се, че между насъ има турски тржбачъ и го извикахме.

Нашиятъ буризанъ продължително мълча, но послѣ се поокопити и произнесе твърдо:

— Биринджи табурданъ биринджи юзъ-баши гелсинъ! т. е. да дойде първиятъ капитанъ отъ първата дружина.

Разбрахме, че честолюбивиятъ буризанъ иска съ тоя отговоръ да скрие слабитѣ си познания по турската сигналистика. Напуши ни смѣхъ.

— Браво, буризанъ! казахме му и го изпратихме.

Вмѣсто да губимъ врѣме около значението на турския сигналъ, намѣрихме за по-благоразумно да усилимъ хода.

Прѣгазихме Струмица и прѣзъ нивята стигнахме въ Воиславци. Съ селскитѣ часови бѣхме се разминали на пжтя, и стана нужда да чакаме цѣлъ часъ на улицитѣ, докато се разберемъ съ изплашенитѣ селяни.

Сушейки навущата и чорапитѣ си на огъня, разправяме на заобиколилитѣ ни селяни за това, което ще започне, което,

може би, е започнало вече, а тѣ ни говорятъ за приготовленията на турцитѣ. Тукъ на думитѣ ни се дава по-голѣма вѣра. По шосето отъ сутринь до вечерь се движи войска. На цѣлото турско население е раздадено оржжие. Отъ българитѣ се събиратъ пари, добитъкъ, новобранци и мекереджии за войската.

По турскитѣ кафенета въ Радовишъ се приказвало само за войната. Беговетѣ, пушейки съ дълги чибуци и смъркайки наргелетата си, се хвалили:

— България ни е единъ ручокъ!

Кафето си щѣли да пиятъ въ София, а конетѣ си ще напоятъ на Дунава!

Всичко това е убѣдило хората; че се готви война. Но повечето гледатъ еднакво скептично както на турскитѣ закани, така и на нашитѣ прѣдупрѣждения, че на турцитѣ ще остане за напрѣдъ да си пиятъ кафето само въ Анадола. Прѣдоставяйки на Бога да осигури побѣда за нашитѣ, тѣ сж повече заети отъ грижата, какъ да се отърватъ съ колкото се може по-малко добитъкъ, пари и хора.

Чухме немалко способи, чрѣзъ които нѣкои сж успѣли да надхитрятъ турскитѣ реквизиционни комисии. Най-гениална ни се видѣ хитрината на единъ българинъ, който направилъ своя конь негоденъ за реквизиране, като заковалъ единъ пиронъ на копитото му и го осакатилъ.

При насъ се е дотътрилъ и единъ възрастенъ мжжъ съ дървени крака и патерици. Жизнерадостенъ и бъбривъ човѣкъ. Той поглъща всѣка наша дума като откровение и вѣрва толкова твърдо колкото и ние, че днитѣ на Турция сж прочетени. Той не допуща, че може да бжде побѣдена армията на България, която той познава, защото нещастието го закарало прѣди години въ София, въ Александровската болница, кждѣто му ампутирали и двата крака. Благодарностьта му къмъ България е безгранично, защото ней, на нейната болница и нейнитѣ лѣкари, дължи живота си, а на единъ неинъ майсторъ — своитѣ дървени крака.

— Ако не бѣхъ ходилъ въ България, нѣмаше сега да съмъ живъ и нѣмаше да се порадвамъ на свободата, която България ще ни донесе, казва той.

Щастливецъ! Той, може би, само чрѣзъ нещастието си е обикналъ толкова живота.

Искаше ни се много да прѣкараме единъ день въ село и да се наспимъ, макаръ че квиртирата ни се случи мръсна и опушена. Но оставенитѣ грамадни слѣди по нивята, турчинътъ отъ воденицата, нощната тржба и близостьта на града побѣдиха изкушението. Още прѣди да се развидѣли, излѣзохме въ джбравата надъ селото.

Оттамъ полето се вижда като на длань — сѫщото поле, което прѣкосвахме снощи и по което отъ рани зори почна да се влачи турска войска. Вижда се и градътъ съ казармитѣ и джамиитѣ си, съ черквата и съ блѣсналитѣ подъ слънцето стъкла.

Воиславската дѫбрава е усойна. Отъ нея вѣе хладъ, който прониква до коститѣ. Мѫчно се спи. Но часоветѣ минаватъ бързо въ едно рѣдко развлѣчение. Наблюдаваме съ бинокли безспирното движение на аскера и на аскерскитѣ обози по шосето. И философствуваме върху сѫдбата на Турция. Турция наистина нѣма право да живѣе, щомъ при това гъмжило отъ войски, при тия съсрѣдоточени усилия да се смажатъ гяурскитѣ държави, ние успѣхме да минемъ снощи незабѣлѣзани по полето, край самия градъ, и да наблюдаваме сега отъ толкова близу приготовленията! Нейнитѣ поданици пъкъ, селянитѣ отъ Воиславци, можаха днесь безпрѣпятствено да ни донесатъ цѣль чувалъ хлѣбъ и петнадесеть оризника*).

Сегизъ-тогизъ се чуватъ отдѣлни изстрѣли: турцитѣ стрѣлятъ по българи, които спасяватъ добитъка си.

Привечерь се завърнаха отъ града изпратенитѣ селяни. Въ Радовишъ били пръснати между турцитѣ възвания, въ които се казвало, че ще се почне походътъ за София.

И това ние можахме да научимъ едноврѣменно почти съ радовишкитѣ турци!

Бѣдна Турция. . .

Момчетата се разшаваха. Напрадно се мѫчехме да въдворимъ тишината.

Само загриженитѣ селяни отправяха умолителни погледи къмъ немирницитѣ.

Аскерската редица продължаваше да се точи лѣниво по шосето.

---

*) Оризникъ, гювечъ приготвенъ отъ оризъ, лукъ и дървено масло — радовишки специалитетъ.

VIII

СЪ ДВАМА ДИНАМИТАРИ

На четвърти октомври, при зори, излизайки отъ село Дѣдино, срѣщнахме струмишката чета на Иванчо Николаевъ.

Радостьта на младия войвода бѣ голѣма. Другаритѣ му, млади и напети като него, се смѣсиха съ нашитѣ момчета. Бивакътъ ни зашумѣ като кошеръ. Ударихме го на хуриетъ.

Прѣстегнати и добрѣ екипирани, струмичани иматъ видъ на постоянна вжтрѣшна чета, която дѣйствува въ свой районъ. Ходенето по селата, организаторската работа, вършена като единъ видъ професия, при сравнително по-редовенъ и еднообразенъ животъ, сж ги примирили съ положението имъ на нелегални хора.

Иванчо има такова симпатично лице, тъй е мекъ и любвеобиленъ, щото никой не би повѣрвалъ, че е единъ отъ най възторженитѣ динамитари, единъ отъ ония, които въ послѣдно врѣме така често търкаляха изъ Македония бомбитѣ като орѣхи и ни изненадваха съ извѣстия за сполучливи и несполучливи атентати. Къмъ мене той се привърза съ особена топлота.

Струмичани имаха кафеджийски такъми. И за пръвъ пжтъ отъ границата насамъ ние имахме удоволствието да пиемъ кафе въ плоски турски филджани.

Едно извѣстие на караула наруши идилията ни. По пжтя вървѣли вкупъ седемъ жандарми съ безгрижно метнати прѣзъ рамо пушки. Чекаларовъ ни остави да си допиемъ кафето и веднага се озова на наблюдателния постъ, но подиръ малко се върна разочарованъ: агитѣ излѣзли отъ дефилето и залавянето имъ станало невъзможно.

— Язъкъ. Изгубихме толкова пушки! пошегува се той: Седемь щѣхме да вземемъ и съ седемь щѣха да се намалятъ турскитѣ пушки — всичко четирнадесеть.

Бодри и отспали, ние прѣхвърлихме привечерь планината, минахме рѣката Лакавица, прѣкосихме малкото конческо поле и стигнахме въ село Конче.

Въ жгъла на стаята, дѣто ни въведоха, пъшкаше единъ старецъ, свитъ на кълбо. Домакинята грубо го събуди. Подпомогнатъ отъ мжжетѣ, той едва се изправи на краката си.

— Защо го пждите? Нека остане, има мѣсто за всички...

— Нека иде при другата си снаха.

Стариятъ човѣкъ ни изгледа съ плачещъ видъ, изпустна единъ викъ, въ който доловихме безгранично купнение и мжка, и поиска да се ржкува съ всички ни, но и това не му дадоха. Мжжетѣ го помъкнаха къмъ вратата. Той се обърна още веднажъ къмъ насъ, въздъхна дълбоко и ни пожела близка свобода.

Двама души се свихме на неговото топло още мѣсто. И ни стана много, много съвѣстно.

Събудиха ме отъ първия сладъкъ сънь. Разтрихъ очи и видѣхъ Чекаларова да се разговаря съ току-що пристигналия радовишки войвода Христо Симеоновъ.

Сѣдналъ кръстъ-нозѣ и свивайки цигара отъ една огромна табакера, Симеоновъ разправяше за разположението на желѣзнопжтнитѣ мостове край Вардара. По-малко лириченъ отъ Николаева, съсрѣдоточенъ и важенъ, Симеоновъ съ своето обраснало въ растителность лице има видъ на младъ войвода, погълнатъ отъ работа и върху който тежи ржководенето на единъ цѣлъ районъ. Обноскитѣ и разпоредбитѣ му прѣдъ селянитѣ сж прости и непринудени, безъ оня заповѣднически тонъ, присжщъ на войводи и войводствуващи отъ категорията на Поцко.

И Симеоновъ е горещъ послѣдователь на Тодоръ Александрова атентаторска тактика. Той е устроитель на нѣколко атентати, между които и на недавнашния бомбенъ атентатъ надъ Куманово. Тоя сполучливъ атентатъ е неговата гордость. Съ нѣколко залпа четата манифестирала присжтствието си около Куманово; турцитѣ я подгонили и въ прѣслѣдването намѣрили въ планината единъ сандъкъ. Тѣ заобиколили съ любопитство сандъка и щомъ завъртѣли нарочно оставения ключъ, станала експлозията. Повече отъ десетина войници и стражари полетѣли въ въздуха.

Симеоновъ е устроилъ и атентатитѣ въ Кочани и Щипъ, които съ послѣдицитѣ си допринесоха много, за да се ускори мобилизацията.

IX

ВТОРАТА ГОЛЪМА ГРАНИЦА

Другата вечерь подиръ полунощь поехме Конческата планина.

Отдалеко тя е гиздава и привѣтлива, издигната като куполь посрѣдъ другитѣ планини. Но когато човѣкъ я наближи и нагази въ недрата ѝ, тя плѣнява съ дивото си величие, съ широката си разклоненость, съ многоводието и разновидната си растителность.

Да я прѣкосвашъ въ тъмна и дъждовна нощь не е лесна работа.

Зората посрѣщнахме въ нейнитѣ китни долини, които съ минзухаритѣ и другитѣ си цвѣтя напомнятъ началото на пролѣтьта. Но щомъ по изнурителнитѣ ѝ урви се покатеримъ на височинитѣ, лъхва ни веднага зимата.

Отъ една височина, прѣзъ множество по-низки ридища, се показа единъ кжсъ отъ Вардара. Гигантско око на невидимата още змия, която криволичи между далечнитѣ тѣснини и ни гледа тъмна и загадъчна.

Дъждътъ се усилваше. Малко по-далеко имало двѣ по-голѣми колиби-свинарници, но никой не се съблазни отъ желанието да заеме мѣстото на обитателитѣ имъ. Момчетата накладоха буйни огньове, които запламтѣха, въпрѣки едритѣ дъждовни капки.

На тия висоти трѣбваше да прѣкараме още единъ отъ ония есенни дни, прѣзъ които самочувствието на четника безнадежно гасне.

Непрогледна черна мъгла обвива Конческата планина. Ръми непрѣстанно. Лице, ржцѣ, цѣлото тѣло тръпне отъ студенина и влага.

И все пакъ стана нѣщо, което раздвижи и въодушеви всички. Отъ близката желѣзнопжтна станция Удово наши хора ни изпратиха вѣстникъ Право и други гръцки и французки солунски вѣстници отъ 5 и 6 октомври. Привлѣчени отъ жадностьта, съ която се нахвърлихме на вѣстницитѣ, момчетата се

струпаха около насъ. Не се мина ни една минута, и азъ имъ съобщихъ най-важната новина, напечатана на чело съ едри букви:

Войната е обявена!

Най-послѣ. Разрѣшиха се всички съмнѣния и колебания!

Никого не сдържаше вече на едно мѣсто. Новината подѣйствува даже и на насъ, които не взимахме мобилизацията за игра. Слушайки дръзкитѣ закани на момчетата и тѣхната гръмка пѣсень Боятъ настана, тупатъ сърдца ни, азъ се мжчехъ да дамъ прѣдъ самия себе смѣтка за тържественостьта на моментитѣ, които наставатъ. И едвамъ сега дочаканото събитие почна да ми се вижда невѣроятно. . .

*

Азъ не сварихъ да се спра на добритѣ прости хора, които навредъ ни посрѣщатъ съ прѣгръщания и цѣлувки, приематъ ни подъ покривитѣ си, слушатъ равнодушно или тревожно прокобяванията ни, дѣлятъ съ насъ оскждния си залъкъ и ни извеждатъ изъ безопасни мѣста днесь, за да посрѣщнатъ утрѣ други гости като насъ.

Колкото по приближаваме Вардара, хората ставатъ все по-питомни и по-любознателни.

Въ Конче селянитѣ ни трогнаха съ своето гостоприемство.

А тукъ, надъ Вардара, при обстановка и врѣме еднакво отвратителни, ние сме отрупани съ всѣкакъвъ видъ лакомства. Нашитѣ хора отъ Градецъ ни донасятъ отъ два часа далечъ, прѣзъ тая стръмна планина, бъклици съ ракия, котли съ вино, готвени ястия и печива, овощия. Угаждатъ ни като на дѣца.

И така е вече отъ педнадесеть години. . . . Посрѣщатъ идещитѣ чети, хранятъ ги, поятъ ги, прѣкарватъ ги прѣзъ Вардара съ благопожелания и молитви.

За нещастие, не всички войводи сж Симеоновци. Проташкото самовластничество на едни, грубостьта на други и алчностьта на трети обръщатъ по нѣкога тая спонтанна подчиненость на нашия селянинъ въ отношения на сатрапи къмъ роби. Въ Конче, напримѣръ, ни разправиха, че прѣди Симеонова имало въ Радовишко войводи, които облагали съ комитетски данъкъ отъ една лира всѣка неомжжена мома по-възрастна отъ 18 години.

Въ съвѣщанията съ Симеонова нашъ нераздѣленъ другарь е Арсо, първиятъ работникъ отъ Градецъ. Бившъ стрѣлочникъ по линията и участникъ въ не единъ атентатъ, той познава отлично устройството и слабитѣ мѣста на мостоветѣ, както и манипулирането съ взривнитѣ вещества. Той не е само куриеръ, но и вѣщо техническо лице въ акцията, която обсжждаме.

Арсо не разсѫждава, дали атентатътъ е полезно или пакостно дѣло. Бунтовникъ по душа, ловъкъ и смѣлъ, той се увлича съ страсть отъ всѣка разрушителна акция. Арсо не дава да се посветятъ въ работата освѣнъ малцина отъ него посочени съсѣляни, защото въ другитѣ нѣма вѣра: другитѣ ще помислятъ за дѣцата и кѫщитѣ си, ще заприпадатъ отъ страхъ и ще осуетятъ всичко.

А той? Нима и той нѣма въ селото свой покривъ, жена, дѣца, имоти?

Арсовци — това сѫ роденитѣ борци, силнитѣ хора, избраницитѣ. Имаше едно врѣме, има и сега по селата много добри и прѣдани работници, но не въ всѣко село има и по единъ Арсо. Двама-трима, по нѣкога единъ само Арсо въ извѣстенъ районъ, сѫ били и сѫ въ дѣйствителность всичката комитетска сила.

Беззавѣтни, несъкрушими, вѣрващи хора. Благородни издънки на общото еднородно дърво. Живо въплощение на борчеството всрѣдъ сивата маса, която сѫ надвишили. Герои, които безъ претенция и безъ награда принасятъ своето прѣдъ общия жертвеникъ, които творятъ бѫдащето на народа си и славата на другитѣ и чието име никой никога нѣма да узнае...

*

Подъ впечатлението на прочетенитѣ солунски вѣстници, и тритѣ чети — нашата, радовишката и струмишката — се построихме, на пѫть за Вардара.

Току що потеглихме, донесе ни се, че аскерътъ отъ чадъритѣ покрай нѣколко вардарски моста се дигналъ: смѣняваха се, навѣрно, стражитѣ.

Изведнажъ се повърнахме къмъ изоставения планъ. Приготвихме набързо взривнитѣ материали и казахме на момчетата:

— Гърмътъ, който подиръ нѣколко часа ще се чуе край Вардара, ще достигне съ своето ехо гърма на триста хилядната българска армия, която сега побѣдоносно настѫпва въ турскитѣ прѣдѣли!

Симеоновъ каза едно славословие за силата на динамита и свърши съ такава покана къмъ хората си:

— Правете това, което и азъ правя! Бѫдете такива, какъвто азъ ще бѫда тази вечерь!

Тръгнахме. Внезапно се разнесе продължителенъ писъкъ на трена. Новъ аскеръ смѣняваше, навѣрно, стария. До голѣмия мостъ на Вардара има не по-малко отъ три часа; новитѣ войници ще бѫдатъ до тогазъ разпрѣдѣлени по постоветѣ си. На вѣтъра отидоха всички патриотически фрази.

Разколебаха се и селянитѣ. Разбрали отъ рѣчитѣ ни, че се тъкми нѣщо опасно по линията и сплашени отъ свирнята на трена, тѣ ни прѣдложиха друго по-далечно мѣсто за бродъ.

Изключение правѣше само Арсо. Прѣдвкусилъ всичката сладость отъ гърма на динамита, сега той виждаше осуетень цѣлия планъ и се нахвърли ядовито върху съселянитѣ си. Обвиняваше ги въ страхливость, укоряваше ги дълбоко възмутенъ. А прѣдъ насъ настояваше да се върви напрѣдъ, та да стане каквото ще. Уви, и водителитѣ не бѣха съгласни съ него: намѣри се за по-благоразумно да не се прѣдприема нищо, прѣди да се изучи новата обстановка. Тая нощь трѣбваше да се задоволимъ само съ прѣминаването на Вардара.

Зареди́ха се нескончаеми ридове — послѣднитѣ ридове на Конческата планина, които заедно съ срѣщнитѣ прѣдпланини на Кожуха захлупватъ вардарската долина.

Отъ единъ ридъ блѣсна свѣтла бразда — Вардара. Спрѣхме на послѣдното възвишение, докато се скрие луната: тази нощь тя не ни трѣбваше. Тукъ, брулени отъ силния вѣтъръ, който упорито се мжчеше да отвлѣче пелеринитѣ ни, пристегнахме раницитѣ и патронташитѣ високо подъ мишницитѣ — приготвихме се за цапане — и всички мълчеливо впихме погледи въ луната, която бавно, по-бавно отъ всѣки други пжть, залѣзваше. И щомъ тя се скри задъ чернитѣ отвъдъ вардарски масиви, ние се спуснахме на долѣ.

Сърдцата затупаха тревожно, когато чухме отблизо глухото бучение на голѣмата македонска рѣка. И закрачихме напрѣдъ съ вѣра въ щастливия случай и съзнавайки, че нѣма вече връщане, каквото и да се яви насрѣща ни.

Струмишката и радовишката чети тръгнаха напрѣдъ и, залегнали отъ двѣтѣ страни на желѣзния пжть, насочиха зарѣзанитѣ си пушки въ двѣ противоположни посоки. Минахме прѣзъ тая безопасна зона и тичешкомъ почти прѣкосихме линията. Краката ни затъваха въ мократа пѣсъчлива почва и оставяха дълбоки дири. Всѣка секунда очаквахъ да чуя първия изстрѣлъ на турския патраулъ, но такъвъ не послѣдва.

Разпрѣдѣлени прѣдварително на групи, загазихме въ водата, безъ да се бавимъ. Широко разлѣнъ, Вардарътъ тукъ ни се виждаше необятенъ. Студени остри игли пропълзѣха къмъ пояса. Скоро се почувствувахъ заклѣщенъ въ необятнитѣ пипала на живо чудовище, което прониква въ тѣлото съ студенината си, бучи съ неистова сила въ ушитѣ, рѣшено сѣкашъ, въ своя царствено равномѣренъ стихиенъ токъ, да завлѣче непрѣменно човѣка.

Бродаритѣ ни стжпваха самоувѣрено, описвайки по течението, въ елипсовидна посока, много зигзаги. Тѣ познаваха всички плитки и дълбоки мѣста и всички пропасти и ями по невидимото дъно на великана. Пръснати между нашитѣ групи, тѣ ту ни водѣха по течението, ту ни насочваха срѣщу него, отдалечаваха се и приближаваха до срѣщния брѣгъ и ни поставяха въ недоумѣние; сжщи акробати, които като че виж-

даха ясно конфигурацията на дъното и шествуваха по брѣговетѣ надъ невидими за насъ пропасти.

Четирма души, сключили здраво мишницитѣ си и притиснати единъ до другъ, движимъ равномѣрно краката си, сѣкашъ маршируваме подъ командата на единъ и сѫщъ гласъ, който ни казва, че Вардарътъ чака да се подхлъзне само единъ, за да завлѣче всички ни. Прѣдъ насъ маршируватъ съ сѫщата съсрѣдоточеность други групи. А отзадъ, по стѫпкитѣ ни, вървятъ други. Дочухъ прѣзъ страшното бучение звукове на пѣсень: Шумниятъ Вардаръ буйно се лѣе... Студентътъ Юруковъ пѣеше пѣсеньта на Вардара всрѣдъ вардарскитѣ води!

Изъ цѣлия бродъ азъ очаквахъ да загърмятъ подирѣ ни пушки. И си прѣдставяхъ ясно ефекта отъ единъ единственъ изстрѣлъ: мнозина биха сигурно загубили равновѣсие и биха заплували по волята на стихията. Ние знаехме, че въ такъвъ случай е най-разумно да се продължи спокойно маршировката до другия брѣгъ, като се остави човѣкъ изключително на щастието си, но не се прѣдстави случай да видимъ, доколко бихме успѣли да приложимъ и на дѣло тая тактика.

Стори ми се, че пѫтуването по водата трая не по-малко отъ четвъртъ часъ. Първитѣ групи излѣзоха на брѣга и веднага заеха позиция. Излишна прѣдпазливость. Азъ и сега не искамъ да допустна, че нашето множество и шумътъ отъ невъобразимото плискане на водата сѫ могли да останатъ незабѣлѣзани за неприятелското око. Ако турцитѣ наистина сѫ пазили мостоветѣ и линията, която върви край брѣга, тѣ не сѫ могли да не ни усѣтятъ.

Така безинцидентно и благополучно минахме и втората голѣма граница.

Куриеритѣ ни поведоха изъ тѣсната блатлива низина на Вардара, по която оставихме сѫщитѣ грамадни слѣди. Бързо стигнахме прѣдпланинитѣ на Кожуха.

Още при първитѣ стѫпки по нагорнището усѣтихме изчерпани всичкитѣ си сили. А трѣбваше да се бърза, да се изходи колкото се може повече пространство.

Прѣдъ насъ сѫ само драки, стръмнини, урви, безпѫтица. Краката се хлъзгатъ и шляпатъ въ разширенитѣ цървули. Колѣнѣтѣ сѫ съвсѣмъ подкосени. Не помагатъ и тоягитѣ, съ които азъ и Попето сме се снабдили.

Подпиранъ на пушката и на тоягата, азъ се влачихъ така, на четири, цѣли три часа подиръ другаритѣ. А въ тия три часа едвамъ изминахме нѣколко километра.

На единъ стръменъ брѣгъ, обрасналъ съ бодливи трънаци, накладохме огньове и се прѣдадохме по редъ на трескава работа: сушеха се царвули, панталони, пояси, долни дрехи.

— Глупавъ си, турчино-о-о, глупавъ си-и-и!.. извика нѣкой и разсмѣ другаритѣ.

X

ОТВЖДЪ

При зори куриеритѣ ни домъкнаха единъ козарь отъ най-близката съсѣдна колиба. Прѣзъ единъ долъ, бѣлѣжитъ по това, че въ него прѣзъ 1902 година е денувалъ съ четата си полковникъ Янковъ, козарьтъ ни изведе въ мѣстностьта Меравски Уши.

Само единъ погледъ къмъ далечнитѣ величествени куполи бѣ достатъченъ да ме убѣди, че Кожуха — единъ отъ най-любимитѣ балкани на покойния Сарафовъ — напълно оправдава славата, съ която се ползува между комитския свѣтъ. Той е по-голѣмъ хубавецъ и отъ Плачковица.

Пратихме извѣтстие въ най-близкото селце, Клисура, но никой не се осмѣли да дойде: прѣди нѣколко дни аскерътъ подложилъ на бой и изтезания маса селяни.

Помислихме, че отсамъ, може би, нѣма вече да разполагаме съ готови канали и почти редовна храна, но скоро се видѣхме заобиколени съ селяни отъ Давидово, Петрово и Меравци. Давидовчани ни отпуснаха за закуска току що издоеното млѣко на своитѣ кози. Младиятъ говедарь Петъръ ни подари по една лъжица отъ чамово дърво — негово издѣлие; и не можеше да се нарадва на българскитѣ гологани, които ние отъ своя страна му оставихме за споменъ.

Къмъ обѣдъ пристигна и едно отдѣленне отъ гевгелийската чета, съ десетника Стойче на чело. Тия хора сж извървѣли цѣли двадесеть часа, за да се срѣщнатъ съ насъ и да чуятъ нѣкоя новина отъ България. Свиждането ни е за тѣхъ единъ видъ праздникъ, и тѣ всѣкакъ се стараятъ да се отсрамятъ прѣдъ гоститѣ си.

И тукашнитѣ чети сж чули нѣшо за войната, но това не имъ прѣчи да продължаватъ невъзмутимо своята работа: организиратъ, сждятъ, глобяватъ и поучаватъ народа — като че ли Турция има да живѣе още много десетилѣтия! Напослѣдъкъ на село Меравци билъ наложенъ 300 лири данъкъ за пушки. Попроститѣ войводи пъкъ само вегетиратъ.

Защо своеврѣменно не се прѣдупрѣдиха вжтрѣшнитѣ чети и не имъ се възложиха задачитѣ, съ които, слѣдъ като

се обяви мобилизацията, бидохме натоварени ние? За кога, ако не за днешното врѣме, е понасяло години наредъ това население тежеститѣ и рисковетѣ на организираната революционна борба?

Стойче, симпатичниятъ десетникъ съ усмивката и профила на Гоце Дѣлчева — ни поведе по долината на рѣчицата Странна, една живописна долина съ широкостволи и хралупни явори позлатени отъ есеньта, и ни настани въ единъ разкошенъ бивакъ, какъвто прилѣга за гости.

Като изникнала отъ земята се яви четицата на Тодорчо. Тръгналъ отъ Окридско за България, Тодорчо дочулъ изъ пѫтя за готвещитѣ се събития и сега се отбилъ при насъ за новини. Той ни изслуша, подсмихна се лукаво и запита:

— Ама истина ли ще има война, или само се приказва тъй за да се увлѣче населението?

Маловѣрието и съмнѣнието отначало ни само дразнѣха. Но сега, когато е вече почната войната, ние се възмущаваме и се нахвърляме върху маловѣрницитѣ, като се въоржжаваме съ всичкитѣ проявления на несдържания патриотически поривъ, на които бѣхме свидѣтели въ София прѣзъ първитѣ мобилизационни дни.

Но когато останемъ сами, ние си спомняме всички минали опити и игри на извѣстни срѣди и лица въ София съ освободителното движение, и маловѣрието на мѣстнитѣ водители, както и скептецизмътъ на населението, ни стават напълно понятни.

XI

НАПРАЗДНИ УСИЛИЯ

Девети октомври.

Кои ли градове въ Тракия — ние се догаждаме, че тамъ се е втурнала главната българска сила — се намиратъ вече въ наши ржцѣ?

Прѣди два дни селянитѣ ни казаха, че откъмъ границата се чували далечни гърмежи. И нищо повече. Отъ сѣверъ и отъ югъ сж настжпили сърби и гърци. Послѣднитѣ ни вдъхватъ съмнѣние, но то бързо изчезва при мисъльта, че се бие и българска войска. Кждѣ ли сж пъкъ стигнали тѣ? Ние вървимъ тъкмо къмъ центра на империята, отдалеченъ отъ всички военни театри. И нищо не знаемъ и не чуваме тогава, когато войната се води ожесточено по всички фронтове.

Нашиятъ районъ е още толкова далеко. До сега не сме разрушили нито единъ мостъ, не сме откъртили нито едно парче отъ желѣзнопжтна релса, не сме се сблъскали съ никакъвъ неприятель. Увѣрени сме, че и селянитѣ не сж никждѣ изпълнили нашитѣ разпоредби. Хранимъ се само и непрѣкжснато бродимъ по балканитѣ. Това почва да ни смущава, тежи ни на съвѣстьта.

Съблазнява ни мисъльта да прѣдприемемъ още тази вечерь едно нападение по линията. Дано само не се разколебае Стойче. За всѣки случай направихме най-необходимитѣ приготовления за атентата.

Едно писмо отъ вчерашния бивакъ ни извѣсти, че тамъ сж стигнали прѣзъ нощьта всички останали чети, прѣдназначени за Западна Македония — сжщитѣ, които бѣхъ посѣтилъ въ крайграничното село Раково. Подъ тогавашното впечатление на тѣхната опърпаность, по-голѣма и отъ нашата, азъ ги нарекохъ „битолски велможи“, и това име имъ остана между нашитѣ другари.

Заедно съ „велможитѣ“, ставаме около двѣстѣ души — сила достатъчна за да се прѣдприеме нападение противъ голѣмия мостъ на Вардара. А такава една акция може да

оправдае всѣкакви рискове и жертви. Въ тоя смисълъ писахме веднага на „велможитѣ“ и ги поканихме да дойдатъ.

Подиръ нѣколко часа „велможитѣ“ пристигнаха: около сто и двадесеть момчета съ повече отъ една дузина войводи, войводствуващи и началствуващи лица. Изнурени и омърлушени физиономии. Дъждътъ, който отъ два часа насамъ непрѣкжснато вали, ги е наквасилъ добрѣ и понижилъ до неимовѣрность настроението имъ.

Въ войводския съвѣтъ нашето прѣдложение се посрѣщна съ мълчание. Отъ първитѣ, които прѣкжснаха паузата, чухме, че четитѣ имъ сж много изнурени отъ непрѣкжснатитѣ походи и се нуждаятъ прѣди всичко отъ почивка. И това бѣше право. Намѣси се воденскиятъ войвода иеродияконъ Евстати — Дякончето — и сопнато заяви:

— Нека тия акции се прѣдоставятъ на тукашнитѣ чети. То е тѣхна работа. Нашето прѣдназначение е другадѣ — всѣки си има районъ. Когато стигне тамъ, ще работи.

Двама войводи подкрѣпиха тая мисъль.

П. Христовъ, началствуваще лице отъ Битолско, изказа по-друго мнѣние:

— Нека разискватъ войводитѣ, които прѣдвождатъ чети!

И се отдѣли на страна.

Извѣстна готовность за дѣйствие показа само демиръ-хисарскиятъ войвода Алексо Радовчето.

— Но какво значение може да има развалянето на единъ мость, който утрѣ-други день пакъ ще бжде поправенъ? пристoрено-наивно заключи единъ.

Замръкнахме въ такива разправии. Изказанитѣ мнѣния обезкуражиха сега и Стойче, безъ чието съдѣйствие ние не бихме могли да разполагаме даже съ куриери. Въ сжщото врѣме изненадани бѣхме и отъ друга неприятна новина. Тая сутринь битолскитѣ другари хванали двама дървари цигани; заржчали имъ да не казватъ никому нищо и слѣдъ като ги увѣрили, че тая нощь четата имъ щѣла да мине Вардара — славянска хитрость! — пустнали ги. Тѣ сами негодуваха сега противъ лицето, отъ което излѣзло това лекомислено прѣдложение. И тѣ заедно съ насъ бѣха увѣрени, че най-малкиятъ резултатъ ще бжде засилването на стражата по линията.

Безъ да се сбогуватъ съ насъ, битолчани слѣзоха въ село Петрово.

Подиръ малко послѣдвахме ги и ние.

Нѣщо като глуха неприязънь ни раздѣляше вече отъ битолскитѣ другари.

Прѣзъ нощьта ни посѣти енидже-вардарскиятъ ржководитель Дзековъ и ни се оплака между друго и отъ безредието,

което владѣело въ четата поради внушителния брой на войводитѣ и началницитѣ.

Сутриньта завързахме прѣговори и съ току що пристигналия гевгелийски войвода Попето. Физиономия позната. Виждалъ съмъ го изъ софийскитѣ булеварди, съ сѫщата владишка брада, кьостеци и прѣзъ рамо метнатъ джепкенъ.

Попето дълбокомѫдрено мълчи и само сегизъ-тогизъ ни удостоява съ кѫси отговори:

— Ще видимъ . . . ще помислимъ. . . .

И неговата грижа е „да се не разстрои организацията", „да не ставатъ афери" — „до като не дойде врѣме". . . .

Дзековъ си оми рѫцѣтѣ и прѣдостави всичко на войводата.

Стойче сѫщо ни заяви, че е готовъ на всичко, което рѣшатъ . . . другаритѣ му.

Послѣдно обяснение имахме въ планината. И Попето и Дзековъ сега ни казаха:

— Оставете намъ да извършимъ каквото е потрѣбно и когато намѣримъ за нужно. Нѣма защо да напакостяваме прѣждеврѣменно на селата, да разстройваме каналитѣ, организацията.

Тѣ не добавяха открито: „а вий сега си вървете!", но то се разбираше.

Намѣси се едно младо момче отъ Попевата чета:

— Да, атентати трѣбватъ, но тѣзи хора не искатъ да си развалятъ рахатлъка!

Попето изслуша съ мълчание тая рекриминация. Дзековъ укори четника въ непокорность и прѣвишаване на права.

По-нататъшното ни бавене ставаше безсмислено. Сами ние не бихме разполагали даже и съ куриери за каквато и да било акция. А тридневното ни бавене тукъ омръзна на нашитѣ момчета. Тѣ, особено десетницитѣ, сѫ готови на всѣкаква работа. Но всички искатъ да се намѣримъ часъ по-скоро въ Костурско.

Попето великодушно ни снабди съ хлѣбъ и ни даде куриери за да продължимъ пѫтя.

XII

КЪСНО РАЗКАЯНИЕ

На мръкване наближихме Серменинъ. Околностьта му дотѣга и уморява съ многото камъни, разхвърлени въ несмѣтно количество.

Азъ си спомнихъ името на това село по едно сражение, за което прѣди три мѣсеца бѣ писано изъ вѣстницитѣ. То е едно отъ добритѣ гевгелийски села. Отъ сражението насамъ въ него квартирува войска, която, неизвѣстно защо, била дигната тъкмо днесь.

Лазо, мѣстенъ десетникъ, станалъ нелегаленъ подиръ сражението, е съ четицата си на услугитѣ ни. Той ни разправя подробноститѣ на боя, който траялъ цѣлъ день. Турцитѣ дали доста жерти и си отмъстили, като убили двама селяни и изгорили дванадесетъ кжщи, чиито развалини сега стърчатъ прѣдъ насъ.

Серменинци за пръвъ пжть подиръ това събитие посрѣщатъ чета. По страдалческото лице на нашата домакиня ние четемъ уплахата възбудена отъ нашето неочаквано отбиване въ селото. У възрастнитѣ умилението се смѣсва съ безпокойство и страхъ. По-младитѣ момци и моми съ любопитство и възторгъ се трупатъ да ни зърнатъ.

Навънъ група моми (серменинскитѣ моми сж румени, стройни и дяволити) сж завързали разговоръ съ нѣколко млади четници.

— Нѣма вече да посрѣщаме турци, а само васъ! чуваме ние, минавайки край групата, звънливъ момински гласъ.

Накрай селото ни застигнаха нѣколко стари жени. Всѣка отъ тѣхъ стиска въ тъмнината ржцѣтѣ ни и разтреперана отъ вълнение шепне:

— Мили, добри дѣца. . . Богъ да ви пази. . .

Дълго изъ пжтя, подъ монотонното тракане на дъждовнитѣ капки, азъ чувствувахъ трепета на тия жилести ржцѣ и въ ушитѣ ми звучеха произнесенитѣ задушевни благословии.

Колко сме жестоки, когато се подсмиваме на тия братя за страха и прѣдпазливостьта имъ. . .

Кожуха тукъ е каменисть и неравенъ, макаръ и невисокъ. Пѫтьтъ до Конско, пъленъ съ ровове и вода, е истинско изтезание.

Извънъ селото караулитѣ ни съобщиха озадачени, че въ Конско имало гости: единъ таксилдаринъ и дванадесеть мустафъзи (милиционери), въоржжени съ мартини.

— Толкова по-добрѣ, отвърна имъ Чекаларовъ. Сега сме въ война съ Турция, и за васъ нѣма вече никакви заптии и таксилдари. Ще ги нападнемъ още тая нощь. При това тѣ сѫ старци и ще ни се прѣдадатъ безъ съпротива, а на васъ ще оставимъ двадесеть пушки, за да въоржжите двадесеть отъ най-добритѣ си момчета.

— Ще ни изгорите селото . . . простенаха селянитѣ.

Лазо, който ни прѣдвождаше, взе тѣхната страна. Чекаларовъ се раздразни. Селянитѣ заридаха съ гласъ, и прѣдъ тѣхнитѣ плачове трѣбваше да отстѫпимъ.

Поведоха нъ къмъ нѣкаква колиба. Отъ угаритѣ, дракитѣ и скалитѣ, по които се тътрузѣхме, мѣркаха се сегизъ-тогизъ примамвливитѣ свѣтлинки на селото, около което описвахме една безкрайна джга.

И всичко това за хатъра на единъ турски таксилдаръ и двадесетина мустафъзи!

Бѣше врѣме, когато присѫтствието на единъ само турчинъ въ село заставяше четитѣ да се отдалечаватъ много километри. Но сега е друго: нѣкакви си мустафъзи не заслужаватъ тая честь.

Стигнахме най-послѣ търлото. Квартирата ни се оказа една голѣма колиба, вонеща, пълна съ кърлежи и боклукъ. Въ нея още лежеха кози. Отъ продънената ѝ стрѣха капѣше.

Ние скръцнахме съ зѫби на тия мустафъзи, които въ тоя часъ спокойно спѣха въ селото. Струваше ли зарадъ тѣхъ да се подлагаме на излишни изтезания?

Куриеритѣ не посмѣха да ни откажатъ. Газихме обратно рѣката и прѣзъ сѫщитѣ ровове, драки и скали се върнахме въ селото. Тамъ дрѣмахме около часъ край плетоветѣ, послѣ ни въведоха въ една схлупена и опушена стая, въ която едва можеше да се диша. На огнището димѣха съ непрѣкѫснатъ прасъкъ нѣколко мокри дърва. Около насъ никакъвъ хазяинъ. Това бѣ нова дань на страха отъ таксилдара: за по-голѣма сигурность, селянитѣ нарочно ни оставиха въ тая полусрутена и необитаема хижа.

Първиятъ дошель при насъ селянинъ бѣ заставенъ да ни прѣмѣсти въ друга квартира. Тамъ бѣ привѣтливо и топло: заслужена награда подиръ толкова мѫки.

Сгушихме се веднага въ пелеринитѣ си. Навънъ се сипваше зора.

Когато се събудихме, таксилдаринътъ и мустафъзитѣ бѣха заминали. Това познахме прѣди да ни се каже отъ селянитѣ: по тѣхнитѣ разведрени лица. Съ гостоприемството си горкитѣ хора искаха да загладятъ впечатлението отъ снощния страхъ.

Едно бързо писмо отъ Попето ни донесе нерадостни новини. Аскеръ припадналъ въ Меравци и заклалъ двама души: двѣтѣ циганчета, пустнати отъ „велможитѣ" на свобода, не ще да сж устояли, види се, на дадената честна дума, а сж изпълнили дълга си на добри турци. При Попето били още прилѣпската чета на Шакира и крушевската на Методия Стойчевъ. Значи, и ние, и „велможитѣ", и шакировци сме минали на едно и сжщо мѣсто Вардара — и безъ инциденти! Попето сега ни пише: „Елате, върнете се, азъ и прилѣпчани се поставяме на разположението ви". Сирѣчъ, сега сж готови на всѣкаква акция: турцитѣ колятъ и разрушаватъ организацията и каналитѣ и безъ да сме извършили атентатъ по линията.

Късни разкаяния. Сега никой не би посмѣлъ да повръща два похода назадъ момчетата, обзети отъ носталгия по своето Костурско.

— На добъръ часъ! отговорихме. Сега вършете „каквото е потрѣбно" сами!

Селянитѣ ни сочатъ отъ прозореца една редица бѣлоснѣжни зжбери. Това е Порта. Къмъ тия приоблачни висоти води нашиятъ пжть.

XIII

КЪМЪ БѢЛИТѢ ЗЖБЕРИ

Дѣдо Ангелъ, побѣлѣлъ кокалестъ старецъ, на младини ятакъ на харамиитѣ, а сега куриеръ на организацията, ни поведе по лѣвия брѣгъ на една рѣчица — Смръдливата рѣка.

Дали поради близостьта на сѣрни извори, или поради сѣрния съставъ на самата рѣка — това изслѣдване не можахме да направимъ — миризмата ѝ оправдава името, което ѝ даде дѣдо Ангелъ. Тая миризма извика много смѣхове и шеги по адресъ на нашия бай Търпо, който, поради нѣкои свои специфични навици, е произведенъ отъ началството си въ чинъ „шефъ на артилерията“.

По ридищата, откъмъ дѣсния брѣгъ, запъпли колосаленъ мравунякъ. Чекаларовъ насочи веднага бинокла къмъ тая посока, но дѣдо Ангелъ побърза да го успокои:

— Каракачани сж.

Послѣднитѣ кервани влашки овчари напускаха своитѣ лѣтни обиталища по високитѣ пасбища на Кожуха и слизаха къмъ топлитѣ солунски равнини. Видътъ на нашата редица имъ вдъхна неспокойство. По тѣхнитѣ разбъркани движения и застоявания разбрахме, че за една минута сме взети за аскеръ. Но далекогледи и опитни, каквито сж, тѣ разбраха, че сме безопасни хора.

Постепенно керванътъ се очертаваше по-ясно. Грамадни стада, домочадия, коне, натоварени съ покжщнина — всичко това се смъкваше лѣниво отъ планината.

Посрѣщнахме ги като братя-съюзници. Тѣ сж почти съвсѣмъ погърчени вече. И до тѣхнитѣ самотни висоти бѣше проникналъ слухътъ за голѣмото размирие и за настаналото помирение между едновѣрцитѣ, чиито андарти и комити сж враждували и сж се кървавили по тия балкани. Тѣ бѣха угрижени за стадата и конетѣ си; първиятъ срѣщнатъ аскеръ ще имъ ги задигне.

— Отивате право въ ржцѣтѣ имъ! прѣдупрѣждаваме ги ние.

Недалеко отъ насъ единъ каракачанинъ, по-старъ и отъ дѣдо Ангела, търкаше съ камъкъ голия си коремъ. „Цѣри се отъ коремоболь“, обясниха ни по-младитѣ, т. е. прави си единъ видъ . . . масажъ. Срѣдството, навѣрно, му бѣ помогнало, за-

щото подиръ малко той застана на рѣката и почна да брои овцетѣ. Очуди ни начинътъ, по който ставаше прѣброяването; старецътъ, гениаленъ събирачъ, броеше и събираше по десеть и по двадесеть изведнажъ и вжтрѣ въ нѣколко минути стигна до осемстотинъ!

Ето едни щастливи прѣлетни птици, които на два пжти прѣзъ годината мѣняватъ гнѣздата си. Нераздѣлни дѣца на майката природа и чужди за тревълненията на широкия свѣтъ.

Тѣхното заминаване ни донесе едно разочарование. Отъ тукъ до Леринско нѣма вече да срѣщнемъ никакви села. А ние се надѣвахме, че тия каракачани ще ни нагостятъ въ колибитѣ си съ великолѣпно кисело млѣко и ще ни снабдятъ съ нѣкоя и друга гуна и съ цървули.

Продължихме пжтя къмъ пустиннитѣ висоти, които тѣ напускаха.

Неусѣтно се проврѣхме въ дефилето. То се оглушава отъ буйна пѣнеста рѣчица, която се разбива съ шумъ въ чисти бѣли мраморни плочи. Чувство на волность облада всички ни. Дисциплината и редътъ станаха излишни. Отпустнахме се и закретахме, наподобявайки каракачанския керванъ. Всѣки, почувствувалъ нужда да изкаже едно желание или да сподѣли единъ споменъ, се озова до най-интимнитѣ си другари.

— Е, мислилъ ли си прѣди мѣсецъ, че ще скитаме сега тукъ като комити? запита ме Чекаларовъ.

Пофилософствувахме дълго върху неизвѣстностьта, на която човѣкъ е играчка, и турихме една голѣма въпросителна прѣдъ това, което слѣдъ нѣколко мѣсеца само ще прѣдставя Балканскиятъ полуостровъ.

Най-тѣсната часть на прохода, Порта, внушава смирение прѣдъ величието на природата. Вѣчниятъ напѣвъ на рѣката тукъ е нѣкакъ по-тържественъ. Съ мълчаливо благоговѣние всѣки извръща нагорѣ глава, и погледътъ му едва достига прѣзъ таинствения полумракъ покрититѣ съ снѣгъ зжбери, които страховито се издигатъ отъ двѣтѣ страни. На мѣста отъ самитѣ скали се изправятъ отвѣсни борове съ върхове стремително насочени къмъ бѣлитѣ зжбери.

Нѣкой извика задъ насъ, и ехото, сѣкашъ гласъ на скритъ въ скалитѣ приказенъ великанъ, му отвърна заканително. Изведнъжъ слѣдъ това екна пѣсеньта „Хубава си моя горо“. . .

Минахме и тѣснината, но не изчезна бързо впечатлението отъ тая величествена Порта, на която описаното отъ Алеко Константиновъ Ждрело при село Власи, въ Царибродско, е само миниатюрно подобие.

Замръкнахме въ гжста борова гора, подъ самитѣ бѣли зжбери. Не ни се искаше да развалимъ общото празднично разположение съ прѣумора — до снѣговетѣ. А тукъ обстановката

бѣ гъй примамлива за бивакуване: завѣтно мѣсто, наблизо бистро изворче, отрито отъ дѣдо Ангела, наоколо повалени трупове на столѣтни буки.

Поваленитѣ дървета букнаха въ буйни пламъци, които достигнаха върховетѣ на живитѣ. Разположихме се край огньоветѣ. Царската си вечеря започнахме съ една софийска кутия сардини, залѣхме я съ студена изворна вода и я приключихме съ по едно кафе, приготвено съ кафеджийскитѣ такъми, които бѣше ми подарилъ за споменъ Иванчо Николаевъ.

Луната не закъснѣ да надзърне прѣзъ клонитѣ на букака. И не прѣстана да ни свѣти, докато траеха приказкитѣ край огъня. Кольо воденичарьтъ насъбра много папрати и ни стъкми великолѣпни меки легла край горящитѣ кютуци.

Само най-хубавитѣ нощи отъ миналото, прѣкарани въ Нидже планина, могатъ се сравни съ тая дивна нощь подъ бѣлитѣ зжбери.

XIV

ПО ПУКОТА НА ЕДНО СРАЖЕНИЕ

Студътъ ни събуди прѣди да сипне зора. Заехме снощнитѣ си мѣста край догарящитѣ пънове.

Далечни гласове на прѣлетни птици възвѣстяваха неближаването на деня. Яребици се обаждаха сегизъ-тогизъ изъ букака.

Чекаларовъ заразправи, какъ на младини е ловилъ яребизи и прикова вниманието ни. Женската самотница и плѣнница излива тжгата си по мечтанъ другаръ и купнежитѣ си за милувки и нѣга. Мжжкитѣ се обаждатъ на тия сиренски гласове, но вмѣсто въ обятията на примамлива хубавица, попадатъ въ ржцѣтѣ на коварния човѣкъ.

Бай Търпо Шалапутъ приготовляваше кафето и се подсмиваше подъ мустакъ, слушайки съсрѣдоточено разказа. Изведнажъ се завтече Пандо Киселинчевъ и обади, че се чували далечни залпове.

Даде се заповѣдь за пжть. Бай Търпо извади кафеничето отъ жеравата, плисна токущо заврѣлата вода на земята, като ме погледна съжалително, и се зае да натовари мъскитѣ.

Нѣженъ румянецъ багрѣше небосвода на изтокъ.

Даде се парола: „зора“ — „злато“.

Какво ли могатъ да значатъ тия залпове по това врѣме? Аскеръ ли стрѣля на посоки въ горитѣ, за да открие комити? Чета ли нѣкоя е загащена нѣкждѣ, или войници дезертьори сж застигнати отъ аскеръ? Всичко е възможно.

Групитѣ се пръснаха въ вериги и се закатериха по височинитѣ, позлатявани вече отъ слънцето.

Залповетѣ се чуваха все по-ясно. Сражението се разгаряше.

По билото загазихме въ дълбокъ снѣгъ. Залюлѣ ни силенъ мразовитъ вѣтъръ. Перелинитѣ ни се развѣха като вѣтрила.

Бързаме, тичаме почти, да стигнемъ втората Порта.

По чукаритѣ къмъ сѣверозападъ съгледахме съ бинокълъ движещи се точки. По-нататъкъ се очертаха по-ясно човѣшки фигури: аскеръ, разбира се.

Още по-нататъкъ можахме да различимъ пукота на мартинитѣ отъ тоя на манлихеритѣ.

Съмнѣние не оставаше: загащени сѫ нѣкѫдѣ изъ Тиквешко „велможитѣ“. Стрѣлбата на мартинитѣ почти заглушаваше гласа на манлихеритѣ: доказателство, че „велможитѣ“ сѫ нападнати и турени на тѣсно. За втори пѫть тѣ ставатъ жертва на своята боса команда: една отъ тѣхнитѣ чети бѣ нападната прѣди двѣ седмици въ планината Голакъ, подъ самата българска граница.

Пукотътъ на една бомба разпръсна у насъ и сѣтната слѣда отъ съмнѣние.

Ние утоляваме отъ врѣме на врѣме жаждата си съ снѣгъ и тичаме безъ спиръ.

Най-послѣ ние сме на втората Порта.

Сега вече нападателитѣ не могатъ да се надѣватъ на никаква башибозушка помощь откъмъ голѣмото помашко село Нѫте: проходътъ и височинитѣ надъ него сѫ въ наши рѫцѣ.

Но и силитѣ ни сѫ изчерпани. Всички треперимъ отъ умора и студъ. Това лудо тичане трае вече повече отъ четири часа. Само Чекаларовъ е неуморимъ, настойчивъ и непрѣклоненъ въ желанието си да се бърза още.

— Всичката ни добра воля да стигнемъ на врѣме и имъ помогнемъ, намѣсихме се ние съ Попова. Помѫчихме се прѣдостатъчно, но да продължаваме сѫщия бѣгъ по висотитѣ, които оставатъ за прѣхвърляне, е немислимо.

Разликата бѣ тамъ, че Чекаларовъ имаше не само добра воля, като насъ, но и сили. Нашиятъ отпадналъ видъ дори го разсмиваше.

Подиръ кратка почивка закретахме наново. Пукотевицата почна да отслабва.

Човѣшкитѣ фигури по срѣщнитѣ чуки се виждаха вече ясно и безъ биноклъ. Усъмнихме се: аскеръ ли е това, или сѫ самитѣ „велможи“?

Прѣхвърлихме още нѣколко рида и рѣшихме да се обадимъ. Нададохме подъ команда една гърмогласна ура.

— А-а-а-а! Чу се екътъ на отвѣтната ура.

— Нашитѣ сѫ!

Заповѣдахме на пѣвцитѣ да изкаратъ нашия маршъ:

Напрѣдъ, напрѣдъ, за слава,
На бойното поле!
За нашата свобода
Тамъ всѣкъ отъ насъ да мре!

Ехото на далеченъ рефренъ едва достигна до ушитѣ ни:

Зората вече грѣе,
Честьта ни вика въ бой,
За брата кой милѣе,
Да встѫпи въ общи строй!

Като луди се спустнахме по надолнището и спрѣхме на една поляна, подъ самата чука на „велможитѣ“, Отдѣсно, въ единъ долъ, се издигаше огроменъ пушекъ. Чуваше се още и по нѣ-

коя пушка. Послужихме си съ най-гърмогласнитѣ между момчетата, за да се обяснимъ чрѣзъ надвиквания съ срѣщнитѣ „велможи“, а най-бързоногитѣ изпратихме при тѣхъ.

Тамъ бѣха Дякончето, Христо Цвѣтковъ и други войводи съ четитѣ си. Съобщиха ни, че сражението вече прѣстанало и турцитѣ се отеглили.

Ако бѣхме стигнали два часа по-рано, щѣхме да ударимъ неприятеля въ гърба.

— Язъкъ! Не можахме да си опитаме пушкитѣ, казаха нѣкои наши момчета.

Отъ всички страни взеха да се довличатъ бавно-бавно къмъ полянката ни разпръснати четници, до единъ посърнали, изнурени. На мнозина отъ тѣхъ липсваше по нѣщо: горна дреха, раница, шапка. Съ първитѣ си думи Георги П. Христовъ ни се оплака отъ „босата команда“, която докарала нещастието на четата имъ.

Ето и самата случка.

Вчера „велможитѣ“ срѣщнали едно турче, което се изхитрило да се прѣстори на глухонѣмо. Домилѣло на нѣкои войводи и го пустнали на свобода. Но на турчето веднага се развързалъ езика, когато стигнало въ селото си. Тиквешкитѣ бегове стъкмили набързо една потера отъ 60—80 души, въоржжени главно съ мартини. Прѣдвождана, сигурно, отъ „глухонѣмото“ турче, потерата тръгнала по диритѣ на четитѣ, ходила цѣла нощь и при зори ги изненадала въ самата колиба, дѣто били настанени. Едни отъ четницитѣ спѣли, други били боси и съ разпасани патронташи. Часовоятъ, поставенъ наблизо до колибата, открилъ веднага огънь и загиналъ геройски на поста си. Всички се пръснали. Само нѣколко момчета успѣли да хванатъ позиция, открили огънь и улеснили съ мжжеството си спасението на другитѣ. Двамина войводи заловили съ четитѣ си чукитѣ — сжщитѣ чуки, на които ги наблюдавахме отъ сутриньта — отправили нѣколко изстрѣла къмъ колибата и продължили съ спокойна съвѣсть пжтя си къмъ най-непристжпнитѣ мѣста; а куршумитѣ имъ полетѣли право къмъ нѣколкото храбреци, които се защищавали. . . За общото спасение помогналъ много Алексо Радовчето. Щомъ се измъкналъ отъ колибата, демиръ-хисарскиятъ храбрецъ заелъ позиция, открилъ огънь, хвърлилъ една бомба и успѣлъ да пропжди турцитѣ. Тогава се повърнали нѣкои въ колибата и прибрали часть отъ оставенитѣ вещи: гуни, патронташи, раници. Слѣдъ оттеглянето си турцитѣ пакъ настжпили, заели колибата и послѣ я изгорили. Отдѣлни момчета, пръснати изъ горитѣ и заградени отъ башибозука, продължавали да се борятъ мжжки. Паднали всичко трима турци, трима или четирма наши и нѣколко момчета се загубили изъ гората.

Най-много нападки се отправяха къмъ една отъ четитѣ. Чекаларовъ не можа да се сдържи:

— Ние се отбихме отъ нашия пѫть, изпотрепахме се да тичаме по канаритѣ, за да ви дойдемъ на помощь, а вие стоите спокойно на чуката и гледате, какъ шепа келеши башибозуци трепятъ другаритѣ ви!

— Не се разпалвайте. И вие, ако бѣхте изненадани, кой знае, какъ щѣхте да постѫпите. . .

— Изненада, като изненада. Но защо не направихте като Алексо? Защо, измъкнати веднажъ здрави и живи, не се върнахте въ колибата?

Прѣзъ това врѣме бай Търпо разпрѣдѣляше едничкия ни товаръ хлѣбъ. „Велможитѣ" слѣдѣха съ жадни очи тая процедура. Нѣкои отъ четницитѣ имъ се вредиха между нашитѣ. Отчупихме имъ по едно парче хлѣбъ, за което пожънахме много благодарности и благословии. Тѣ били останали безъ троха хлѣбъ още вчера. А днесь потерата изпрѣварила очакванитѣ товари хлѣбъ отъ село Рожденъ. . .

*

Поблагодарихме сърдечно на дѣдо Ангела и го изпратихме обратно. Той не познаваше тия мѣста: пѫтьтъ ни бѣ къмъ Тушимъ, а ние за хатъра на нападнатитѣ се отклонихме чакъ до Бѫлскитѣ колиби въ Тиквешко.

Тръгнахме на юго-западъ по посока къмъ Сборско. Ако и станали около двѣстѣ души, сега въ дружината имаше и дисциплина и редъ. Куриера — единъ полуидиотъ, който не можеше да обясни, какво знае и какво не знае, не рачихме да пустнемъ, понеже нѣмахме по-добъръ. Прѣхвърлихме много ридове, води и кичести гори. Двѣ отъ загубенитѣ момчета, залутани изъ гората, ни забѣлѣзаха и се прибраха при насъ.

Нашето недовѣрие къмъ куриера се оправда. Той ни забута въ една непроходима гора, изъ която ни се стори, че нѣма вече излизане. Цѣли три часа падахме и ставахме, подпирани на тояги, прикрѣпяйки се о храсти и заобикаляйки ровове и стръмнини. Едно изпитание, което ни напомни незабравимия долъ по пѫтя за Лѫки и което ни изнури повече отъ сутришното тичане. За чудо, негодуванията и псувнитѣ, които отъ всички страни се сипѣха върху куриера и които той понасяше съ тѫпо мълчание, не отидоха до бой. Излѣзли по мръкнало изъ тъмната гора, трѣбваше да се ориентираме съ компасъ, по звѣздитѣ и по картата.

Закретахме наново, влачейки на сила подкосенитѣ си крака. Бодърствуващитѣ бѣха твърдѣ малко и между тѣхъ на първо мѣсто, разбира се, Чекаларовъ: по обичая си, той неуморно тичаше на вси страни и се разпореждаше.

Каракачанскитѣ колиби, които стигнахме, сториха ни се, макаръ и пусти, обѣтована земя. Какво велико щастие щѣше да бжде, ако не бѣха напустнати отъ обитателитѣ си!

Въ нашата колиба ни удостоиха съ посѣщението си нѣкои „велможи". Стана нужда да дѣлимъ на ново оскждния си залъкъ съ тѣхъ, Всѣки протѣга ржка за кжсче хлѣбъ, за една цигара, за една угарка макаръ... Чекаларовъ изтърси джобоветѣ си, и Дякончето пое съ благодарность благодатнитѣ трохи... Друга такава хапка си приготви и изгълта Евтимовъ. Георги п. Христовъ измоли една цигара за единъ неговъ другарь, старъ тирякия, комуто просто било припаднало за тютюнъ...

Прѣдпазливи и бдителни, „велможитѣ" вече не се довѣряватъ на насъ, а взиматъ доброволно върху си грижата за караули: самата дума колиба внушава сега респектъ... Не минаха ни два часа, и „велможитѣ" ни събудиха и настояха да се потегли веднага. Ние се досѣтихме за причинитѣ: когато студътъ се съюзи съ глада, сънътъ бѣга. И се съгласихме.

Сега прѣдвождаха воденци. Стжпвахме вече въ тѣхно царство. Поведоха ни изъ живописни малки прѣсѣки, прѣзъ залѣсени като букети ридове и таинствени ущелия, на които пълната луна придаваше особено очарование.

Никждѣ Кожуха не ми се видѣ толкова омаенъ — фантастиченъ дори, понеже тая нощь се движехъ изъ пжтя полузаспалъ. Краката ми често се прѣплитаха и се сѣпвахъ, за да зърна нови картини...

*

Тринадесети октомври.

Слънцето ни огрѣ на една прѣсѣка въ мерата на Сборско.

Седимъ и чакаме. Въ околнитѣ колиби нѣма жива душа: вчерашната пуканица изпоплаши хората и всички сж прибрани въ селото.

Изпратихме въ Сборско куриера съ двама четници за хлѣбъ, а ние се прибрахме въ единъ долъ, заобиколенъ отъ непристжпни зжбери.

Надалеко се мѣрна стадо овце. Мѣрна се и единъ орачъ. Колкото и да бѣ голѣма стръмнината, явиха се мнозина охотници да издирятъ овчаря... и да прѣтърсятъ първи торбитѣ на орачитѣ и овчаритѣ.

Стадото се оказа на нѣколцина заможни селяни. Взехме двадесетина овце отъ разни стопани и издадохме „реквизиционни разписки". Съ невѣроятна бързина овцетѣ бидоха заклани, одрани и набучени на шишове. Кебапитѣ отъ дреболиитѣ бидоха унищожени полуопечени. Послѣ се кжсаха и гълтаха лакомо парчета опърлено месо.

Когато грижитѣ около овцетѣ бѣха свършени, рухна силенъ дъждъ и не даде никому да спи.

Хлѣбътъ се получи късно прѣзъ нощьта, когато не малко стомаси, прѣдимно „велможски", бѣха вече разстроени.

Овчарьтъ съ готовность прие да ни бжде куриеръ. Одърпанъ старецъ, старъ ятакъ на харамии като дѣдо Ангела, но по-сърдеченъ отъ него. Разчувствуванъ отъ всеобщата просия, той изтърси безъ покана торбата си и раздаде на гладницитѣ всичкия си хлѣбъ. Послѣ събу цървулитѣ си и ги подари на единъ босъ четникъ съ изранени крака, а самъ остана босъ.

— Ами ти, дѣдо, какъ ще ни водишъ босъ по камънацитѣ?

Той ни отговори безъ думи, съ единъ широкъ жестъ, който означаваше: какво ли не е минало прѣзъ моята побѣлѣла глава. . .

Старъ куриеръ на Луката и на други войводи, той бѣше гордъ, че му се пада случай да услужи пакъ на такава голѣма чета. Дочулъ нѣщо за започнатата война, той се увѣри окончателно, когато и ние му потвърдихме това.

— Не ти ли се иска, дѣдо, да ти дадемъ послѣ една анка?

Прѣдъ това неочаквано прѣдложение старецътъ зѣпна знаменателно съ своята беззжба уста. Посраменъ и приятно изненаданъ въ сжщото врѣме, той подиръ малко стана сериозенъ и поклати отрицателно глава.

Простихме се съ Дякончето и съ Джинджифалова, които тукъ сж вече у дома си, и вмѣсто да зъзнемъ подъ дъжда, продължихме пжтя, макаръ и не отпочинали.

Старецътъ заприпка прѣдъ насъ съ боситѣ си крака и подиръ нѣколко часа спрѣ прѣдъ едни сборски колиби. Постлахме ги съ слама и можахме най-послѣ да прѣкараме два-три часа сладъкъ укрѣпителенъ сънь.

Тукъ се цѣлунахме и раздѣлихме съ милия старецъ.

Взехме си сбогома и съ Кожуха, прѣкрасния великанъ, който ни откри много свои прѣлести, но и ни страшно изнури.

XV

ПО НИДЖЕ ПЛАНИНА

Четирнадесети октомври.

Трето денонощие, какъ непрѣкжснато почти вървимъ.

Пустинитѣ на Кожуха се смѣниха съ тия на Нидже планина, въ която и колибитѣ сж по-голѣма рѣдкость.

Кравица, Козякъ, Каймакчиланъ се очертаватъ въ далечината. Мрачнитѣ имъ силуети ни напомнятъ, какви нови изпитания очакватъ нашитѣ бѣдни изнурени крака.

Куриеритѣ отъ Сборско ни заявиха, че не знаятъ по-нататъкъ пжтя. Дадохме имъ двама четници и ги изпратихме по прѣдполагаема посока къмъ Пожарско — да намѣрятъ селото. И кретайки сами изъ безлюдния балканъ, стигнахме и заобиколихме Кравица, единъ каменистъ масивъ съ форма на гигантска калугерска шапка върху плешивото било.

По тия мѣста се е сражавалъ прѣзъ есеньта 1903 година другарьтъ Поповъ, прѣдвождайки единъ отрядъ костурски възстаници. Гонени отъ потери и прѣмалѣли отъ гладъ, тукъ хората му заклали нѣколко отъ своитѣ коне и се наяли съ конско месо.

По-нататъхъ Поповъ ни сочи мѣстото, дѣто е загиналъ Манолъ Розовъ, мой другарь отъ гимназията. Селянитѣ отъ Пожарско запомнили името на революционера, припадналъ отъ далечния костурски край за да сложи коститѣ си въ тѣхнитѣ балкани, и нарекли мѣстото, дѣто е издъхналъ, Розовъ гробъ.

Оставихме се да ни водятъ Поповъ и живитѣ му другари отъ онова врѣме. А тѣ, недовѣрявайки на своята паметь, мъкнѣха ни ту тукъ, ту тамъ, блъскаха ни по стръмнини и изъ дълбоки долове, докато подиръ нѣколко часа ни изведоха на Розовъ гробъ — мѣстото опрѣдѣлено за срѣща съ хората отъ Пожарско.

Студъ декемврийски ни пронизваше по-силно, отколкото по върховетѣ на Порта. Загрижени за пратеницитѣ, изпроводихме къмъ Пожарско цѣло отдѣление четници, а ние, гонени отъ умората и студа, прибрахме се въ една висока букова гора. Започна се люто съревнование между групитѣ, коя да накладе по-буенъ огънь. Мъкнѣха се отвредъ грамадни трупи; пламъци подгаряха върховетѣ на околнитѣ столѣтни дървета.

Къмъ полунощь нѣкой ме събуди съ ритници, и когато се изправихъ на краката си, видѣхъ изгорена часть отъ пелерината ми.

Нашитѣ хора се завърнаха едвамъ къмъ полунощь. Тѣ успѣли да намѣрятъ селото, привлѣчени отъ шума на тжпани и зурли, благодарение само на Света Петка, въ честь на която на днешния день ставало въ Пожарско панаиръ. Селянитѣ били въ весело настроение и нахранили и напоили царски изнуренитѣ нечакани гости.

На насъ пъкъ пожарени (Пожарско е прочуто комитско село въ Воденско) донесоха хлѣбъ, сирене, малко тютюнъ, ракия въ изобилие и една волска кожа за цървули.

Само вѣстници нѣмаха и това ни много огорчи. Въ Пожарско се знаело, че турцитѣ били изтикани и отъ Щипъ. А ние бѣхме сигурни, че сж изтикани и отъ много други по-южни градове.

По тъмно още напустнахме гората съ великолѣпнитѣ огньове.

Прѣзъ деня движението бѣ вяло. Лазимъ като мравки цѣли часове, а изминаваме едва нѣколко километра. Четата постоянно се прѣкжсва. Не помагатъ никакви строгости и увѣщания.

На нѣкои призлѣ отъ изнемощение. Завчерашното многоядие подиръ глада разстрои мнозина. Между тѣхъ е и нашиятъ буризанъ, сжщо голѣмъ любитель на дробчета и шкембета. Дълго врѣме той остава назадъ, безъ да смѣе да ни се оплаче. Извихахме го. Едва се държеше на краката си, блѣденъ, съ хлътнали очи и съ неизмѣнната капка на върха на своя изостренъ носъ. Честолюбивиятъ момъкъ се просълзи отъ мжка. Поповъ му посочи едно магаренце и му заповѣда:

— Хайде, качи се на братчето си!

*

Петнадесети октомври.

Обиколихме и втория върхъ на Нидже, Соколъ, и търпѣливо се отправихме къмъ Каймакчиланъ.

Оттукъ Ниждже се открива съ всичкото си сурово величие. Нидже е една отъ рѣдко разнообразнитѣ македонски планини. Изнурителна и дива съ своитѣ страховити зжбери, пропасти и скали, тя крие въ недрата си и чудно живописни низини и приятни ущелия.

Земята е заледена. Напраздно октомврийското слънце се мжчи съ лжчитѣ си да поотпустне слѣпенитѣ отъ мразъ каменаци, по които се хлъзгаме. И все пакъ на мѣста срѣщаме запазени зелени падинки, въ които още живѣе пролѣтьта.

тастителностьта въ тѣхъ е чудно разнообразна. Зеленитѣ борове, боровинки и зеленики, медно-червенитѣ листа на букитѣ и жълто-бѣлитѣ тополи образуватъ колоритния имъ ненагледенъ фонъ.

Съвсѣмъ неочаквано единъ върхъ ни откри необятни хоризонти. Дружината спрѣ, за да се налюбува на магическата картина, която даваха събранитѣ на едно великани на отвждвардарска Македония. Многоглавиятъ царь на македонскитѣ планини, Шаръ, прѣграждаше хоризонта къмъ сѣверо-западъ. Бабуна, Бисгра, Мориховскитѣ планини, Кожуха, Пелистеръ, Вичъ, Грамосъ се изреждаха подъ него.

Викъ на несдържана радость се изтръгна отъ всички гърди прѣдъ познатитѣ родни балкани. Хиляди далечни спомени и радостьта отъ туй, че е наближилъ краягъ на дългия походъ внесоха оживление въ утруденитѣ души.

Костурчани впериха жадно погледи въ Вичо, задъ който се криятъ тѣхнитѣ родни села.

Леринци самоувѣрено застанаха на чело на дружината, щастливи, че сж вече у дома си и че ние ставаме тѣхни гости.

У насъ се яви желание да стигнемъ още тази нощь въ първото леринско село, като направимъ единъ прѣходъ отъ десетина-дванадесеть часа.

Отъ върха Барбешъ, кждѣто на обѣдъ направихме единствената си почивка, наставатъ нескончаеми ридища и многоводни долове. По мракъ минахме познатитѣ ми чуки подъ Фармаковитѣ колиби, кждѣто прѣди десеть години бѣ разбита нашата чета. Напраздно напрѣгахъ уморената си паметь, за да заживѣя съ страшнитѣ перипетии на тая схватка, въ която загинаха шестима мои другари. Тогавашниятъ ужасъ отъ вида на първата кръвь и отъ послѣдвалитѣ безпомощни лутания изъ планинитѣ не бѣха въ състояние да разтърсятъ сега моето задрѣмало съзнание.

Натжпкахме се подиръ полунощь въ деветтѣ колиби, които образуватъ селцето Попадия.

Заобиколиха ме приятели отпрѣди деветь години — първитѣ мои скжпи стари познайници, които срѣщахъ. Не сварихъ да имъ се порадвамъ, нито да удовлетворя любопитството имъ. Очитѣ ми се склопиха, и азъ се търкулнахъ до другаритѣ, които вече спѣха дълбокъ блаженъ сънъ.

XVI

СЪ ПЕТАТА ГРЪЦКА ДИВИЗИЯ

Попадийци направиха всичко, за да ни се възвърнатъ по-скоро силитѣ.

Добрѣ нахранени, напоени и отспали, събрахме се съ „велможитѣ“ на съвѣтъ. Прѣдложихме да се прѣдприеме утрѣ вечерь съ общи сили нѣщо противъ голѣмия желѣзнопжтенъ мостъ при Екши-Су и се поставихме на тѣхно разположение.

Въ Костурско нѣма ни мостове, ни тунели, а желѣзницата Солунъ—Битоля, която прѣкосва Леринско, е пълна съ такива. Разговорътъ не вървѣше плавно. „Велможитѣ“ привеждаха всевъзможни съображения, за да отклонятъ акцията и най-послѣ открито ни заявиха, че каквото има да се върши въ района имъ, трѣбва да се прѣдостави тѣмъ. Съ една рѣчь, и тѣ искаха часъ по-скоро да ни експедиратъ отъ Леринско.

Ние считахме прѣговоритѣ за свършени, когато попадийци ни донесоха отъ Соровичъ важни новини: градътъ Кожани изгорѣлъ, гръцка войска настжпвала къмъ Соровичъ, село Петърско било опожарено отъ арнаути. . . .

Настроението на „велможитѣ“ моментално се промѣни. Вѣроятностьта да се яви утрѣ гръцката войска въ Соровичъ, безъ ние да сме пукнали още пушка, ги смути. И тѣ се съгласиха да направимъ нѣщо къмъ Екши-Су.

За да се сдобиемъ съ по-достовѣрни свѣдѣния, сжщата нощь слѣзохме въ село Сетино и отъ тамъ въ Горничево.

*

Седемнадесети октомври.

Отъ часъ на часъ пристигатъ извѣстия за настжплението на гърцитѣ.

Нашата хазяйка се втурна радостна въ стаята и извика:

— Гърко дошелъ во Соровичово!

Сжщото потвърдиха послѣ и други.

Значи, нѣма защо да посѣгаме на екши-сулийския мостъ, който сега ще бжде нуженъ на съюзницитѣ ни.

Ориентирани донѣйдѣ всрѣдъ противорѣчивитѣ свѣдѣния, изпратихме войводата Марко Ивановъ да намѣри гръцката войска въ Кайлярско, кждѣто прѣдполагахме че се намира, и да прѣдаде слѣдното писмо:

До командуващия гръцкитѣ войски въ Кайляри.

Честь ни е да ви съобщимъ, че около 150 българи възстанници пристигнахме отъ България и се намираме въ село Горничево. Желаемъ да влѣземъ въ сношение съ братската гръцка войска, за да съгласимъ нашитѣ дѣйствия противъ общия врагъ.

По свѣдѣнията, получени отъ специални наши куриери, изглежда, че турцитѣ се концентрираръ въ село Цѣрово и по всѣка вѣроятность намѣряватъ да окажатъ съпротива въ прохода Килидъ-Дервентъ, който отстои два часа отъ Горничево и единъ часъ отъ Соровичъ.

Тукъ-тамѣ по околнитѣ села се забѣлѣзватъ дезертьори. Заловенитѣ отъ тѣхъ сѫ изтощени и убити духомъ.

Готови съ нашитѣ скромни сили да сътрудничимъ до край съ гръцката войска, оставаме съ почить:

(Подписи).

С. Горничево, 17.X. 912 г.

Привечерь потеглихме къмъ Цѣрово съ намѣрение да прѣдприемемъ нощно нападение противъ аскера и да осуетимъ всѣка негова съпротива около тѣснината Килидъ-Дервентъ.

Изъ пѫтя нѣколко жени отъ Цѣрово ни казаха, че аскерътъ току-що се дигналъ отъ селото имъ. Обяснихме това съ пълната разнебитеность на неприятеля: той не е въ състояние да се брани даже и при Килидъ Дервентъ.

По-нататъкъ срѣщнахме нѣколко турски дезертьори, едни заловени отъ селянитѣ, други прѣдали се сами. Дезертирали при Велесъ. Турската армия била разбита отъ българитѣ и сърбитѣ, които минали Вардара и стигнали до с. Изворъ. Това бѣ за насъ първото неопровержимо доказателство за турския разгромъ. И заключихме: наскоро ще посрѣщаме тукъ и българско-сръбски съюзни войски.

Въ селото намѣрихме между селянитѣ и телеграфиста отъ станцията Цѣрово. Послѣднитѣ нѣколко дена минали прѣзъ станцията 7—800 отстѫпващи турски войници, опърпани, боси и деморализирани. Всички бързали да се прибератъ къмъ Битоля. Хуриетскиятъ герой Ниази бей съ около 500 по-отбрани хора потеглилъ къмъ Костурско. Днесъ въ 3 часа, слѣдъ заминаването и на послѣднитѣ турски войници, телеграфистътъ разпусналъ пазачитѣ, заключилъ станцията и се прибралъ въ село.

Хрумна ни една щастлива идея: да обогатимъ свѣдѣнията си по положението и чрѣзъ телеграфа. Прѣдвождани отъ телеграфиста, тръгнахме съ Чекаларова къмъ станцията.

Щомъ излѣзохме на линията, телеграфистътъ единъ тежъкъ типиченъ компански службашъ, българинъ отъ с. Градецъ, спрѣ и ни посочи запаления на маказа фенеръ. На гарата не останалъ човѣкъ, който би могълъ да запали фенера, и за това нашиятъ водачъ направи хиляди страшни прѣдположения, допусна даже, че турцитѣ сѫ се завърнали. Да се яви самъ на поста си, чиновникътъ не посмѣ.

Върнахме се въ селото, изведохме цѣлата чета и „съ пристѫпъ" заехме станцията. Но вѫтрѣ не се оказа жива душа. Тогава чакъ допуснахме, че съ тая акция, извършена по прѣдварително скроенъ стратегически планъ, изиграхме неволно единъ фарсъ, дирижиранъ отъ компанския чиновникъ. Той е, сигурно, самъ запалилъ фенера, но отъ страхъ или отъ компански патриотизъмъ, е искалъ да осуети нашето хазяйничене въ станцията. При все това не дадохме воля на възмущението си.

Прѣгледахме набързо прѣписката. Между друго, разбрахме, че отстѫпващитѣ войници-геги сѫ се бунтували и малтретирали чиновницитѣ, понеже не имъ се давали достатъчно вагони за бѣгане.

Накарахме телеграфиста да завърже разговоръ съ Леринъ.

— Не отговарятъ! обади той подиръ извѣстно тракане.

Поискахме Негушъ, послѣ Беръ, (Прѣди да напусне поста си, на телеграфиста било извѣстно отъ тамошния му колега, че линията отъ Вартоломъ до Беръ била вече въ гръцки рѫцѣ). Разправията трая доста дълго, но нащиятъ телеграфистъ ни заяви:

— Не искатъ да говорятъ.

За съжаление, всички бѣхме профани по телеграфното дѣло и останахме само съ съмнѣнието си, дали не сме пакъ жертва на нови лъжи.

Тръгнахме по самата линия. Изъ пѫтя момчетата се забавляваха и горѣха срѣщанитѣ аскерски чадъри.

Стигнахме и цѣровския тунелъ, непазенъ отъ никаква стража. Тунелъ, релси, жици, мостове — всичко бѣ на разположението ни. Но сега всѣко разрушение би напакостило не на турцитѣ, а на съюзницитѣ и на насъ самитѣ. Трѣбвало е, значи, да пристигнемъ нѣколко дена по-рано.

Шумно влѣзохме въ село Баница, тоже очистено отъ турска войска.

*

Осемнадесети октомври.

Отъ Соровичъ получихме отговоръ на нашето писмо:

Драги колеги,

Вашето братско писмо се получи. Благодаримъ ви за великодушното и благородно прѣдложение за сътрудничество.

Очаквамъ заповѣдитѣ на началството си, които веднага ще донеса до знанието ви.

Цѣлувамъ ви братски.

Оплархигосъ *) А. Кацамакосъ

Въ Соровичъ, 18 октом. 1912 г.

Селото и станцията Соровичъ били заети само отъ андарти, които се движели като авангардъ на войската,

Баница се раздвижи отъ зори и доби изгледъ на мобилизирано село. По улицитѣ сновятъ въоржжени селяни. Караули пазятъ и по всички околни ридове.

Къмъ $8^1/_2$ ч. сутриньта по шосето откъмъ Леринъ се показа единъ кавалерийски отрядъ отъ 70—80 души.

Чекаларовъ самъ излѣзе по ридоветѣ да слѣди неприятеля. Не се мина много, зададе се и пѣхота. Отъ Леринъ потеглиха нѣколко трена съ войска. Тогава съ рискъ да бждемъ открити, излѣзохме отъ селото и по единъ трапъ се озовахме на ридищата надъ Баница.

Останалъ на своя наблюдателенъ пость, Чекаларовъ ни долагаше постоянно за движението на турцитѣ. Явно бѣ, че неприятельтъ, подкрѣпенъ, искаше да заеме наново Килидъ-Дервентъ.

Увѣрена, че движението на аскера не се отнася до насъ, четата се прикри въ една горичка надъ горничевския пжть. Извлѣкохме се съ Чекаларова пълзишкомъ на единъ ридъ, надъ самото шосе. Оттамъ до вечерьта, на раздалечъ само 1000—1500 метра по въздушна линия, наблюдавахме маневрирането на аскера. Кавалерията непрѣстанно сновѣше по шосето, а единъ челенъ отрядъ пѣхота мина оттатъкъ прохода по посока къмъ настжпващитѣ гръцки войски,

Къмъ петь часа откъмъ Екши-Су се зачуха пушки; двата кавалерийски авангарда, по всѣка вѣроятность, се бѣха срѣщнали. Надраскахме на Попова една бѣлѣжка и го поканихме да домъкне незабѣлѣзано четата, за да ударимъ аскера въ флангъ, надъ самата тѣснина.

А той ни отговори: невъзможно ми е, понеже и при насъ попадна едно отдѣление отъ двадесетина души. Дебнемъ ги и скоро ще ги изплющимъ.

---

*) Началникъ на чета, войвода.

Току-що прочетохме това, откъмъ бивака на четата се нададе внезапно друга силна пукотевица. Спустнахме се къмъ другаритѣ. Посрѣщнаха ни нѣколко момчета, свѣтнали отъ радость, съ патронташи, чанти, раници и други трофеи въ ржцѣ.

Най-послѣ! Подиръ три седмично скитане, пропукаха и нашитѣ пушки!

Въ дола, кждѣто бѣ сгащено неприятелското отдѣление, се намѣриха труповетѣ само на шестима аскерлии. На другия день селянитѣ намѣриха изъ шубракитѣ труповетѣ и на други геги, издъхнали по всѣка вѣноятность отъ ранитѣ си.

Оставихме момчетата да продължаватъ бурнитѣ си разправии — спорѣше се, кой се е проявилъ, отъ чии куршуми сж паднали аскеритѣ и по чия вина е успѣла часть отъ тѣхъ да се спаси — и се отдѣлихме на съвѣтъ. Утрѣ около прохода ще стане рѣшителна схватка, въ която ние не можемъ да не вземемъ участие. Да останемъ ли на височинитѣ, за да не бждатъ заети отъ неприятеля, или да се приберемъ на топло въ съсѣдното село Горничево? Прѣодолѣ, за жалость, второто мнѣние.

Въ свръзка съ плана на утрѣшнитѣ дѣйствия Леко Джорлевъ биде изпратенъ съ едно отдѣление лерински четници въ Соровичъ. Той трѣбваше да докладва подробно всичко видѣно и чуто прѣзъ деня и да поиска единъ малъкъ гръцки отрядъ, съ който да обходи прѣзъ планината селата Горничево и Цѣрово и да се яви въ тила на турцитѣ.

*

Деветнадесети октомври.

Събрани при зори извънъ селото, ние се раздѣлихме пакъ на нѣколко непримирими мнѣния. Съ прѣдположението, че турцитѣ сж заели прѣзъ нощьта чукитѣ надъ прохода, едни оправдаваха желанието си да отидатъ на по-далечни височини, отъ които военнитѣ дѣйствия можеха само да се наблюдаватъ... А ние вече бѣхме пратили специално отдѣление въ Соровичъ, съ което ангажирахме и гърцитѣ и себе си въ днешния день. Разправията се изостри; рискуваше даже да стане безкрайна.

Чекаларовъ, изгубилъ търпѣние, заяви рѣзко:

— Да отиде, кой кждѣто иска! Костурската чета отива да заеме височинитѣ надъ прохода.

Чуха се първитѣ гърмежи.

Свѣтналъ отъ радость, Чекаларовъ се обърна и ми каза:

— Слушай, Христо, днесъ ние ще рѣшимъ сражението!

Поради пълната неизвѣстность, къмъ която отивахме, азъ бѣхъ повече скептикъ и тая самонадѣяность ме донѣйдѣ раздразни.

Сами, безъ мѣстни хора, забързахме по посока къмъ гърмежитѣ. Съ насъ потегли и прѣспанскиятъ войвода Христо

Цвѣтковъ съ четицата си. Наближихме вчерашния наблюдателенъ постъ, отавихме го на дѣсно и слѣзохме къмъ шосето. Гърмежитѣ се чуваха вече по-отблизу. Видѣха се и първитѣ турци. Неприятельтъ бѣше заелъ прохода Килидъ-Дервентъ до моста при Екши-Су, а гърцитѣ бѣха разположени въ полето, по двѣтѣ страни на пѫтя, при сѫщото село.

Нашитѣ вериги се впустнаха бѣгомъ къмъ височинитѣ срѣщу лѣвия неприятелски флангъ. Лѣвиятъ ни флангъ веднага пропѫди турцитѣ отъ една важна височина, а дѣсното ни крило настѫпи и застраши неприятеля въ тилъ. Съ първитѣ наши залпове въ неприятелскитѣ редове се внесе страшна уплаха. Не очаквайки нападение откъмъ тая страна и считайки фланговетѣ и тила си осигурени, турцитѣ не бѣха поставили даже и стражи по сѣвернитѣ ридове надъ прохода. Очевидно, ние бѣхме взети за гръцка обходна колона. Проходътъ подъ насъ се задръсти отъ хиляди войници, загубили главитѣ си. Групи отъ тѣхъ бързаха въ безпорядъченъ бѣгъ да хванатъ пѫтя за Баница. Други запъплиха като мравки по срѣщнитѣ височини и макаръ изложени на куршумитѣ ни, нѣмаха сили да бързатъ. Излагаха се съ резигнация на нашитѣ залпове, безъ да ни отвръщатъ. На мѣста обаче подържаха усилено огънь и дадоха възможность на цѣли отдѣления да изкачатъ ридоветѣ. Една колона можа да обходи лѣвото ни крило и заобиколи цѣлия съртъ, по който бѣхме настѫпили за да хване шосето оттатъкъ прохода. Тя пъкъ се натъкна тамъ на огъня на „велможитѣ“.

На самото шосе настана невъобразима бърканица. Наши момчета се смѣсиха съ турцитѣ. Резигнираниятъ маршъ на изнуренитѣ аскерлии, тѣхното ново облѣкло цвѣтъ каки, фесоподобнитѣ имъ шапки отъ сѫщия цвѣтъ и гетритѣ, въ които бѣха стегнати краката имъ, прѣдполагаемата отъ всички ни близость на гръцката войска станаха не на едно мѣсто причина, за да спратъ нашитѣ стрѣлбата, недоумѣвайки, дали това сѫ турци или гърци. Чекаларовъ, усъмнѣнъ въ единъ войникъ, дали е турчинъ или гръкъ, насочи къмъ него пушката и извика: „Гелъ бурда, бе“! Войникътъ се отправи къмъ него. „Атъ силяй“! (Хвърли оржжието си!) Войникътъ хвърли шинелата си и се впусна да бѣга, но единъ куршумъ го повали мъртавъ.

Заели съ Цвѣткова позиция на дѣсния флангъ, изпитвахме едно рѣдко удоволствие. Аскерлиитѣ, обърнати гърбомъ къмъ насъ, лазятъ по срѣщния ридъ, а ние имъ отправяме залповъ огънь. Прѣдполагахме, че щомъ достигне гребена, неприятельтъ ще залегне, и нашата стрѣлба ще изгуби своя характеръ на единъ видъ спортъ. Но каква бѣ нашата изне-

нада, когато видѣхме, че аскерлиитѣ, вмѣсто да се спратъ на върха, прѣдпочитаха да го прѣхвърлятъ и да бѣгатъ!

Къмъ обѣдъ, два и половина часа отъ започването на нападението, главнитѣ сили на неприятеля, 2—3000 на брой, бѣха очистили прохода, който ние не бѣхме успѣли добрѣ да запушимъ.

Отидохме къмъ полянката, дѣто бѣше нашиятъ центъръ. Десетникътъ ни Търпо Бузлю гонѣше настървенъ нѣколцина бѣгащи турци.

Нашитѣ, господари вече на шосето, ни показаха маузери, чанти, манерки и други трофеи. Поднесоха ни и турски галети, прибрани отъ раницитѣ на убититѣ. Бай Търпо Шалапутъ не можеше да се насмѣе на нашето забъркване съ аскера и на това, че раницитѣ на двама отъ убититѣ турци били натжпкани едната съ всѣкакви сапуни, а другата само съ игли и конци, откраднати богъ знае отъ кой магазинъ.

— Не ти ли казахъ, че ние днесъ ще рѣшимъ сражението? обърна се къмъ менъ Чекаларовъ, самодоволенъ и изпълненъ съ гордо съзнание за достойнството си.

Откъмъ западъ отдѣлнитѣ изстрѣли се обърнаха въ ожесточенъ пукотъ: турскитѣ колони, които бѣха взели горничевскитѣ ридища, се натъкнаха на леринци; другъ турски отрядъ при отстжплението си се срѣщна и смѣси съ една наша група.

Чекаларовъ поведе момчетата къмъ пукотевицата. а азъ съ трима души останахъ да посрѣщна гърцитѣ. Отъ една височина надъ шосето замахахме бѣли кърпи къмъ гръцкия патраулъ, който едва се забѣлѣзваше.

Гърцитѣ се движеха прѣдпазливо и не се довѣряваха на нашитѣ сигнали. Виковетѣ ура и зито. ги насърдчиха. Тѣ приближиха на 6—700 крачки и спрѣха

— Ние сме български възстаници, вие кои стѐ? извикахме ние по гръцки.

— Елинесъ! отговориха тѣ.

Хукнахме надолѣ и за нѣколко минути се намѣрихме на шосето. Прѣгърнахме се и се цѣлунахме съ трима неизвѣстни синове на далечна Гърция като съ стари и изпитани приятели. Потеглили едноврѣмено отъ двѣ противоположни посоки, нашитѣ пжтища се срѣщнаха тукъ, на Килидъ-Дервентъ, подиръ една побѣда надъ общия врагъ. Въ тоя моментъ азъ почувствувахъ всичката грандиозность на прѣдприетото дѣло, което туряше кръстъ на едно срамно и мрачно минало,

Ние не можахме да поднесемъ на нашитѣ съюзници нищо друго, освѣнъ български папироси (азъ пазѣхъ още една-двѣ кутии за най-тържествения случай, който очаквахъ), а тѣ ни почерпиха съ ракия, шекерчета и съ турски цигари отъ режията.

— Цѣли товари дигнахме въ Кожани, побърза войникътъ да обясни произхода имъ. А какво станаха турцитѣ?

Удовлетворихме любопитството имъ. Единъ отъ тѣхъ отведе бай Търпа Шазапутъ при ротния имъ командиръ, за да доложи за станалото и да съобщи, че пѫтьтъ прѣзъ прохода за село Баница е свободенъ. Ротниятъ далъ на бай Търпа конь, за да отиде на докладъ при дивизионния командиръ.

Седнахме съ войницитѣ край пѫтя, и отъ многото въпроси, съ които ги отрупахъ, разбрахъ, че гръцката войска се е страшно изморила да побѣждава и да гони турцитѣ отъ границата до тукъ.

Единъ старецъ недалеко отъ насъ ровѣше съ тоягата си нѣщо на пѫтя. Неговото спокойствие ни порази.

— Тоя човѣкъ тамъ вашъ ли е? запита войникътъ.

Парцаливиятъ старецъ, на чието присѫтствие по-напрѣдъ не бѣхме обърнали внимание, равнодушно закрачи къмъ насъ, щомъ го извикахме. Нито единъ мускулъ на лицето му не помръдна, когато той се изправи прѣдъ гръцкитѣ войници, които за пръвъ пѫть виждаше.

— Какво правишъ тукъ, дѣдо?

Човѣкътъ чулъ пушкитѣ и излѣзълъ да търси внучето си, което било съ воловетѣ, дошелъ до пѫтя и тукъ си намѣрилъ късметя.

— Е, какъвъ ти е късметя, дѣдо?

Дѣдото ми посочи една подкова отъ кавалерийски коньо.

Движение на аскеръ, сражение, присѫтствие на гръцки войници. . . и все пакъ най-важното събитие на деня за него бѣ намѣрената полусчупената подкова! Всѣки съ кахъра си. . . Но азъ до тогава за нищо на свѣта не бихъ допустналъ, че въ Леринско може да се намѣри такъвъ човѣкъ.

— Избѣгаха ли турцитѣ, дѣдо?

— Е, ке избѣгатъ . . . отговаря той равнодушно, извѣстенъ сѣкашъ прѣдварително, че тъй е трѣбвало да стане. . .

Гръцкиятъ войвода Качамакосъ, съ когото вече се знаехме по размѣненитѣ писма, стигна подиръ патраула съ седемъ млади андарти, напети и окичени като балерини. Заедно съ андартитѣ и съ гръцкия авангардъ стигнахме четата, която тържествуваща и горда ни посрѣщна съ ура и зито. Прѣзъ това врѣме мина по линията и първиятъ локомотивъ, украсенъ съ гръцки флагъ, бурно акламиранъ отъ насъ.

Четата се построи, застана на чело и съ пѣсни поведе войската къмъ Баница.

Баничени не сподѣляха стоицизма на стареца. Нашето прѣдизвѣстие дигна на кракъ и мало и голѣмо. До прѣди два-три часа селянитѣ сѫ слѣдили разтреперани изхода на сражението. Аскерътъ при бѣгството си убилъ нѣколцина ба-

ничени, но и тѣ успѣли да му се издължатъ: гонили и трепали отдѣлни залутани аскерлии.

Свободата дойде тъй неочаквано и бързо, че не можеха да повѣрватъ на очитѣ си. Мжже, жени и дѣца, наредени отъ двѣтѣ страни на шосето, посрѣщаха освободителитѣ. Стомни съ вода, котли съ вино и бъклици съ ракия се празднѣха бързо, и по-младитѣ тичаха обратно, за да ги напълнятъ пакъ. Мжжетѣ кжсаха фесоветѣ си и ги хвърляха на земята. Старцитѣ и женитѣ не можеха да сдържатъ сълзитѣ си и заразяваха и насъ съ своя плачъ. Нѣкои баби простираха къмъ насъ и къмъ гръцкитѣ офицери треперливитѣ си ржцѣ, прѣгръщаха ни, цѣлуваха и благославяха.

— Сега вече не ще ми е жаль, ако умра, прошепна ми Хр. Цвѣтковъ, видѣхъ баремъ бѣгството на турцитѣ и . . . свободата.

Пристигна и дивизионниятъ командиръ съ щаба си. Въ отговоръ на нашето ура единъ гръцки офицеръ се изправи на коня си и извика;

— Зито о василевсъ Фердинандосъ! Зито о вулгарикосъ стратосъ! (Да живѣе царь Фердинандъ! Да живѣе българската войска!).

— Да живѣе кралъ Георги! Да живѣе гръцката войска! Да живѣе балканскиятъ съюзъ!

Настанихме щаба въ най-сносната кжща на селото.

Отдѣления войска бидоха изпратени напрѣдъ къмъ село Забърдени.

Запознахме се съ група офицери. Тѣ ни поздравиха съ днешния успѣхъ и ни благодариха за направената имъ услуга.

— Не се касае тукъ за никакви услуги, протестирахме ние, а за просто изпълнение на войнишки дългъ.

И подчертахме:

— Макаръ и облѣчени като комити, ние сме войници на България.

Ив. Поповъ бѣ на почить съ своитѣ пагони на български подпоручикъ (той се явяваше нѣщо като прѣдставитель на съюзната българска армия); азъ — съ гръцкия си езикъ, а Чекаларовъ — съ гръмката популярность на своето име.

Отидохме да се прѣдставимъ на щаба. Сжщитѣ похвали и благодарности.

Тукъ ни разпитаха подробно за сражението, за характера на непрятелското отстжпление и за новата концентрация на турцитѣ.

Яръкъ контрастъ между другитѣ по-млади и напети офицери прѣдставя самиятъ дивизионенъ командиръ полковникъ Матеопулосъ. Възстаръ човѣкъ съ малко посивѣла коса, съ широко добродушно и вѣчно засмѣно лице, покрито съ бръчки.

Достжпенъ за всички, непринуденъ въ обноскитѣ си и прѣнебрѣжителенъ къмъ своята външность, той единственъ между офицеритѣ е наметнатъ съ стара изтрита синя шинела, когато новата гръцка униформа има цвѣтъ-каки.

Информирахме се набързо върху войната и досегашнитѣ дѣйствия на петата дивизия. Послѣднята при Серфидже била отдѣлена отъ главнитѣ сили на прѣстолонаслѣдника (насочени прѣзъ Беръ и Енидже-Вардаръ срѣщу Солунъ) съ прѣдназначение да пази тѣхния тилъ откъмъ Леринъ—Битоля. Броеща всичко 11—12,000 души, дивизията настжпила къмъ Кожани—Кайлари—Екщи-Су и имала по пжтя двѣ-три сражения съ незначителни турски части. Най-важно отъ тия сражения било дадено при село Налбантъ-кьой (Биралци). Въ него паднали около 300 гърци, убити и ранени. Всичко отъ границата дотукъ дивизията дала около 600 души убити и ранени, а плѣнила 300 турци и взела 28 топа. Турцитѣ, деморализирани още въ първитѣ нещастни сражения при Еласона и при тѣснинитѣ Сарандапоро, обърнали гръбъ на подавляващия съ числеността си неприятель и при отстжплението си дали нѣколко ариергардни бойове. Сжщо тъй побѣдоносно било и шествието на главното ядро съ диадоха на чело.

Спомнихъ си, че слѣдъ 1897 година единъ русинъ бѣше резюмиралъ цѣлата история на тогавашната гръцко-турска война само въ нѣколко фрази: „турки наступаютъ — греки отступаютъ; греки отступаютъ — турки наступаютъ". Историята се повтаряше, само при размѣнени роли за двѣтѣ страни, благодарение, разбира се, на балканския съюзъ.

Прочее, полковникъ Матеопулосъ нѣмаше причини да се оплаква — и не се оплакваше — отъ упоритостьта на неприятеля. Оплакваше се само отъ мжкитѣ и лишенията.

Отъ двѣ седмици насамъ дивизията се е морила въ почти непрѣкжснати дълги походи, прѣзъ най-неудобни пжтища и изъ безпжтица.

— Прѣдставете си, каза ни той, азъ не сварвамъ да смѣнявамъ всѣки день парчетата на картата! (И гърцитѣ си служеха съ австрийската генералъ-щабна карта).

— Надѣвали ли сте се нѣкога на такова бързо настжпление въ територията на Турция, г. полковникъ? запитахъ азъ подиръ малко колебание.

— Какво говорите, господине? . . . отвърна той изненаданъ отъ моя наивенъ въпросъ. Всичко това ми се струва сънь.

Добродушниятъ войникъ млъкна, замисли се, послѣ заклати глава и изрече:

— Азъ не мога още да повѣрвамъ на очитѣ си. . .

Послѣ се прѣкръсти благочестиво и поблагодари на Бога:

— Слава тебѣ Господи! Слава тебѣ Боже!

— Каква ли бѣ тая проклета сѫдба, която държеше толкова врѣме въ заслѣпение нашитѣ народи! продължаваше той. Колко християни сѫ станали жертва на турския гнетъ, колко драгоцѣнно врѣме се изгуби въ неразбранщина и ежби, тогава когато срѣдството за общото спасение бѣ толкова лесно да се намѣри!

И повръщайки се, види се, къмъ своя хубавъ сънь — къмъ дѣйствителностьта, той все се кръстѣше и изказваше по сѫщия трогателенъ начинъ и съ сѫщото благочестие своята признателность къмъ облагодѣтелствувалото го провидѣние:

— Слава тебѣ Господи! Слава тебѣ Боже!

Дивизионерътъ ни прѣдставяше почтително на офицеритѣ, които влизаха при него. Всички бѣха внимателни и любезни и всички познаваха по име Чекаларова. Ролята на нашия другарь — съюзникъ и сътрудникъ на гърцитѣ, бѣ най-поразителниятъ изразъ на настаналата промѣна въ гръцко-българскитѣ отношения.

Спечелилъ репутацията на кръвникъ, на гръкомразецъ и на комитаджия въ самата Гърция, Чекаларовъ будѣше любопитство у всички. Като се запознаваше съ гръцкитѣ офицери, послѣднитѣ правѣха знаменателни мини и издаваха разни възклицания.

Единъ подполковникъ, сдържано коректенъ въ обноскитѣ си, не можа да не напомни за миналото:

— Считахме ви за върлъ нашъ неприятель. . . Врѣмената, както виждате, взеха щастливъ обратъ, и днесъ се срѣщаме съ васъ като съюзници. . . Приятно ми е.

Респектътъ къмъ достойния едноврѣмешенъ врагъ се усилваше не ще съмнѣние и отъ ефекта на днешния ни успѣхъ, съ който се ознаменува първата ни срѣша съ гръцката армия.

Щабътъ нѣмаше готовъ планъ за по-нататъшно настѫпателно движение. Изнесохме впечатлението, че дивизията, натоварена съ задача да охранявя тила на главнитѣ сили, нито е помисляла, че прѣвземането на Леринъ и Битоля може да стане обектъ на дѣйствията ѝ.

Изпратенитѣ за разузнаване наши селяни донесоха, че неприятельтъ се отеглилъ къмъ Каленикъ—Арменохоръ—Леринъ и броелъ около 3—4000. Питахме щаба, не мисли ли да продължи настѫплението си до Леринъ? И добавихме:

— Ако сте рѣшени да настѫпите, ние бихме могли заедно съ една-двѣ гръцки дружини да прѣхвърлимъ въ срѣщнитѣ планини и да атакуваме града откъмъ село Неволяни, т. е. отъ южна страна, а леринскитѣ и битолскитѣ чети съ другъ гръцки отрядъ да направятъ обходъ и да се явятъ отъ източна страна.

Отговори ни се, че ако главната квартира разрѣши настжплението, щабътъ ще се възползува съ благодарность отъ услугитѣ ни въ духа на направеното прѣдложение.

Излѣзохъ на улицата и се смѣсихъ съ гръцкитѣ войници. Отначало офицеритѣ не имъ позволяваха да влѣзатъ въ селото, за да не би съ нѣкои волности да причинятъ неприятности на селянитѣ. Но, види се, по-послѣ запрѣщението се дигнало.

Войницитѣ далечъ не изглеждатъ тъй възторжени отъ побѣдитѣ си: навѣрно, свикнали сж вече на такива... Тѣ сж изнурени отъ походи. Умориха се да гонятъ турцитѣ, безъ да могатъ да ги стигнатъ. Сега сж повече петимни за покривъ и почивка. Търсятъ на всѣкждѣ хлѣбъ, ракия, вино. Особено сж разочаровани, че не могатъ въ Баница да намѣрятъ локумъ. Зарадваха се много, когато чуха, че имъ приказвамъ гръцки: това е такава рѣдкость между мжжкото население на Баница. Колкото за женитѣ, на тѣхъ гръцкиятъ езикъ е съвършенно непознатъ. На една врата заварихъ селянка и войникъ да се разправятъ съ мимика. Селянката ми сочи войника и пита: „Що сака?“ А войникътъ се обръща къмъ менъ: „Ти леги?“ (какво казва?) и сочи селянката.

Единъ войникъ ми се оплака:

— До едно мѣсто се разбирахме, но отъ една седмица насамъ нищо не мога вече да си поискамъ.

Другъ не можеше да се начуди на факта, че тия хора сж християни, а пъкъ не знаятъ гръцки:

— Християни, ке денъ ксеврунъ та елиника!

— Нема та нѣма! Каквото и да поискашъ, отговарятъ ти все: нѣма — оплака се трети: търсилъ изъ цѣлото село шекерчета и локумъ, а всѣкждѣ му отговаряли: нѣма.

Нѣкои войници сж научили българскитѣ имена на найпотрѣбнитѣ продукти: хлѣбъ, вино и пр. и така могатъ да изказватъ желанията си.

Това обстоятелство отъ една страна ни прави необходими за гърцитѣ, поставя ни по необходимость въ ролята на тѣхни посрѣдници и драгомани, а отъ друга, радва ни, че проститѣ войници ще могатъ сега да се увѣрятъ, дали съ българи или съ гърци е населена Македония.

Привечерь се доложи на дивизионера, че телеграфната жица между Екши-Су—Беръ—Атина е възстановена. Дивизията завръзва за пръвъ пжть подиръ отдѣлянето си отъ ядрото на армията телеграфно съобщение съ гръцката главна квартира.

Ето единъ случай да се обадимъ въ България — хемъ да имъ кажемъ, какво става въ тая далечна часть на Македония, хемъ да научатъ домашнитѣ ни, че до сега сме здрави

и живи! Щабътъ по всѣка вѣроятность не ще ни откаже да приеме за Атина, а отамъ да бжде протелеграфирана въ София до нашия президентъ г. Ив. Ев. Гешевъ една телеграма, съ която да му извѣстимъ за днешната акция и за срѣшата ни съ петата гръцка дивизия. Чекаларовъ, най-върлия между елиноядцитѣ, настоя да изпратимъ една телеграма и на г. Венизелосъ. Съставихме и тая телеграма, въ която поздравлявахме гръцкия президентъ съ заемането на Килидъ-Дервентъ и съ щастливото начало на нашето сътрудничество съ петата дивизия и свършвахме съ акламации за храбрата гръцка войска.

Полковникъ Матеопулосъ съ готовность удовлетвори нашата молба. Куриерътъ за Соровичъ взе и нашитѣ телеграми*).

Задържаха ни на вечеря въ щаба. Домакинътъ бѣше се постаралъ да се отсрами, но за съжаление неговитѣ пиперливи госби не възбуждаха особенъ апетитъ, защото стомаситѣ на повечето отъ гръцкитѣ гости се оказаха твърдѣ деликатни: още едно доказателство, че гръцката дивизия боравѣще въ българска область. За това пъкъ пивкото банишко вино има повече успѣхъ.

Прибрахме се въ квартирата си, уморени отъ впечатления и вълнения. Прѣживѣното днесъ ни се струваше сънь. И ние като дивизионера не вѣрвахме на очитѣ си . . . Разхвърлихме патронташи и горни дрехи и спахме спокойно и безгрижно, както подобава при свобода.

*

Нашитѣ момчета горятъ отъ желание да прѣхвърлимъ часъ по-скоро въ Костурско. До тамъ ни остава още само единъ день пжть. А костурскитѣ планини отсрѣща привличатъ съ примамлива мощь.

Сутриньта рано се явихме въ щаба. Заповѣдьта била днесъ да се бездѣйствува. Полковникъ Матеопулосъ ни заяви, че самъ той е за прѣслѣдването на неприятеля, комуто не трѣбва да се даде врѣме да се поокопити, но за това имало думата и висшето командуване. Отъ друга страна, и войницитѣ били твърдѣ уморени и се нуждаели поне отъ еднодневна почивка.

— Позволете тогава намъ да заминемъ въ своя районъ, кждѣто ни чака много работа. Ние ще поддържаме връзката съ васъ, ще съобразяваме маршрута си съ прѣдстоящия по-

---

*) Отъ тѣхъ само втората — тая до Венизелосъ е била получена отъ адресанта и обнародвана въ нѣкои атински вѣстници. Телеграмата ни до г. Гешева не се е получила въ София. Наклоненъ съмъ да вѣрвамъ, че е била изпратена отъ Соровичъ и спрѣна въ Атина.

ходъ за Леринъ и щомъ получимъ извѣстие, ще тръгнемъ, за да изпълнимъ възложената ни задача. Нашитѣ момчета бързатъ.

— Останете поне и днесъ. Ако и утрѣ не се прѣдприеме нищо, ще можете да си заминете.

Съгласихме се.

И днешнитѣ ни разузнавания гласятъ, че турцитѣ, концентрирани къмъ Каленикъ и Арменохоръ, не сж повече отъ три, най-много четири хиляди, съ нѣколко топа. Прѣднитѣ имъ постове сж недалеко отъ село Росенъ. Гръцката артилерия е настанена отчасти надъ Забърдени, отчасти по височинитѣ надъ Баница, избрани отъ гръцки артилерийски офицери, съвмѣстно съ Чекаларова, Попова и леринскитѣ войводи.

Единъ гръцки кавалерийски подофицеръ заедно съ единъ конникъ направилъ на свой рискъ разузнаване по шосето, наближилъ Арменохоръ и отъ прѣднитѣ турски постове заключилъ, че неприятелътъ не брои повече отъ 3—4,000.

Войници деморализирани, научени на бѣгъ. Само да потеглимъ. Нашиятъ походъ до Леринъ ще бжде едно триумфално шествие.

Тукъ-тамѣ по селата пристигатъ освободени отъ битолския затворъ първенци, които турцитѣ прѣзъ мобилизацията бѣха задигнали като заложници. Тѣ разправятъ каквото сж чули въ Битоля и тѣхнитѣ разкази стигатъ до насъ: сръбско-българската войска заела вече Прилѣпъ; българската армия прѣзела съ цѣната на 11,000 убити Одринъ и плѣнила 30,000 турци.

Ние сподѣляме тия „новини“ съ офицеритѣ отъ щаба; тѣ не знаятъ нищо за това, що става по другитѣ театри, и новинитѣ на дошлитѣ отъ Битоля българи сж за тѣхъ цѣло откровение. А тѣ ни отговарятъ, че днесъ-утрѣ ще могатъ отъ своя страна да ни извѣстятъ за влизането на гръцкия прѣстолонаслѣдникъ въ Солунъ.

Ние се радваме на гръцкитѣ успѣхи, като на наши общи успѣхи. И се удивляваме на собственото си настроение . . . Увѣрени, че въ единъ-два дена въ Леринъ ще се развѣва гръцки флагъ, насъ ни озадачва само мисъльта, да не би лекитѣ и грьмотевични успѣхи на гърцитѣ да усилятъ прѣмалено симпатиитѣ на нашето население къмъ Гърция. Бихме желали поне Битоля да бжде завладѣна отъ българската войска.

Дивизионниятъ коландиръ ми засвидѣтелствува особени симпатии. Той постави на разположението ни едно шише гръцки конякъ и ми подари за споменъ послѣднитѣ си двѣ мутии атински папироси. Той не се е надѣвалъ да срѣщне при такава обстановка единъ български журналистъ, който

да говори гръцки, да познава Атина, а отчасти и политическия животъ на Гърция.

— Седни сега да поприказваме малко за политика, каза ми той. Азъ съмъ войникъ и съ политика много не се занимавамъ, но нека си поприказваме да мине врѣмето.

При насъ бѣ и полковникъ Спиридонъ Клавдианосъ, най-старшиятъ офицеръ подиръ дивизионера. Високо образованъ, съ европейско възпитание, крайно вежливъ и внимателенъ. Съ своята външность — избръснатъ и огладенъ, съ безукоризнено чиста униформа и лъснати тъмно-червени гетри и чипици — той прѣдставляваше пъленъ контрастъ на командира.

Нашиятъ разговоръ — тогава, разбира се, не можеше да ми мине прѣзъ ума, че днесъ ще го обнародвамъ въ форма на „интервю" — засегна пакъ съюза, неговитѣ спасителни резултати и извика пакъ вчерашнитѣ искрени съжаления, задѣто разбирателството не се е постигнало по-рано.

— Даже и да не бѣше сключенъ балканскиятъ съюзъ, казахъ азъ, България, може би малко по-късно, но фатално би се видѣла принудена да прибѣгне единъ день до оржжието, за да разрѣши македонския въпросъ.

— Щастие е за Гърция, отвърна полковникътъ, че е намѣрила Венизелоса. Азъ ви увѣрявамъ, че ако войната избухнѣше между васъ и Турция безъ прѣдварително сключенъ съюзъ съ Гърция, нашето правителство пакъ нѣмаше да постжпи другояче: то щѣше да мобилизира и да заповѣда да се нахълта въ Турция. Така че съюзътъ самъ по себе щѣше да се осжществи.

— Азъ изказахъ надежда, че общото дѣло ще бжде тъй щастливо завършено, както се е и почнало,

Събесѣдникътъ ми ме увѣри, че съюзътъ билъ сключенъ за много години, а замъ той лично желае, щото съюзътъ да остане въ сила на вѣчни врѣмена.

— Г. Гешовъ трѣбва да е много уменъ политикъ, щомъ е сподѣлялъ сжщитѣ убѣждения съ нашия Венизелосъ относително нуждата отъ разбирателство и съюзъ. Тия умни хора, които ни дадоха възможность да унищожимъ съ общи сили Турция, ще съумѣятъ и да завършатъ разумно и полюбовно общото дѣло. Що се отнася до мене, приключи тоя въпросъ дивизионерътъ, азъ като гръкъ, ако зависѣше отъ менъ, не бихъ се спрѣлъ прѣдъ отстжпки и жертви. Нека ние вземемъ по-малко. Какво значи, че сме си присъединили сто или двѣстѣ хиляди народъ повече или по-малко прѣдъ общитѣ велики успѣхи, които постигнахме? Най-послѣ, ако останатъ гърци подъ България, или българи подъ Гърция — и еднитѣ и другитѣ ще бждатъ свободни граждани; нѣма вече да имъ тежи турската тирания.

И двамата полковници сж жарки адмиратори на Венизелосъ. Въ тѣхнитѣ очи това е човѣкъ гениаленъ, държавникъ, какъвто до сега Гърция не е имала, възродитель и спаситель на отечеството си.

Полковникъ Клавдианосъ, началникъ на инжинерното отдѣление въ военното министерство и подвѣдомственъ на Венизелосъ, който бѣ президентъ и въ сжщото врѣме министъръ на войната, говорѣше съ възторгъ за реформаторскитѣ усилия и за заслугитѣ на своя шефъ.

— Десеть години наредъ у насъ се говорѣше за реформи въ армията, но само прѣди двѣ години се заработи. Всичко, което имаме сега и съ което участвуваме въ войната, е постигнато прѣзъ управлението на г. Венизелосъ. Човѣкъ на инициативата и труда, дѣенъ и експедитивенъ въ всичко. Той е достжпенъ за всѣкиго, милъ и очарователенъ въ обноскитѣ си, способенъ да импулсира къмъ работа подвѣдомственитѣ си. Веднажъ направилъ избора на своитѣ технически съвѣтници, той се вслушва въ исканията имъ и дава веднага ходъ на рѣшенията имъ. Врагъ на формализма, той е готовъ, въ интереса на работата и за да се спести врѣме, да осжществи извѣстно мѣроприятие на своя отговорность, въпрѣки формалноститѣ на закона.

Отъ своя страна, събесѣдницитѣ ни любопитствуваха да узнаятъ численостьта и организацията на нашата армия, имената на по-първитѣ ни генерали. За наше удивление, тѣ не знаеха почти нищо за нашата армия; даже името на нашия генералисимъ Савовъ не имъ бѣ познато.

Отъ врѣме на врѣме ни се носи по нѣкоя „новина". Найсензационната бѣ, че българската войска прѣвзела Битоля.

— Толкова по-добрѣ, казаха грѫцкитѣ офицери.

Нѣколцина селяни отъ едно съсѣдно, освободено вече село се явиха при командиря да питатъ, ще имъ позволи ли да накажатъ два-трима върли турци, убийци и изедници; такова било желанието на цѣлото село.

Дивизионерътъ не се подвоуми никакъ и имъ отговори само съ една дума, произнесена съ усмивка и придружена съ единъ касапски жестъ:

— Копсте тусъ! (заколете ѓи!)

Грѫцкитѣ офицери сж страшно наежени противъ турцитѣ. Въ нѣкои мѣста, прѣди самото появяване на грѫцката войска, турцитѣ вършели убийства надъ християнскитѣ си съграждани. На други мѣста, и подиръ изявеното си подчинение на новата власть, башибозуцитѣ стрѣляли изъ засада противъ грѫцката войска. Въ Кайляри турцитѣ дигнали бѣлъ флагъ и се прѣдали, само когато грѫцкитѣ гранати почнали да падатъ въ града. Но

и слѣдъ обезоржжаването имъ кайлярци — най-лошитѣ и безчестни между всички турци, споредъ полковникъ Клавдианосъ — пакъ стрѣляли изъ засада противъ войската, за което и получили наказанието си.

Стана ни понятно, защо гърцитѣ не се церемонятъ много съ турското население и не се кахърятъ, задѣто християнитѣ прибѣгватъ тукъ-тамѣ къмъ отмъщение и разчистване на стари смѣтки.

За да успокоимъ нашитѣ момчета, казахме имъ: утрѣ или ще потеглимъ заедно съ войската срѣщу Леринъ, или ще заминемъ за Костурско.

Нашиятъ гостоприеменъ домакинъ бай Дине Гжсковъ е отъ малкото ония баничени, които считатъ, че още не е дошло врѣме да се кжсатъ фесоветѣ. По-голѣмата часть отъ покжщнината си той държи още скрита въ земята. Напраздно се мжчимъ да го склонимъ да се прости съ феса и да извади отъ скривалището чергитѣ си, за да си послужимъ съ тѣхъ. И той заедно съ насъ вѣрва, че Баница е свободна и че Турция е на умиране, но що се отнася до феса и до покжщнината, казва:

— Нека мине още малко врѣме. . .

Патили хора. . .

*

Сутриньта много рано ни извикаха въ щаба. Офицеритѣ стѣгаха багажитѣ си. Дивизионниятъ адютантъ Друсопулосъ, генералъ-щабенъ капитанъ, пишеше нѣщо на походната си маса. Офицеритѣ бѣха сериозни и мълчаливи.

Разбрахме прѣди да ни се каже, че главната квартира е разрѣшила настжплението.

Капитанъ Дросопулосъ, фактическиятъ командиръ на дивизията, прѣкаралъ нощьта въ Соровичъ, кждѣто се разправилъ по телеграфа съ главната гръцка квартира и подиръ полунощь донесълъ заповѣдьта за похода.

Отъ всичко, което наблюдавахме и чухме прѣзъ тия два дена, дойдохме до заключение, че главната квартира не е имала намѣрение и се опасявала да възложи на петата дивизия нови настжпателни задачи. Щабътъ обаче, считайки обстановката за крайно благоприятна и имайки прѣдъ видъ, че противникътъ около Леринъ е малоброенъ, а по-голѣмитѣ му сили ангажирани около Битоля, искайки, може би, да изпрѣвари прѣвзимането на Битоля и Леринъ отъ другитѣ съюзни войски, настоявалъ, види се, да му се разрѣши да продължи настжплението си и да окупира Леринъ. И най-послѣ успѣлъ да изтръгне исканото разрѣшение.

Съ капитанъ Дросопулосъ се съгласихме прѣдъ разтворената карта върху задачата на нашата чета. Ние ще тръгнемъ

веднага, ще се прѣхвърлимъ въ Негованската планина и заедно съ дружината иа капитанъ Худалисъ, която квартирува въ Негованъ, ще обходимъ неприятеля и ще се явимъ откъмъ югъ срѣщу града. Леринскитѣ и битолскитѣ чети заедно съ другъ гръцки отрядъ ще обсадятъ дѣсния флангъ на противника.

Адютантътъ ни вржчи и едно писмо до капитанъ Худалисъ въ Негованъ:

V Дивизия. 21.XII, 8 ч. сутриньта

До капитанъ Худалисъ командиръ на трета дружина отъ 23 полкъ.

Въ Негованъ

Прѣпоржчвамъ ви българскитѣ войводи Чекаларовъ, Поповъ и Силяновъ, заедно съ които ще има да дѣйствувате при днешното нападение срѣщу неприятеля въ Леринъ съгласно заповѣдитѣ, които ви изпратихъ чрѣзъ кавалерийския подофицеръ.

Командиръ на дивизията

Д. Матеопулосъ.

Взехме си сбогома съ офицеритѣ, пожелахме си сполука и излѣзохме.

По улицитѣ кипѣше движение. Селяни и четници, размѣсени съ войници, сновѣха на вси страни. Едни отъ войницитѣ поятъ коне, други прибиратъ котли и муниции, трети бързатъ къмъ частитѣ си. А нѣкои още тропатъ отъ кжща на кжща или ни питатъ, дѣ продаватъ захарь, тютюнъ, локумъ. Всичката стока въ Баница е вече разпродадена и дюкянитѣ затворени.

— Всичко е свършено въ селото, но всичко ще намѣримъ тази вечерь въ Леринъ, утѣшаваме ги ние.

Войницитѣ още не знаятъ, какво ще се прѣдприеме днесъ и нѣкои продължаватъ да ни задаватъ все сжщия стереотипенъ въпросъ:

— Избѣгали ли сж турцитѣ?

— Не сж още избѣгали съвсѣмъ, но днесъ ще ги изгонимъ, отвръщаме имъ.

Пѣсеньта на построената чета събра много любопитни войници наоколо ни. Въодушевлението ни никога не е било толкова голѣмо.

— До виждане въ Леринъ!

Така се прощаваме съ „велможитѣ". И сме повече отъ сигурни, че днесъ Леринъ ще падне, и първа нашата чета ще влѣзе въ града. Чувствуваме въ себе си сила да вървимъ цѣли денонощия.

Вънъ отъ селото се разтакатъ и суетятъ войници. Нѣкои не сж си прибрали още палаткитѣ. Всички ни пожелаватъ до-

бъръ успѣхъ. Вчерашниятъ студъ ги отчая и съвсѣмъ понижи настроението имъ. Единъ офицеръ въ Баница ми каза, че вчера не било възможно да се дѣйствува, покрай другото, и поради. . . студа. Минавайки покрай артилерията, войницитѣ ни сочатъ орждията си и ни казватъ, за насърдчение:

— Не бойте се, момчета! Ето топоветѣ сѫ готови*).

Когато минахме и послѣдната гръцка прѣдстража, забѣлѣзахме на единъ ридъ турскитѣ караули. По-нататъкъ се показа отъ далечъ неприятелска конница. Още по-нататъкъ се увѣрихме, че тя е изпратена по насъ: движеше се ту успоредно съ нашата верига, ту се явяваше въ нашия тилъ. За да не бждемъ застигнати въ равнището, взехме най-прѣката посока къмъ планината, макаръ че по тоя начинъ се отдалечавахме отъ Негованъ. Но прѣди това изпратихме единъ отъ куриеритѣ обратно въ Баница, за да извѣстимъ щаба, че положението изглежда по-сериозно, отколкото си го прѣставяхме; прѣдложихме му да заеме съ нѣколко орждия една височина, която ще му посочи куриерътъ и отъ която може да се обстрѣлва цѣлия турски лагеръ**)

Не се мина нито половинъ часъ, и въ полето се зачуха гърмежи, които бързо добиха рнзмѣритѣ на формено сражение. Загърмѣха и разположенитѣ надъ Забърдени гръцки орждия. Всичко идѣше да ни увѣри, че сражението е наложено отъ турцитѣ, които, за голѣма наша изненада, взеха днесъ инициативата за настѫпление: виждаха се съ биноклъ разгънатитѣ неприятелски колони, които възлизаха на нѣколко пѫти повече отъ три, четири и петь хиляди души — колкото ги прѣсмѣтваха нашитѣ разузнавачи и гръцкиятъ кавалерийски подофицеръ. Отъ гдѣ се сбра изведнажъ тази войска? Това не е вече оня деморализиранъ аскеръ, който знаемъ. Гръцката артилерия разпръсна нѣколко турски колони, неприятелтъ обаче не се отчайваше: той се съвземаше и пакъ продължаваше да настѫпва.

Тая войска не можеше да дойде освѣнъ отъ Битоля. Какво правятъ тогава тамъ сръбско-българскитѣ войски? Какъ могатъ турцитѣ да се рѣшатъ на такава дързость и да прѣнебрѣгнатъ главния неприятель, който заплашва Битоля?

Нашитѣ понятия съвсѣмъ се объркаха. Празничното ни настроение съвсѣмъ се изпари. Обзеха ни лоши прѣдчувствия.

*) Дивизията имаше всичко петъ скорострѣлни полски батареи и разполагаше съ не повече отъ петдесетина кавалеристи. Горски орждия и картечници нѣмаше.

**) Както по-послѣ узнахме, нашиятъ човѣкъ не сварилъ да прѣдаде писмото ни на щаба.

Между това неприятелската кавалерия ни слѣдѣше стжпка по стжпка. При своята многочисленость неприятельтъ, който сигурно ни е взелъ за гръцки отрядъ изпратенъ да заплаши фланга му, очевидно, е отдѣлилъ и за насъ часть отъ пѣхотата си. Ние сме още въ политѣ на планината и бързаме да не бждемъ ангажирани въ сражение прѣди да се изкачимъ на високо.

За пръвъ пжть изпитвахъ ефекта на една кавалерийска гонидба.

На мѣста, когато едноврѣмѣнно и отъ двата фланга идѣха и се прѣсрѣщаха съобщенията на патраулитѣ: „кавалерията иде!“, „кавалерията приближава!“, единъ зашемедяващъ токъ на тревога прѣминаваше прѣзъ редицата. Врагътъ, като крилатъ, се покаже тамъ, дѣто най-малко се очаква, изчезне веднага, ако е уязвимъ за куршумитѣ ни, за да се яви подиръ малко отъ нѣкоя височина надъ насъ, недостжпенъ и сѣкашъ злорадно ухиленъ.

Гонидбата се продължи повече отъ два часа. Ненадѣйно върху равната площь на единъ хребетъ, на разстояние отъ 7—800 метра, се наредиха обърнати право срѣщу насъ десетина конника. Моментално се изкомандува огънь, и слѣдъ нѣколко наши залпа досаднитѣ прѣслѣдвачи се изгубиха отъ хоризонта.

Групи отъ по два-трима конника продължиха маневрираниятa си, но пазѣха вече почтена дистанция отъ насъ, докато съвсѣмъ се изгубиха.

Ако кавалерийското отдѣление е искало да разузнае числото и маршрута ни, то изпълни блѣскаво задачата си. То постигна и нѣщо друго: отби ни къмъ юго-западъ, отдалечи ни отъ Негованъ и осуети съединението ни съ тамошната дружина на капитанъ Худалисъ, осигурявайки напълно по тоя начинъ крайния дѣсенъ флангъ на настжпващитѣ по полето турски войски.

По това врѣме откъмъ Негованъ припукаха пушки. Къмъ сприхавия пукотъ на маузеркитѣ се примѣсиха и топовни изстрѣли: една дѣсна неприятелска колона — може би, сжщата, която, по указанията на конницата, е вървѣла по диритѣ ни — е сгащила, сигурно, дружината на капитанъ Худалисъ въ селото, помислихме ние и тръгнахме по посока къмъ сражението. Равномѣрното тракане на нѣкаква машина, която не бѣ ни пушка, ни топъ, накара инстиктивно да спре цѣлата редица.

— Картечница! извикаха нѣкои.

— Картечница! повториха всички, вслушани въ тракането ѝ.

Усмивки на удовлетворено любопитство, удивление прѣдъ дѣйствието на тая за пръвъ пжть чувана опустошителна машина — сто какво извика у насъ гласътъ на картечницата

въ първия моментъ, вмѣсто да ни озадачи. Като че ли нѣкой въ Негованъ е турилъ една картечница, само за да удовлетвори нашето любопитство, да ни устрои една забава. . .

Когато наближихме мѣстосражението, по южнитѣ височини надъ Негованъ забѣлѣзахме войска.

— Струва ми се, че сѫ наши! извика андартинътъ Качамакосъ, който съ четата си потегли съ насъ отъ Баница.

Качамакосъ прѣхвърли дола, който ни дѣлѣше отъ „нашитѣ" и подиръ малко развѣ кърпата си, за да ни извѣсти, че наистина сѫ наши. Откъмъ селото стрѣлбата бѣше почти спрѣла.

Първата група наши, къмъ която се упѫтихме, ни устрои невѣроятна и незабравима сцена. Нѣколко гръцки войника бѣха заобиколили единъ младъ подпоручикъ съ твърдѣ деликатна структура. Офицерътъ вторачи въ насъ изцъклени, обезумѣли отъ ужасъ очи, послѣ тури показалеца върху трепе-рещитѣ си устни, блѣди като на мъртвецъ, засъхнали и покрити съ дебела бѣла кора, наведе се мистериозно и извика:

— Сссс! . . . Сиопи! (тишина!).

Послѣ устреми погледа си върху близо стоящия подофицеръ и съ тонъ все тъй таинственъ и важенъ извика:

— Тишина!. . . Не викай!

— Господинъ подпоручикъ, не правете тъй! Не се плашете! отвърна му съ умоляващъ гласъ поаофнцерътъ.

Но господинъ подпоручикътъ нито го чу. Ненадѣйно той се извърна, посочи съ пръстъ дърветата на далечнитѣ върхове и запита:

— Това тамъ турци ли сѫ?

И се обърна пакъ къмъ насъ:

— Хайде, тогава, що стоите? Да вървимъ!

Нѣколко минути наблюдавахме гръцкия подпоручикъ въ недоумѣние. Увѣщанията и молбитѣ на войницитѣ бѣха безсилни да го повърнатъ отъ това състояние на формено умопомрачение, въ което бѣ изпадналъ. Той наново отнесе показалеца до разтреперенитѣ си устни,изблѣщи очи и извика пакъ:

— Сссс! . .

Трагикомедията се започваше отначало. Тукъ Чекаларовъ, който слѣдѣше мраченъ сцената, не сдържа гнѣва си и изкрѣщѣ по гръцки надъ главата на зашеметения подпоручикъ:

— Не ви ли е срамъ! И вие сте офицеръ! Какво е това: ссссс! Какви сѫ тия комедии?

— Туй-тооо. . . Сега пъкъ и съ васъ ли ще почнемъ?. . .

Крѣсъцитѣ, види се, подѣйствуваха малко отрѣзвително. Безъ да му говори, Чекаларовъ се обърна къмъ войницитѣ заповѣднически:

— Слушайте, момчета! Всички ще вървите подиръ насъ!

— Да, капитане! каза единъ войникъ и тръгна подирѣ ни.

— И азъ ще вървя съ капитана? каза сѫщиятъ младши подофицеръ, който по-прѣди умоляваше своя началникъ да се не плаши.

Ето каква е била работата:

Рано сутриньта дружинниятъ командиръ капитанъ Худалисъ, щомъ получилъ отъ Баница заповѣдьта на щаба, потеглилъ прѣзъ планината къмъ Леринъ. Въ Негованъ оставилъ само болнитѣ и други 75—80 войника, за да пазятъ шесдесетина затворени въ училището турски плѣнници. Настѫпващата дѣсна турска колона — по всѣка вѣроятность сѫщата, която вървѣше, подиръ турската конница, срѣщу насъ — минавайки край Негованъ, нападнала гърцитѣ. Послѣднитѣ се разпръснали въ планината, зашеметени отъ пукота на топоветѣ и митральозитѣ. Интересно е, че сѫщитѣ тѣзи войници, които нито сѫ се опитали да се противопоставятъ на неприятеля, за да осигурятъ поне отстѫплението си, намѣрили врѣме прѣди излизането си да избиятъ до единъ навързанитѣ въ негованското училище турски плѣнници! Въ рѫцѣтѣ на турцитѣ останали котлитѣ на цѣлата дружина, всички офицерски багажи и 35 мулета.

Въ момента когато ги срѣшнахме, войницитѣ се суетѣха около своя побърканъ подпоручикъ, не знаейки накѫдѣ да се обърнатъ. На насъ гледаха като на единъ видъ спасители и ни се подчиниха безпрѣкословно. Най-неизплашениятъ между тѣхъ ни приближи и ни каза, че къмъ село Невѣска — тѣ чули името на селото, но не знаяли къмъ коя посока се пада — имало андарти. Къмъ Невѣска почнали да бѣгатъ и сѣмействата отъ Негованъ, щомъ припукали пушкитѣ. За своя командиръ, подпоручикъ отъ запаса, младъ атински адвокатъ, ни увѣри, че не за пръвъ пѫть се случвало това съ него. Така дѣйствувала винаги върху него пукотевицата.

Днешната акция бѣше пропаднала. Напрѣдналото врѣме не позовляваше да се почне нѣщо ново, и ние се упѫтихме къмъ куцовлашката паланка Невѣска, едно отъ най-високитѣ селища на Македония, разположено подъ най-голѣмитѣ висоти на Вичъ.

Въ полето сражението продължаваше, но съ по-малка сила. Село Забърдени, надъ което сутриньта гърмѣше гръцката артилерия, бѣ обвито въ гѫсти облаци димъ: още едно доказателство, че гърцитѣ сѫ отстѫпили.

Ние загазихме изъ снѣга, натрупанъ по пѫтя, и задъхващи се отъ умора, се извръщахме често къмъ полето. Зло-

вѣщиятъ димъ, който обвиваше Забърдени, охканията на болнитѣ гръцки войници, мрачната безнадежность, която бѣ изписана по лицата на здравитѣ, създадоха у всички ни тягостно настроение.

Сдрачаваше се вече, когато видѣхме отъ височинитѣ зловѣщо играещи пламъци и надъ друго село: надъ Баница!

Клетиятъ бай Дине Гжсковъ! Не напразно той не смѣеше така скоро да се прости съ своя фесъ и да извади покжщнината си отъ скривалището!

XVII

ПРИ КУЦОВЛАСИТѢ

Край Невѣска[1]) ни посрѣщнаха множество андарти и куцовласи.

Имената Поповъ, Чекаларовъ се споменаватъ отъ всички всрѣдъ общия говоръ, който напомня караница: куцовласитѣ досущъ приличатъ на евреи... Мнозина намиратъ въ тъмнината Чекаларова и Попова и имъ стискатъ ржцѣтѣ, безъ да подозиратъ, колко бихме имъ били по-благодарни, ако вмѣсто да ни държатъ цѣлъ часъ на крака, ни настанятъ веднага по квартири. Направи ми впечатление, че Чекаларовъ и Поповъ повече интересуваха невѣсчани и поглъщаха грижитѣ имъ, отколкото грѫцкитѣ войници, каквито за пръвъ пѫть стѫпваха въ Невѣска.

Най-послѣ разквартируването се свърши. Насъ взе на гости първиятъ мѣстенъ богаташъ Цирлисъ.

Подиръ мѫката и тревълненията на днешния день ние изкачихме високитѣ мраморни стълби на едно триетажно здание, достойно да украси градове много по-голѣми отъ Невѣска, минахме прѣзъ вестибюля на втория етажъ, украсенъ съ голѣми огледала и грамадни бюфети, и влѣзохме въ една уютна стая.

— Вмѣсто въ салона, въвеждамъ ви тукъ, защото, помните ли, въ 1903 година тукъ ме почетохте съ визитата си веднага слѣдъ като разбихте турцитѣ... се обърна тържествено нашиятъ домакинъ къмъ Попова и Чекаларова.

Обтегнахме се съ умората и съ нечистоплътностьта си върху мекитѣ дебели душеци постлани съ разкошни черги.

Надъ художествено изработеното огнище бѣ изрисувана възхитителна гола жена.

Не сме избрали подходящъ моментъ за такава обстановка. Въ друго врѣме колко съзерцание и съблазънь би ни навѣла тази хубава стая...

[1]) Името на тая куцовлашка паланка е свързано съ единъ отъ най-славнитѣ български подвизи чрѣзъ голѣмото възстание отъ 1903 година. Турскиятъ гарнизонъ отъ 400 души е билъ тогава разбитъ и разпръснатъ отъ съединенитѣ костурски и ленински чети. Ив. Поповъ и Чекаларовъ сѫ влѣзли тържествено въ градеца съ развѣто възстанишко знаме

Споменитѣ за борческото минало скоро отстжпиха мѣсто прѣдъ бурното и пълно съ неизвѣстности настояще.

Невѣсчани почнаха да се досѣщатъ за истинското положение на работитѣ. Войницитѣ имъ разправили случката въ Негованъ. Подпоручикътъ, дошелъ вече на себе си, изказалъ прѣдъ тѣхъ съ всичкия авторитетъ на чина си прѣдположението, че въ Леринското поле дивизията трѣбва да е направила едно „малко отстжпление“ къмъ Соровичъ. Настроението се измѣни. Нашиятъ домакинъ климна. Само широколиката ни домакиня, арнаутка отъ Корча но съ гръцки чувства и възпитание, още се държи и внася съ гръмкия си смѣхъ бодрость у околнитѣ.

Успокояваме ги всѣкакъ. Обясняваме имъ, че война безъ отстжпления отъ двѣтѣ страни нѣма, че на Турция пѣсеньта е изпѣта, защото тия дни пада Битоля, както е вече падналъ и Одринъ.

Нѣкои се ободриха. Единъ куцовлахъ извика въ унисонъ съ домакинята:

— И ясъ имъ велимъ, бе братче, оти турчино пастра ке се чини.

Тъкмо въ тоя моментъ въ стаята ни нахлуха много жени и мжже и заприпаднаха отъ хленчъ:

— Негованъ изгорѣ!

Вестибюлътъ се изпълни съ около тридесеть сѣмейства отъ селата Негованъ и Лѣсковецъ, тоже опожарени отъ турцитѣ. Отчаянитѣ писъци на майки и дѣца се смѣсиха съ разправиитѣ на мжжетѣ, които се обясняваха на четири езика: влашки, гръцки, арнаутски и български.

Не блѣнове за близко освобождение вълнуваха вече невѣсчани и нашия домакинъ. Всичко бѣ забравено прѣдъ застрашителния призракъ на турския реваншъ; егоистичната мисъль, ще стигне ли опасностьта и до Невѣска, облада всички:

— Нали не ще могатъ да дойдатъ турцитѣ дотукъ?

— Нашето село нали е високо и добрѣ запазено?

— Може ли да се води сражение по тия планини?

Хиляди такива въпроси ни се зададоха, за да се изтръгнатъ успокоителни отговори и да се увѣрятъ невѣсчани, че може всичко да изгори, всичко да загине, но Невѣска да остане здрава и читава.

*

Сутриньта невѣсчани бѣха събудени отъ буботенето на далечни топовни гърмежи. Настана невъобразима паника. Повечето отъ гражданитѣ затвориха кжщитѣ си, задигнаха по нѣщо и се приготвиха да бѣгатъ. Избѣгаха и всички домакини на кжщитѣ, изъ които бѣха разквартирувани нашитѣ момчета.

Дѣтенцето на нашия домакинъ запищѣ пронизително: нѣкой му казалъ, че ще дойдатъ турци и ще заколятъ баща му. Даже домакинята, тая смѣла арнаутка, се зарази отъ паниката, грабна и тя една бохча, яви се при насъ за сбогомъ и закърши пръсти.

Това богато село, кждѣто се втича злато отъ най-далечни земи, изъ които се пръскатъ за печалба прѣдприемчивитѣ му жители, знае само да гощава и да трепери. Настроението на всички се барометрира отъ слуховетѣ.

Група мжже се явиха при насъ и ни запитаха трагично:

— Какво да правимъ?

— Съберете всички мжже, имаме да ви говоримъ.

Страшна виелица вълруваше навънъ. Да се ходи по кривитѣ и стръмни сокаци на Невѣска, когато има поледица, е подвигъ, на какъвто само невѣсчани сж способни. Прѣдъ събралитѣ се взехме поза на възмутени и имъ наговорихме на гръцки и на български всевъзможни нѣща, които подсладихме и съ заплашвания и закани:

— Мжже ли сте вие, или баби? Защо не обуздаете женитѣ си, а се подавате на ума имъ и се готвите да бѣгате? Дѣ ще отидете? Кждѣ ще намѣрите по-сигурно мѣсто отъ вашитѣ непристжпни скалисти планини? Не виждате ли, че хората отъ изгорѣлитѣ села Котори, Негованъ, Лѣсковецъ дохождатъ тукъ, защото считатъ вашето село за най-безопасно? Или искате свобода безъ сражения и даже безъ гърмежи? Що не се благодарите, че вие само слушате отъ далеко топоветѣ, когато съ десетки хиляди наши братя гинатъ, разкжсвани отъ гранати! Най-послѣ, ако стане нужда да бѣгате, това ще ви кажемъ ние. То може да стане само когато неприятелтъ разбие насъ и нѣколкото андартски чети, които се намиратъ въ селото ви. Вървете си сега по домоветѣ и знайте, че който не обуздае жена си и който си позволи да бѣга, ще бжде застрѣлянъ!

Всичкото това гърмогласие, придружено съ жестове, на които не липсваше извѣстна театралность, произведе нуждния ефектъ: мжжетѣ напълно се увѣриха, че Невѣска е най-отстраненото, най-планинското и, слѣдователно, най-гарантираното село въ Турция! Раздѣлиха селото на участъци и за всѣки участъкъ назначиха по една група отъ по-сърдцати куцовласи, която да обуздава страхливцитѣ и да бди за съблюдаването на нашитѣ наредби, въпрѣки . . . топовнитѣ гърмежи, които се слушаха.

За тоя трудъ домакинята, която бѣше се приготвила да бѣга, възнагради гоститѣ си съ великолѣпенъ обѣдъ.

Слѣдъ обѣдъ повърнахме визитата, която още вечерьта ни бѣха направили двамата гръцки воеводи Каравитисъ и Макрисъ. Двѣ имена, които, уви, не ми бѣха неизвѣстни. Когато прѣди

години хроникирахъ и коментирахъ въ София опожарявания на български села и сблъсквания между андартски и наши чети, азъ — спомнихъ си — срѣщахъ и тия двѣ имена, особено името Макрисъ. . . Тоя черенъ критянинъ съ тѣсно чело и съ отсѣченъ палецъ на едната ржка не можеше да възбуди у мене ония чувства, които изпитахъ въ Баница, при срѣшата ни съ гръцкитѣ офицери. И ние, и тѣ бѣхме сдържани. Разговорътъ не засегна нищо друго освѣнъ създаденото положение. Само общата скърбь поради послѣднитѣ неуспѣхи на гръцката войска ни сближаваше.

О, какъ ни болѣше за тия гръцки неуспѣхи! Ние бѣхме тъй искрени, когато казвахме нашитѣ войски, разбирайки гръцкитѣ!

Кждѣ полунощь се чу пакъ силна артилерийска стрѣлба откъмъ леринското поле.

*

Отъ Невѣска разпратихме по костурскитѣ села първото си Окржжно.

До селянитѣ въ с. . . . . .

Братя,

Прѣдъ видъ днешното положение, необходимо е да се изпълни въ всѣко село слѣдното:

1. Да се слѣди всѣко движение на аскера и ба, шибозука и да се съобщава веднага на близкитѣ села. 2. Всички младежи да се въоржжатъ кой съ каквото има и да бждатъ готови да се явятъ кждѣто бждатъ повикани отъ насъ. 3. Въ всѣко село да се образува чета подъ войводството на най-способния. 4. Всѣко село да приготви колкото се може повече храни и други припаси за посрѣщане нуждитѣ на християнскитѣ войски, които биха се явили. 5. Ако нѣкое село бжде нападнато отъ аскеръ или башибозукъ, околнитѣ села да му се притичатъ веднага на помощь, за да бжде неприятельтъ отблъснатъ. 6. Да се уреди най-добрѣ куриерската служба за да ни се прѣдаватъ точни и пълни свѣдѣния за движението на турскитѣ войски и башибозука.

Съобщаваме ви за знание, че българскитѣ и сръбскитѣ войски се намиратъ близу до Битоля, а гръцкитѣ до Баница въ леринско поле. Очаква се въ най-скоро врѣме да паднатъ градоветѣ Битоля и Леринъ.

Прочее, краятъ на тиранията наближава и скоро ще блѣсне свободата, за която сме дали толкова много жертви.

Въ с. Невѣска, Съ братски поздравъ:
22 октомври 1912 г. В. Чекаларовъ, Ив. Поповъ,
Хр. Силяновъ.

*

Много краснорѣчие и много молби прахосаха невѣсчани, за да ни задържатъ поне нѣколко дена още въ селото си, но ние останахме непрѣклонни. Нищо не можеше да задържи вече нашитѣ момчета: тѣ броеха часоветѣ и минутитѣ, които още оставатъ, за да встжпимъ въ Костурско.

Поблагодарихме на нашитѣ куцовлашки приятели за гостоприемството и задѣто бѣха тъй щедри да ни подарятъ извѣстно количество шаякъ и гьонъ за куртки и цървули и имъ заявихме, че на другия день сутриньта заминаваме.

XVIII

У ДОМА

Честитѣ хлъзгания и падания по заледенитѣ улици на Невѣска извикваха само смѣхъ. И това наше празднично настроение тъй малко хармонираше съ умисленитѣ физиономии на куцовлашкитѣ ни изпращачи.

Вънъ, на планинското било, ни брулна мразовитъ вѣтъръ и засвири страшна виелица. Стръмната пѫтека се вие край прочутитѣ прѣкопански букаци, които сега, облѣчени въ своитѣ дрехи отъ скрежъ, сѫ още по-величествени.

— Зайци! Зайци!

Всички завикаха, вдѣтенени отъ радость, щомъ видѣха нѣколко заяка, подскачащи въ падината,

Познати благословени мѣста! Близу мѣсецъ, какъ купнѣемъ по васъ. Вашитѣ прѣспи и виелици не ни плашатъ. Вълчитѣ дири по снѣга на вашитѣ хребети ни напомнятъ други отдавнашни зими, прѣзъ които ви кръстосвахме, разнасяйки подъ роднитѣ покриви топлината и вѣрата на нашитѣ младежки сърдца. . . .

Звънъ на тържествена камбана се отрони отъ нѣйдѣ и отекна въ дъното на нашата душа. Втори. Трети. . . Ние забързахме къмъ тая камбана, която изпълни съ примамливитѣ си звуци побѣлѣлитѣ пространства.

Нѣколко въоружени прѣкопанци изкочиха отъ гората и ни поведоха къмъ селото.

Възторжено ура се разнесе по-нататъкъ, когато селото, скрито подъ своята бѣла покривка, се откри ненадѣйно.

Нови развълнувани посрѣщачи ни запрѣгръщаха горещо.

Грозни развалини приковаха погледитѣ ни, когато наближихме селото. Прѣзъ руина, прѣзъ двѣ се изправя по нѣкоя стройна, измазана нова кѫща. Сърдцата ни се свиха болезнено. Отъ вида на на тия развалини азъ почувствувахъ, че стѫпвамъ въ Костурско.

Прѣдъ развалинитѣ чакаха ученицитѣ и набраниятъ народъ съ изнесенитѣ черковни хоругви и съ стария свещеникъ на чело.

Христосъ Возскресе запѣха всички на единъ гласъ. И подъ звуковетѣ на тая пѣсень, която символизираше избавлението на робитѣ, пристжпихме съ благоговѣние къмъ свешеника и цѣлунахме евангелието и светия кръстъ. И капѣха върху дѣсницата на свещеника нашитѣ топли сълзи. . . .

— Драги прѣкопанци! Носиме ви поздрава на България, която въ тоя моментъ се бори като лъвица за нашата свобода. Тия развалини наоколо сж свещенитѣ паметници на нашата кървава борба, свидѣтели, че Костурско е достойно за жертвитѣ, на които свободна България се обрече за своя братъ. Да живѣятъ прѣкопанци!

Тия наши думи, съ които отговорихме на привѣтствието на учителя, изтръгнаха нови сълзи.

Ученицитѣ, наредени въ стройни редове, изпѣха съ учителката си нѣколко юнашки пѣсни.

Само днешниятъ день изкупва всички досегашни мжки. Това чувствувахме съ Попова и съ нѣколкото наши момчета отъ свободна България, които бѣха прѣдпочели да тръгнатъ за най-отдалечения македонски край. Другаритѣ ни костурчани пъкъ бѣха не въ себе си отъ гордость.

Тукъ нѣма ни поменъ отъ еврейщината на невѣсчани, нито отъ простотията, която тукъ-тамѣ бѣхме срѣщнали въ крайграничнитѣ колибарски райони. Население страдало но привѣтливо и будно. Отъ хуриета насамъ то не е посрѣщало чета, но съ нашето появяване у него се пробудиха старитѣ спомени и стариятъ духъ.

Подиръ обѣдъ свикахме събрание въ училището. Тамъ прѣкопанци си избраха управително тѣло, войвода и десетници.

XIX

ЗАГОРИЧАНИ

Ние вече нѣмаме нужда отъ мѣстни куриери. Отъ Невѣска насамъ ни прѣдвождаше единъ нашъ четникъ прѣкопанецъ.

Подиръ събранието въ Прѣкопана буризанътъ и другитѣ загориченци отъ четата ни поведоха къмъ Загоричани.

Една тревога изъ пжтя ни застави да се изкатеримъ на едни канари, за да хванемъ позиции: въоржжени прѣкопанци взели група селяни отъ Бабчуръ за турци и имъ открили огънь. Бабчурени, получили вече окржжното, идѣха при насъ на чело съ своя мѣстенъ войвода Чемберъ.

Загоричани.

Колко ужаси и кръвнини наумѣва това име!

Картината на опустошението тукъ е много по-страшна. Отъ 5—600 гиздави кжщи, които броеше нѣкога това село, опожарено за пръвъ пжть прѣзъ възстанието, само 200 сж построени наново. Цѣли махали сж още въ развалини.

Но не споменътъ за турското опустошение ни гнети въ тоя моментъ, когато полумѣсецътъ така безславно залѣзва. На 23 априлъ 1905 година, именния день на гръцкия кралъ Георги, селото изпита друга по-страшна напасть: то биде прѣдадено на огънь и сѣчь отъ гръцкитѣ андарти. Разпръснатитѣ по чужбина загориченци образуваха послѣ фондъ отъ доброволни пожертвувания, за да увѣковѣчатъ съ особена гробница и черквица паметьта на 60 души свои съселяни, загинали отъ андартския ножъ и куршумъ или изгорѣли въ пламъцитѣ.

Седемь години минаха оттогава. Ала ужасното произшествие не е отъ тия, които лесно се забравятъ. Часть отъ новопостроенитѣ кжщи станаха пакъ пепелища, къмъ гробоветѣ отъ възстанието се прибавиха нови, цѣли сѣмейства бидоха унищожени, послѣдва ново бѣгство по чужбина. И Загоричани едва ли нѣкога ще си възвърне първия цвѣтущъ видъ и славата на първо село въ Костурско.

Безъ да размѣнимъ дума, ние чувствуваме и разбираме неутѣшимата и неизцѣрима горесть, която развалинитѣ и гробницата будятъ у загориченци.

Андартскиятъ войвода Андреасъ пристигна въ Загоричани да ни поздрави. Участникъ въ клането прѣди седемь години, той до сега избѣгвалъ да припари въ Загоричани. Нашето дохаждане му прѣдставя, види се, случай, за да се примири съ живитѣ братя и роднини на изкланитѣ загориченци.

Трѣбваше да задушимъ чувствата си. Тръгнахме къмъ площада, кждѣто Андреасъ бѣше наредилъ въ полукржгъ своитѣ момчета. Щомъ се явихме, той скочи отъ коня си, прѣгърна Чекаларова и го цѣлуна въ устата. Хитриятъ гъркоманинъ извърши това толкова ловко и бързо, че Чекаларовъ не можа да избѣгне неприятната цѣлувка. Азъ се дръпнахъ на страна и се отървахъ само съ едно ржкуване.

Едвамъ сега разбрахъ, че гръцко-българското помирение и балканскиятъ съюзъ не сж въ състояние да заглушатъ въ насъ спомена за загоричанското клане, нито да смири възмущението ни отъ тоя безочливъ гъркоманинъ, който бѣ избралъ тъкмо Загоричани, за да се срѣщне съ насъ, поставяйки по тоя начинъ загориченци въ необходимость да му оказватъ услуги и гостоприемство.

Подиръ вечеря капитанъ Андреасъ дойде въ квартирата ни, заедно съ секретаря си, единъ атински студентъ, и ни разкри своя планъ.

— Градътъ Костуръ трѣбва да се прѣвземе: само по тоя начинъ ще може да се прѣдотврати унищожението на нашитѣ села. Владиката ми пише, че въ града имало всичко 300 войника и 5—600 башибозуци. Гръцката войска прѣвзела Лепчища и напрѣдвала отъ югъ къмъ Хрупища и Костуръ. Азъ тази нощь ще приближа къмъ града, за да се споразумѣя съ нашия върховенъ началникъ. Послѣ ще ви съобща рѣшението, та да се приближите и вие. И пр. и пр.

Колкото и да бѣше неприятна срѣщата съ тоя човѣкъ, отъ неговата фанфаронада можахме горѣ-долѣ да се освѣтлимъ върху общото положение въ Костурско. Разбрахме, че въпрѣки присжтствието на турски гарнизонъ въ Костуръ, андартитѣ сж въ непрѣкжсната прѣписка съ владиката, обезоржжили сж нѣкои турски села и се чувствуватъ до извѣстна степень господари на положението.

XX

СЪ АНДАРТИТѢ

Бързината, съ която андартитѣ обезоржжаватъ турскитѣ села, не ни се вижда случайна. Тя ни и донѣйдѣ дразни. Не ни остава, освѣнъ да побързаме и ние. Още има необезоржжени турски села, тъй че и ние ще успѣемъ да снабдимъ съ оржжие най-способнитѣ си хора.

Въ смѣсеното турско-гъркоманско-българско село Горенци влѣзохме при сжщия церемониалъ: рѣчь отъ свещеника, пѣсни, ура. Но тукъ между посрѣщачитѣ бѣха и турскиятъ коджабашия, ходжата и нѣколцина първенци, дошли да изявятъ покорностьта на турското население.

Въ квартирата на попа, кждѣто се отбихме, пожелаха да ни се прѣдставятъ турскитѣ първенци. Имаминътъ, типиченъ анадолецъ съ дълго брадато лице, хамидовски носъ и тжпо изражение, бѣше мълчаливъ, стѣсненъ и не можеше да скрие мжката си отъ тая неволна приниженость. Наопъки, коджабашията бѣ словоохотливъ и засмѣнъ. Той искаше да ни увѣри, че се е приспособилъ веднага къмъ новото положение. Хукюматътъ винаги го прѣслѣдвалъ, като ятакъ на комититѣ, увѣрява ни той: толкова билъ близъкъ и добъръ спрямо християнитѣ!

И докато той клима утвърдително глава, имаминътъ ни гледа тжпо и неподвижно, сѣкашъ не иска да повѣрва това, което говоримъ:

— Вашето царство загина, защото въ управлението му нѣмаше правда.

Но когато Поповъ му каза: „Е, ходжа ефенди, бу дуня бойледиръ, текерлекъ чивиденъ чивие гидеръ — такъвъ е свѣтътъ, колелото отъ спица на спица отива“, старият чалмоносецъ се изчерви цѣлъ и челото му се облѣ въ поть.

Присжтствувахме на тържественъ моментъ: колелото на историята се обръщаше и подъ неумолимитѣ му зжбци попадаха ония, които до днесъ се чувствуваха любимци на сждбата. Ролитѣ и мѣстата се размѣняха.

*

Въ Горенци не заварихме андартитѣ, макаръ че бѣхме извикани отъ тѣхъ. Тѣ обезоржжили мѣстнитѣ турци и веднага

заминали за Маврово, край брѣга на костурското езеро, понеже се чула татъкъ силна стрѣлба.

Упжтихме се и ние за Маврово.

Прѣпускайки въ галопъ, по пжтя ни прѣсрѣщна единъ пиянъ конникъ мавровецъ и ни съобщи, че сражението при Маврово се свършило побѣдоносно за нашитѣ.

По-нататъкъ ни посрѣщна една андартска чета, изпратена отъ Маврово, за да ни поздрави съ добрѣ-дошли. Единъ интелегентенъ андартъ започна патетическата си рѣчь съ думитѣ: „храбри синове на България!“ Отвърна имъ се съ рѣчь на гръцки. По редъ послѣ бидоха акламирани четиритѣ съюзни балкански държави.

Въ Маврово заварихме много андарти съ цѣль бюлюкъ капетанареи: Делиянакисъ, Дукисъ, Маврогенисъ, Николудисъ, Боланисъ, Стефосъ. . . .

Познати излѣзоха за мене не само имената, но и физиономиитѣ. Прѣди нѣколко години бѣхъ прочелъ и рецензиралъ книгата О елино-македоникосъ агонъ отъ Стаматисъ Раптисъ. Въ тая обемиста история на андартското движение се възпѣваха безъ стѣснение дѣяния като кървавата свадба въ Зелениче, разкжсването на свещеника и учителя въ Прѣкопана, кланéто въ Загоричани. . . Книгата бѣ изпъстрена съ ликоветѣ на малки и голѣми капетани, прославени въ тая борба. Сега, прѣди да чуя имената имъ, азъ ги разпознавахъ единъ по единъ: ликоветѣ ииъ изкачаха отъ книгата съ свѣткавична бързина и се изреждаха въ паметьта ми страницитѣ, въ които бѣха изложени тѣхнитѣ дѣла.

Съ всички тия тъмни герои сега се ржкувахъ и приказвахъ като съ стари . . . приятели.

Въ сравнение съ андартитѣ нашата чета по външность мязаше на сбирщина отъ парцалановци. Критянитѣ бѣха облѣчени въ своитѣ национални черни гащи, сдиплени отзадъ и стегнати на колѣнѣтѣ; другитѣ — въ куртки и панталони или въ фустанели, но всички прѣмѣнени като за хоро, бръснати, огладени, окичени съ всевъзможни кордони, шнурове, чантички. Нашата опърпаность имъ правѣше впечатление.

Рѣзмѣсени послѣ изъ квартиритѣ, андартитѣ казвали на нашитѣ момчета:

— Сърдцата да ви имаме, но дрехитѣ — не!

А нашитѣ шеговито имъ отвръщали:

— Дрехитѣ да ви имаме, но сърдцата — не!

Нашата квартира се натжпка само съ капетанареи. И тѣ и ние дипломатично избѣгвахме дори намецитѣ за миналото: тукъ, въ Костурско, сж погребани не малко наши другари избити отъ андарти, и андарти паднали въ сражения съ български чети и селяни. Прѣдпочитахме да говоримъ за сегашното положение и за турцитѣ. Андартитѣ бѣха се погрижили да при-

готвятъ за гоститѣ си царска вечеря: печива, старо мавровско вино, погачи, зимно грозде. Канѣха ни непрѣкжснато и бѣха услужливи и любезни повече отколкото трѣбва.

Боланисъ — за него азъ знаехъ отъ книгата на Раптисъ, че минава за пръвъ юнакъ между критянитѣ — ми хареса повече отъ другитѣ съ своето достойно държане. Той ми разправи картинно нѣколко инциденти отъ обезоржжаването на мѣстнитѣ турци. Мжжетѣ се изхитрили да прѣдадатъ на женитѣ си часть отъ оржжието: револвери, патронташи, даже и кжси пушки. Боланисъ посегналъ да прѣтърси една подозрителна кадъна, но тя му хванала ржката и казала;

— Грѣхота е отъ Бога...

Но критянинътъ продължилъ прѣтърсването и открилъ подъ шалваритѣ й патронташъ и пушка. И отъ своя страна й казалъ:

— Ами не е ли грѣхота отъ Бога да лъжешъ?

Между андартитѣ се намираше студентътъ-юристъ Никокаидисъ, сестринъ синь на Венизелосъ, кротъкъ и интелегентенъ момъкъ, съ чието присжтствие се гордѣеха неговитѣ другари.

За шефъ на събранитѣ въ Маврово андарти минаваше подпоручикъ Зодианосъ, симпатиченъ младъ критянинъ, който всуе се стараеше да пази дисциплина, редъ и чинопочитание между хората си. Той ми говори съ възмущение за нѣкои насилия, станали днесъ при обезоржжаването на мавровскитѣ турци.

Не зная защо, съ тия двама критяни завързахме поестествени и приятелски отношения.

Имаше между капетанитѣ и нѣколцина мѣстни гъркомани. Тѣ като че не се чувствуватъ с в о и между андартитѣ; кръвьта сѣкашъ ги влече къмъ насъ. Единъ отъ тѣхъ, Лазо отъ Жупаница, съселянинъ на нашия Шалапутъ, остана по-късно при насъ и между другото ни разправи интересни нѣща за отношенията между андартитѣ.

— Всѣки критянинъ е капетанъ, каза ни той. Юнаци сж на пушката, ама мжчно се живѣе съ тѣхъ. Никой никого не слуша, викатъ, крѣщятъ и за нищо се каратъ.

Днешното тѣхно сражение ни се разправи въ нѣколко вариации. И всѣки разказвачъ изказа и по едно мнѣние на великъ стратегъ.

Турцитѣ изпратили привечерь отъ Костуръ нѣколко гемии съ аскеръ, който да обезоржжи отъ своя страна мавровскитѣ християни и да поокуражи турцитѣ. Андартитѣ ги посрѣщнали съ залпове. Войницитѣ отъ едната гемия дигнали ржцѣ, докарали гемията до брѣга и се прѣдали. Другата гемия, макаръ и обстрѣлвана, сполучила да се върне обратно. Плѣнницитѣ били веднага изпратени къмъ село Костурачъ, на югъ отъ Костуръ, кждѣто прѣбивавалъ върховниятъ вождъ на всички

андартски чети, капитанъ Катехакисъ, тоже критянинъ, който прѣди години се е подвизавалъ изъ Македония подъ името Рувасъ.

Ободрени отъ днешния успѣхъ, андартитѣ обсѫждаха сериозно едно нападение на Костуръ.

Ние претендирахме да ни се прѣдостави да дѣйствуваме откъмъ сѣверо-изтокъ, т. е. откъмъ селата Апоскепъ и Жупанища. Тѣ се наеха да прѣдадатъ мнѣнието ни на капитанъ Катехакисъ, отъ когото андартитѣ очакваха и общъ планъ на дѣйствие. А докато се получи заповѣдьта за дѣйствие, ние ще се движимъ около Апоскепъ.

Всички капетани, даже и военнитѣ между тѣхъ, говорѣха нѣща, които ни се виждаха басни: голѣма гръцка сила настѫпвала отъ югъ и вече стигнала до Хрупища. Ние не разбивахме илюзиитѣ, но за себе си бѣхме сигурни, че ако такава гръцка колона наистина дѣйствува на югъ, тя ще е твърдѣ малобройна. А ако тя е стигнала къмъ Хрупища, турската войска не би стояла спокойна: тя или би се сражавала вече, или би избѣгала. Въ всѣки случай Катехакисъ би знаелъ всичко това и едва ли би стоялъ толкова далеко — чакъ въ Костурачъ, освѣнъ ако съзнателно подържа, за насърдчение, тия слухове.

Капетанареитѣ се раздѣлиха отъ насъ, слѣдъ като заржчаха на домакинитѣ да направятъ удобно и приятно спането на гоститѣ.

XXI

ПО ОБЕЗОРЖЖАВАНЕ

Напустнахме Маврово при непроницаема тъмнина. Ръмѣше ситенъ дъждъ. Прѣдутринна влага залѣпваше по дрехитѣ и се пропиваше въ ржцѣтѣ и лицата ни.

Зората ни завари край Фотинища. Чифликътъ се пазѣше само отъ единъ циганинъ, оставенъ отъ избѣгалия бегъ. Циганинътъ взе да ни се кълне въ Бога и въ очитѣ си, че нѣма никакво оржжие. Нѣколко шамара плѣснаха по бузитѣ му и изтръгнаха покъртителни писъци отъ жена му и дѣтенцето му, което завика: „Дада! Дада! . . .“ Циганинътъ упорствува още нѣкое врѣме и капитулира само когато се видѣ вързанъ.

Цвѣтковиятъ четникъ Дине отиде въ чифлика и се завърна съ два револвера, едно чифте и съ . . . беговата кобила заедно съ жребчето.

Това бѣше сефтето. Дано въ другитѣ села мине безъ женски сълзи и дѣтски писъци.

Измокрени отъ поройния дъждъ, отбихме се въ Тихолища. Неочакваната ни визита раздвижи изведнажъ цѣлото село.

Прѣгръщания, цѣлувки, непринудено гостоприемство . . . Но най-нѣжни сж къмъ насъ майкитѣ на загиналитѣ четници отъ селото. Прѣгръщайки насъ, тѣ сѣкашъ прѣгръщатъ сѣнкитѣ на убититѣ си чада. Слѣдъ тѣхъ идатъ майкитѣ на ония бивши четници, които сега се намиратъ въ Америка и чието пристигане се очаква всѣки день.

Прѣдъ свободата, която иде, за миналитѣ жертви се говори съ по-малко тжга. Но нѣйдѣ откъмъ югъ, може би откъмъ Лепчища, се чуватъ глухи гърмежи, които внасятъ загриженость у селянитѣ.

Като първа жертва избрахме съсѣдното смѣсено село Сетома. Извикахме оттамъ най-вѣрния нашъ човѣкъ Геле. Едноржкиятъ възстаръ българинъ, прѣданъ на дѣлото, въпрѣки патилата, мизерията и физическия си неджгъ, се яви веднага и възприе безпрѣкословно прѣдложението ни.

Гелевитѣ съселяни турци минаватъ за едни отъ най-лошитѣ въ околията. Слѣдъ хуриета тѣ организирали банда, която налагала данъци, избила нѣколцина българи и държала въ трепетъ околнитѣ села. Тѣ били изплашени отъ лошия ходъ на войната, казва ни Геле, били даже готови да се прѣдадатъ, но само на царски аскеръ. За андарти и комити не искали ни да чуятъ и били готови да се съпротивляватъ до край, ако въ селото имъ се появи чета.

Изпратихме нашия човѣкъ да се върне въ Сетома, да свика турскитѣ първенци и да имъ каже:

— Видѣхъ се съ комититѣ. Приказвахъ съ Чекаларовъ и другитѣ войводи. Казаха ми, че ще дойдатъ въ селото да ви прибератъ оржжието. Ние ще излѣземъ да ги посрѣщнемъ, а вие правете каквото искате. Ако се прѣдадете заедно съ оржжието си, безъ да пукне пушка, азъ ви гарантирамъ съ главата си — можете даже да ме вземете и като заложникъ — че никому косъмъ нѣма да падне отъ главата. Ако ли не — за нищо не отговарямъ. Селото ще изгори и хората ще се съсипятъ.

Безъ да се бавимъ, тръгнахме и ние подиръ Геле, за да не дадемъ на сетомени много врѣме за двоумѣние и колебание.

Сетома е планинско село. Отъ Тихолища го дѣли една котловинка, цѣла залѣта сега отъ придошлитѣ рѣки. Едно наше отдѣление мина напрѣдъ, изкачи рида и зае позиция надъ селото. Другитѣ групи тръгнаха къмъ Сетома отъ разни посоки. Азъ съвсѣмъ не изключвахъ възможностьта отъ съпротива: нали не сме царски аскеръ? Въ такъвъ случай рѣшени бѣхме да се справимъ съ сетомени по начинъ, който да послужи за примѣръ и назидание на другитѣ турски села.

Но моитѣ опасения не се оправдаха. Отдалече удари селската камбана: знакъ, че турцитѣ не сж посмѣли да се възпротивятъ на съселянитѣ си българи. Селото бѣ вече обходено. Нашиятъ буризанъ засвири настжпление, и съ едно отдѣление се упжтихме въ Сетома. На едно ридче бѣха сбрани въ купъ селянитѣ, на чело съ единъ бѣлъ тюлбенъ, окаченъ на пржтъ: сетомени се прѣдаваха и то не на царски аскеръ.

Плахи, съ прѣсилени усмивки, турцитѣ ни поздравляваха съ низки теманета. Офицерскитѣ пагони на Попова направиха своя ефектъ: сетомени се увѣриха, че все имаме нѣщо общо съ аскера на Булгаристана. Всичко мина само съ единъ шамаръ.

— Ти турчинъ ли си или българинъ? запитахме едно младо момче съ фесъ, застанало до училището между българитѣ.

— Българинъ! отговори момчето и се подсмихна.

— Не, турчинъ е, обадиха се българитѣ.

По бузата му се сложи тежката ржка на Чекаларова. Турчето пламна отъ гнѣвъ. Но прибра мълчаливо сваления си фесъ и отиде при турцитѣ.

Въ училището, дѣто моментално се сбраха всички турци, се държа рѣчь:

„Турци! Вашето царство пропада, зашото не се управляваше по законъ и правда. Вмѣсто вашия хукюматъ, тукъ ще се въдвори ново управление, което ше тури край на насилията и неправдитѣ и ще обезпечи редъ и сигурность на всички безъ разлика на вѣра и народность.

„Добрѣ направихте, че ни се покорихте безъ съпротива. До сега вие ни знаехте за комити, но днесъ ние дойдохме при васъ като царски аскеръ. Имаме и забити (офицери) съ насъ. (Всички отправиха погледитѣ си къмъ Попова). Ако бѣхте се възпротивили, нѣмаше да спасите царството си: вашитѣ градове единъ подиръ другъ падатъ; утрѣ ще чуете, че сѫ паднали и Битоля, и Леринъ, и Костуръ. Вашето е свършено. Щѣхте да вземете на шията си вашитѣ жени и дѣца.

„Ако искахме да ви отмъщаваме за всичко, което 500 години сте ни правили, трѣбвало би чисто и просто да ви нападнемъ и изколимъ заедно съ кокошкитѣ ви. Но ние не сме като васъ. Даваме ви дума, че никой отъ васъ нѣма да пострада. Но за да се помиримъ и да ви повѣрваме, трѣбва да ни прѣдадете всичкото си оружие. То вече не ви трѣбва. Ето, то е у васъ, защо не го употрѣбихте срѣщу насъ? (Турски гласове: „аллаа-сандъкъ! — не дай Боже!). Но ние ви прѣдупрѣждаваме, че ако послѣ се намѣри у нѣкого отъ васъ пушка, револверъ, само единъ патронъ даже, той ще бѫде изкланъ заедно съ домашнитѣ си, а кѫщата му ще изгорена. Ще посочите и кѫщитѣ на ония стопани, които притежаватъ пушки, и днесъ не сѫ въ селото“.

Подиръ всѣки турчинъ тръгнаха по двама четници съ натъкнати ножове, за да го придружатъ въ кѫщи и да се завърнатъ заедно съ него и съ оружието му.

Седнахме на чиноветѣ, за да приемемъ по списъкъ оружието. Старци ни прѣдаваха съ резигнация по една и по двѣ пушки, увѣрени, че веднажъ обезоружени, имотътъ, животътъ, женитѣ и дѣцата имъ се осигуряватъ. Други, по-млади, мрачни, съ едва здържани сълзи, слагаха прѣдъ насъ маузеркитѣ, револверитѣ и ножоветѣ си. Малки дѣца донасяха оружието на по-старитѣ си братя или бащи, които случайно отсѫтствуваха отъ селото или се намираха на бойното поле. Съ резигнация ни прѣдадоха маузеркитѣ си и нѣкои дезертьори отъ полесражението.

Записвайки машинално имената Хасанъ Юсеинъ, Абединъ Реджибъ, Ибраимъ Али. . . , азъ мислено бѣхъ прѣнесенъ еднадвѣ години по-рано, когато младотурцитѣ обезоружаваха, при мѫки и изтезания, българитѣ въ Гевгелийско, Енидже-Вардарско

и пр. Сега ние прибираме оржжието на турцитѣ, за да въоржжимъ съ него българитѣ. Колело. . .

Отъ 30—35 турски кжщи въ Сетома се прибраха 56 пушки разни системи (отъ тѣхъ 7 маузерки), множество патрони и патронташи, ножове, чифтета, барутъ и 17 револвери.

Въпрѣки прѣдупрѣжденията и усилията ни, обезоржжаването не мина и безъ нѣкои волности: на двама турци били взети гунитѣ, на другъ смѣнени новитѣ цървули съ вехти, четнишки; на нѣколцина липсали часовницитѣ. За повечето отъ тия волности узнахме по-късно. Запитвани при раздѣлата, турцитѣ не смѣеха да се оплачатъ. Нашиятъ Геле бдѣше най-усърдно, за да се спази дадената на турцитѣ честна дума. Той самъ прогони единъ българинъ, който се билъ спустналъ да отведе едно турско стадо.

Сетомени все пакъ останаха съ убѣждението, че отъ наша страна се направи всичко, за да не пострада никой отъ тѣхъ.

Раздѣлихме се приятелски. Но прѣсиленитѣ усмивки мжчно скриваха тжгата имъ: въ момента, когато прѣдадоха пушкитѣ си, тѣ сигурно сж почувствували, че отъ владѣтели се обръщатъ въ раи.

За това пъкъ българитѣ ни изпращаха тържествуващи: колелото въ единъ мигъ се обърна, и тѣ се видѣха освободени отъ зжбцитѣ му. . .

*

Димитровдень.

За да скриемъ отъ сетомени посоката на движението си, потеглихме заедно съ оржжието имъ къмъ Апоскепъ, но щомъ притъмнѣ добрѣ, взехме направо прѣзъ планината пжтя за Шестеово. Това бѣ едно бавно и мжчително движение прѣзъ долища и стръмнини, едно газене изъ разкаленъ снѣгъ по висотитѣ и цапане изъ надошли рѣки по низинитѣ, което ни напомни най-труднитѣ нощи по Кожуха и Нидже.

Бумкащитѣ пънове въ баджата на гостоприемния бай Христо въ Шестеово, неговитѣ цариградски локуми и лютата му ракия спомогнаха, за да се посъвземемъ скоро.

Около разпрѣдѣлбата на сетомскитѣ пушки се явиха безконечни спорове, претенции и недоволства. Пушкитѣ малко, а кандидатитѣ тъй много. Отъ хуриета насамъ въ Костурско не сж дѣйствували чети и обезоржжаване почти не е ставало. Значителна часть отъ старото оржжие е запазена, макаръ и не въ добро състояние, но патронитѣ за тѣхъ сж твърдѣ малко, а нѣкждѣ съвсѣмъ ги нѣма: изплющили ги отъ радость прѣзъ хуриетскитѣ праздненства.

Разпрѣдѣлбата на сетомскитѣ пушки и други нѣкои факти ме убѣждаватъ окончателно, че подиръ голѣмото възстание у костурския българинъ е станало извѣстно прѣчупване. Орга-

низационно врѣме, възстание, погроми, отбрана отъ турци и андарти, хуриетъ... Това петнадесетгодишно неимовѣрно напрѣжение, при което изпитнитѣ и разочарованията завършваха всѣки подемъ и всѣки проблѣсъкъ на надежда, посъкрушиха немалко борческия духъ у него. Извѣстенъ егоизмъ, непобѣдимъ стремежъ къмъ самозапазване, трепетъ прѣдъ призрака на катастрофи отъ рода на изпитаната прѣзъ 1903 година, сж обладали познатитѣ намъ борчески поколѣния. По-младитѣ пъкъ сж обладани отъ американизъмъ — желание да се заобиколятъ подиръ завръщането си отъ Новия Свѣтъ съ повече удобства и благосъстояние. Неизбѣжна реакция подиръ изпитанитѣ страхотии и подиръ безподобнага резигнация, съ която костурчани принесоха прѣди едно десетилѣтие въ жертва на борбата всичко, което имаха...

Ще спомена само два факта. Пушки и патрони искатъ всички, но твърдѣ малцина се отзоваватъ на поканата ни да се присъединятъ къмъ четата. Нѣкои наши момчета ходятъ съвсѣмъ боси слѣдъ падналитѣ напослѣдъкъ проливни дъждове. Молимъ шестевени да смѣнятъ нѣколко чифта свои шити арнаутски опинци съ вехти, четнишки, но шестевени се съгласяватъ или съвсѣмъ неохотно, или пъкъ просто отказватъ.

Огорчението на четницитѣ мина скоро въ явно възмущение. Тѣ възнегодуваха и противъ шестевени и противъ вчерашната ни строгость въ Сетома, кждѣто при малко настояване, безъ насилия можехме да измъкнемъ отъ турцитѣ нуждното количество цървули и гуни.

Но кой би прѣдположилъ, че шестевени ще се покажатъ толкова малко велилодушни и щедри? Кой би допустналъ, че вжтрѣ въ десеть години тѣ сж станали неузнаваеми?

*

Слѣдъ обѣдъ тръгнахме къмъ Жервени съ намѣрение да обезоржжаваме пакъ.

Отъ жервенци — и тѣ били рѣшени да се покорятъ само на царски аскеръ — азъ не очаквахъ съпротива, макаръ и да не я излючвахъ съвсѣмъ.

Прѣди да слѣземъ въ трапа, кждѣто е разположено селото, видѣхме край жервенския синуръ окачени на пржтове бѣли тюлбени.

Буризанътъ пакъ тури въ дѣйствие своята дрѣзгава тржба. Отъ една улица се зададоха нѣколцина феслии съ бѣли знамена. Усмивкитѣ на тия потурнаци ми се видѣха по-малко прѣсилени.

— Добъръ день, жервенци! извикахме имъ весело.

— Далъ ви Госпо добро, бракя! отвърнаха тѣ на чистъ български езикъ и пристжпиха къмъ насъ съвсѣмъ успокоени.

Училището имъ е по-солидно, съ двѣ стаи и съ печка.

Много скоро се сближихъ, станахъ даже приятель съ ходжата (учителя), кротъкъ и привѣтливъ славянинъ, върху чиято руса глава сѣкашъ съвсѣмъ случайно е нахлузена чалмата. Твърдѣ охотно той ми заприказа за ученицитѣ и за учителскитѣ си занятия.

Заобиколени отвредъ съ еднокръвни и едноезични села, жервенци по-прѣди минаваха за най-хрисими и безопасни „турци" въ околията. Но още прѣзъ първитѣ дни на възстанието върху тѣхъ се излѣ по най-жестокъ начинъ накипѣлата ненависть на възстаналитѣ раи: повече отъ тридесеть жервенци, прѣсрѣщнати на пжтя, били изклани и селото имъ опожарено. Отъ тогава жервенци станали лоши и избили, за отмъщение, не малко българи. Тѣ считатъ Чекаларова за най-голѣмъ кръвникъ, а Попова уважаватъ като умѣренъ и добъръ човѣкъ.

Рѣчитѣ ни прѣдъ жервенци бѣха по-скоро приятелска бесѣда на родния имъ български езикъ, който се отличава съ проточеното си произношение и съ изобилие на старо-български форми.

Вънъ отъ политическата часть не пропустнахме да имъ кажемъ, че за насъ тѣ не сж никакви турци, а наши еднокръвни братя.

— Вашата вѣра не ни интересува, щомъ прадѣдитѣ ни сж едни и сжщи. Вѣрата не ще прѣчи на вашитѣ синове да се учатъ като българи, на своя езикъ, да ставатъ учени, хекими, адвокати и пр.

Жервенци първи ни заговориха за желанието си да се освободятъ отъ своитѣ пушки. Ние се помжчихме само да имъ подсладимъ горчивия хапъ:

— Защо ви сж пушкитѣ, щомъ въ страната ще владѣе редъ, правда и сигурность? Вие ще бждете толкова господари колкото и вашитѣ братя отъ християнска вѣра. Мислите, че намъ е приятно да носимъ всичката тая тяжесть на гърба си? Съвсѣмъ не. И ние чакаме съ нетърпѣние да се свърши войната и да прѣдадемъ пушкитѣ си на царщината, която ни ги е дала. При новия хукюматъ никому нѣма да бжде позволено — па и никому нѣма да е потрѣбно — да носи оржжие.

Жервенци ни увѣриха, че и тѣ за нищо друго до сега не сж мечтали, освѣнъ за сигурность и редъ и че никакъвъ агалъкъ не имъ е дотрѣбалъ.

Когато прѣдаваха пушкитѣ си, у никого почти не забѣлѣзахъ злоба и ядъ. Изправяха се прѣдъ мене хора, които ме поразяваха съ славянскитѣ си физиономии и съ кротостьта си. Прѣзъ дългото свое „владичество" жервенци като че ли не сж успѣли да свикнатъ съ положението на привилегировано владѣтелно племе. И като прѣдаваха пушкитѣ, тѣ сѣкашъ

смъкваха отъ гърба си едно тежко брѣме. Безъ да ги поканимъ, ходжата и коджабашията направиха сами списъкъ на случайно отсѫтствуващитѣ и избѣгалитѣ, у които има оръжие, и се задължиха да го приберагъ и прѣдадатъ.

Отъ своя страна и ние имъ направихме нѣкои отстѫпки; Изпратихме ги по кѫщитѣ непридружавани отъ четници. На два-трима страстни ловджии, които ни се примолиха, повърнахме чифтетата.

Когато всичко бѣ свършено, пристигна въ Жервени съ четата си андартскиятъ войвода Лаки, мѣстенъ гъркоманъ отъ село Върбникъ. Той тръгналъ отдалеко, бързалъ по дъжда и изпотрепалъ хората си, за да ни изпрѣвари. Но нашето присѫтствие го разочарова. Жервенци бѣха не по-малко доволни, отколкото ние. Вмѣсто всѣкакви разговори и прѣговори, тѣ му посочиха гордо документа по тѣхното обезоръжаване, който имъ бѣхме оставили.

XXII

ДВѢ СРѢЩИ

Конетѣ ни спасиха отъ необходимостьта да газимъ гжстата червена каль до село Поздивища и да цапаме надошлата рѣка. Но дъждътъ, който се лѣеше като изъ ведро, ни накваси тъй добрѣ, че цѣлата нощь не можахме да изсъхнемъ.

Па и можеше ли да се спи? Поздивчени искаха да чуятъ въ най-голѣми подробности историята по обезоржжаването на жервенци, на които имаха голѣмъ зжбъ.

Тукъ вече се знаеше за отстжплението на петата гръцка дивизия въ Леринско, и настроението на селянитѣ не бѣше никакъ оптимистично. За това ние имъ заговорихме за побѣдоноснитѣ сражения на българската войска при Щипъ и Одринъ, разкрихме имъ плана на сръбско-българскитѣ операции. И правихме това съ чиста съвѣсть, комбинирайки всички слухове доловени по пжтя до Костурско, изчислявайки падналитѣ жертви въ разнитѣ сражения, излагайки подробности, които никой не ни бѣ съобщилъ. И прѣдричахме врѣмето, когато българскитѣ фуражки ще се явятъ въ Костурско.

Заедно съ насъ въ Поздивища бѣха и други двама стари приятели, пълни съ важни свѣдѣния за насъ и жадни отъ своя страна да ни изслушатъ.

По пжтя къмъ Поздивища ни прѣсрѣщна една четица отъ петь-шесть души, всички на хубави турски коне. Войводата се спусна къмъ менъ и ме запрѣгръща горещо, но азъ дълго врѣме се вгледвахъ въ косматото му добродушно лице, безъ да мога да го позная.

Името Кръсте Льондевъ ми бѣ много добрѣ познато: дълго врѣме подиръ възстанието и подиръ хуриета войводствува въ Леринско тоя младъ човѣкъ, комуто азъ точно прѣди десеть години бѣхъ подарилъ живота. Трима селяни отъ Неокази, наковладени като пакостници и прѣстжпници, бѣха навързани отъ четата ни, закарани въ планината, сждени и осждени на смърть. Единътъ отъ тѣхъ бѣше Кръсте Льондевъ. Голитѣ ножове бѣха издигнати надъ главитѣ имъ, когато въ послѣдния моментъ надви у менъ милостьта. Азъ имъ про-

стихъ, помирихъ ги съ съселянитѣ имъ, а тѣ съ сълзи на очи ми се заклѣха, че ще бждатъ най-добритѣ работници на организацията и ще посветятъ само ней днитѣ, които имъ се подаряватъ.

Не зная, какъ сж изпълнили клетвата си другитѣ, но Кръсте Льондевъ не й измѣни. Ето го сега отпрѣдѣ ми, внушителенъ и красивъ войвода, изпълненъ съ признателность и нѣжни чувства къмъ мене.

Азъ дълго се вгледвахъ въ неговитѣ голѣми черни очи, свѣтещи съ металически блѣсъкъ, вслушвахъ се въ звънливия му гласъ и си казвахъ:

Въ тая сурова борба за освобождение надъ колцина ли, право или неправо осждени, се е замахналъ смъртоносниятъ ятаганъ на фанатизирани екзекутори! И за колко ли Кръсте Льондевци не дойде милостьта, за да ги възвърне на народа и на борбата прѣродени, чисти и беззавѣтни?

Заедно съ насъ въ Поздивища бѣше и Ламбро Поповски отъ Смърдешъ. Заварихме го съвсѣмъ неочаквано въ Жервени.

Съселянинъ на Чекаларова, неговъ вѣренъ приятель и другарь отъ дѣтинство, той е негово подобие по силна воля, по духъ на инициатива и по природенъ умъ.

Ламбро ни освѣтли върху положението изъ най-далечнитѣ наши села въ Корещата, които се граничатъ съ Арнаутлъка, както и върху намѣренията и душевното състояние на самитѣ арнаути.

Макаръ и изолиранъ въ селото си и не освѣтляванъ отъ никого, тоя човѣкъ е схваналъ сждбоносния смисълъ на прѣживѣванитѣ събития. И прѣди да сж приближили още съюзенитѣ християнски войски, Ламбро излѣзе явно прѣдъ албанскитѣ първенци отъ съсѣднитѣ села съ значението и авторитета, които той — влиятеленъ комитаджия и виденъ българинъ — безсъмнѣнно ще има, когато замлъкнатъ топоветѣ и се установи новиятъ редъ. Мисъльта му била да се използува настаналото прѣчупване въ албанската гордость и да се спасятъ отъ опожаряване нашитѣ села при случайнитѣ врѣменни успѣхи на неприятелското оржжие.

Албанскитѣ първенци тоже сподѣляли тия съображения, разсжждавайки така: Царщинитѣ сж си царщини — нека се биятъ по между си. Но нека ние, мѣстнитѣ жители на тая страна, да се самозапазимъ взаимно.

И между Ламбро, като прѣдставитель на нѣколко български села, и албанскитѣ първенци билъ съставенъ протоколъ, по силата на който двѣтѣ страни се задължаватъ да се пазятъ взаимно, независимо отъ хода на военнитѣ дѣйствия и отъ крайния резултатъ на войната.

За прѣходното врѣме, което прѣживѣвахме, тая дипломатическа сдѣлка не ни се видѣ безмислена.

*

Кръсте Льондевъ изчислява турската войска ололо Леринъ на десеть хиляди.

Андартитѣ ни пишатъ, че петата дивизия получила сериозни подкрѣпления и се окопала здраво нѣкждѣ подъ Биралци.

Отъ Леринско съобщаватъ, че тамошниятъ аскеръ билъ извиканъ въ Битоля, за да отблъсне сръбско-българската войска: българитѣ дѣйствували откъмъ село Тополчани, Прилѣпско, а сърбитѣ — откъмъ Гявато, Рѣсенско.

Резервирани изобщо къмъ тоя родъ „новини", ние се отнасяхме най-недовѣрчиво къмъ андартскитѣ свѣдѣния. Но какъ неусѣтно се подаваме на всѣки слухъ за сръбско-български успѣхи! И какъ се радвахме, че поне Битоля ще падне въ български ржцѣ!

Върховниятъ вождъ на андартитѣ, капитанъ Катехакисъ, ни пише отъ село Слимица, че трѣбва да се упжтимъ къмъ Маврово и, съединени съ андартитѣ, да чакаме нови инструкции по нападението противъ Костуръ. Въ писмото си той се титулува: стратиотикосъ диикитисъ тисъ Анаселицисъ ке Гревенонъ ке архигосъ тонъ етелонтиконъ соматонъ Монастириу — воененъ командантъ на Населица и Гребена и началникъ на доброволческитѣ отряди въ Битолско.

Дългата титла ни жегна. Въ нея и въ тона на писмото съзрѣхме у едноврѣмешния андартски шефъ капетанъ Рувасъ претенция да бжде прямъ началникъ и на нашата чета, която тоже спада къмъ „доброволческитѣ отряди въ Битолско".

По разни съображения — било защото не искахме да дѣйствуваме смѣсени съ андартитѣ, било защото считахме, че е повече отъ необходимо да се заематъ и височинитѣ надъ Апоскепъ — отговорихме, че държимъ за първоначалното си мнѣние, т. е. че ще се упжтимъ къмъ Апоскепъ и тамъ, въ случай на заповѣдь, ще дѣйствуваме на дѣсния флангъ.

XXIII

СТРАНИЦА ОТЪ НЕПИСАНА ИСТОРИЯ

Походътъ до Апоскепъ ни разкри нѣколко страници изъ историята на Костурско, история написана съ кръвь по планинитѣ и селата.

Минахме двѣтѣ Дрѣновени — Долно и Горно — и скривихме по тѣсната пѫтека край гората, наречена Дрѣновски осой.

Кой костурски четникъ не е денувалъ въ тая гѫста и прохладна гора, въ която мѫчно прониква слънчевъ лѫчъ? И кой не я познава по многото схватки и изкопани гробове?

Седнахме да починемъ край самата гора.

Дрѣновчени сѫ заобиколили съ дървена ограда, изпочупена и почернѣла отъ врѣмето, едно малко пространство, по което личатъ безредно разхвърлени плочи. Това е гробището на петнадесеть момчета, загинали въ Дрѣновския осой прѣди шесть години. Селянитѣ ни сочатъ плочата, подъ която лежи незабравимиятъ Пандо Кляшевъ.

— А тука лежи моето братче... прошепна мрачно Чекаларовъ и ми посочи друга плоча.

Слѣдъ хуриета той е навѣстилъ гробището и е запомнилъ мѣстата, заети отъ най-скѫпитѣ за него покойници: Пандо Кляшевъ, вѣрниятъ и нераздѣленъ другарь и съселянинъ, и братчето, пронизано отъ турски куршумъ всрѣдъ разцвѣта на своитѣ осемнадесеть години.

Мълчаливо съзерцавахме братското гробище, върху което вечерната заря хвърляше своя печаленъ отблѣсъкъ.

Пандо, моятъ другарь отъ гимназията, вениаминътъ между съкласницитѣ ни, съ хубавата усмивка... Пандо Кляшевъ четникъ и вождъ съ пушка не по-висока отъ неговия малъкъ ръстъ — поразително разсѫдителенъ и мѫдъръ за годинитѣ си... и Пандо Кляшевъ раненъ и агонизиращъ подиръ сражението съ многобройната сгань — се изправяше живъ прѣдъ менъ и се смѣсваше съ безброй други познати и непознати Кляшевци, наторили съ кръвьта и коститѣ си светата македонска земя, за да изникне сега свободата...

Прѣнебрѣжението къмъ тия свети гробове ни навѣ огорчение и тжга. Нито едно дръвче, нито едно цвѣтче, никакъвъ надписъ. . .

— Турцитѣ не ще могатъ вече да ви подозиратъ и прѣслѣдватъ, ако се грижите за тия гробове. . . казахме на дрѣновчени. Оградете ги, както подобава, издигнете надгробни камъни съ надписи, покрийте ги съ зеленина и цвѣтя, за да се не срамите прѣдъ вашитѣ братя, които отъ близо и отъ далеко ще идватъ да се кланятъ въ светилището подъ Дрѣновския осой! . .

Ето и самото мѣсто, кждѣто се е завързала схватката.

По-нататъкъ спираме съ погледи устремени къмъ западъ — въ мрачнитѣ очертания на хребетитѣ, наречени Локвата и Виняритѣ. Тамъ на 31 мартъ 1903 година се е водила яростна еднодневна борба между сто и десеть костурски четници и селяни и десетократно по-многоброенъ неприятель. Войводата Дичо Андоновъ, чиято чета първа завързала схватката, изтощенъ отъ полученитѣ рани, пръсналъ черепа си съ единъ куршумъ и се успокоилъ завѣки. Четирдесеть ранени и тринадесеть убити другари дала тоя день четата. Повече отъ сто аскерлии сж намѣрили смъртьта си въ разгара на ужаснитѣ пристжпи. На Локвата и Виняритѣ въоржженитѣ раи отъ Костурско дадоха въ надвечерието на възстанието своя блѣстящъ екзаменъ. Поповъ, Чекаларовъ, Какалевъ и други ветерани между другаритѣ ни, участници въ екзамена, си спомнятъ съ гордость за тоя день.

Обгърна ни дълбокъ мракъ и върволица сѣнки закрачиха сѣкашъ ведно съ редицата ни. И ето—всрѣдъ нощната тъмнина се очертаха височинитѣ надъ Апоскепъ. И зачетохме пакъ върху невидими скрижали повѣстьта на подвизитѣ и кръвнинитѣ. На 31 августъ 1903 година седемь хиледна сгань, изпълнила съ множеството си полето, пъзлѣла къмъ тия височини, заети отъ седемстотинъ възстанали роби. Цѣлиятъ Костуръ слѣдилъ съ трепетъ неравната борба, очаквайки да види изпълнени заканитѣ на аскера, че ще се завърне въ града съ много комитски глави и навързани плѣнници. Но аскерътъ се завърналъ само съ по-сгжстена неудовлетворена злоба и слѣдъ като постлалъ полесражението съ повече отъ двѣстѣ трупа.

Българската дързость надъ Апоскепъ е възпѣта отъ костурскитѣ гърци въ една пѣсень, която стана много популярна въ Костурско.

Подъ сжщитѣ паметни чукари се намира и гробницата на Костурско: Апоскепъ е най-близкото до Костуръ наше село и за това турската власть е прѣдавала обикновено на жителитѣ му труповетѣ или главитѣ на избити български четници и умрѣли затворници.

Вжтрѣ въ самото село работливата ржка на бълггарина още не е успѣла да построи наново, съ американски долари, всички опожарени прѣзъ възстанието кжщи: край новитѣ спрѣтнати сгради тукъ-тамѣ още личатъ развалини.

Развалини, гробища окървавени чукари, прославени съ български героизмъ планини — това е Костурско.

XXIV

НАДЪ КОСТУРЪ

Двадесеть и девети октомври.

Отъ нашия прозорецъ се вижда езерото и полуостровътъ, на който е живописно разположенъ градътъ. На изтокъ отъ града, върху една господствуваща височина, е поставенъ войнишки чадъръ. Ние можемъ да наблюдаваме съ биноклъ стражата около чадъра и всѣко движение по шосето за Костуръ.

Въ Костуръ напослѣдъкъ станали интересни работи. До прѣди една седмица малкиятъ гарнизонъ отъ 250-300 войника, каймакаминътъ и цѣлото турско население живѣли подъ страшенъ мораленъ тероръ: гъркоманитѣ разпространявали най-фантастични слухове за множеството и за бързия маршъ на елинската армия, която настжпвала откъмъ югъ. Това заставило каймакамина да сключи съ гръцкия владика договоръ, по силата на който и двамата се задължили да дѣйствуватъ така, че, която страна и да побѣди, градътъ и мирното население да останатъ незасегнати.

На 20 того страхътъ у турцитѣ се усилилъ до тамъ, че започнали още сутриньта да изпразватъ града. Околийски началникъ, чиновници, стражари, войници и първенци взели да бѣгатъ къмъ Билища. Гърцитѣ веднага замѣнили фесоветѣ си съ каскети, счупили военния складъ, въоржжили младежитѣ и се обявили за поданици на краль Георги. Опитали се дори да натрапятъ каскети и на турцитѣ, а турскитѣ чейреци почнали да наричатъ д р а х м и. Отишли въ града и нѣкои наши селяни да поискатъ пушки, но имъ се отговорило:

— Защо сж на българитѣ пушки?

Намѣрили се и такива патриоти, които прѣдупрѣдили нашитѣ селяни:

— Всичката земя, кждѣто стжпи гръцка войска, ще бжде присъединена къмъ Гърция. Цѣлата Кореща*) ще праща дѣцата си въ гръцки училища. За това добрѣ ще направите, ако започнете още сега да се учите гръцки.

*) Най-фанатазираната българска часть на Костурско.

Другия день се получило извѣстие, че отъ Билища потеглилъ за Костуръ единъ табуръ войска. Загубили ума и дума, въоржженитѣ „поданици на краль Георги“ нито помислили да защитятъ „освободения“ градъ. Всичкитѣ имъ мѣрки се изчерпили съ една статегема, съобщена въ българскитѣ села за... изпълнение: милиция отъ Корещата да заеме рида надъ Костуръ, да накладе тамъ голѣми огньове, за да се види, че има комити, и да даде нѣколко залпа...

Нашитѣ селяни, на които „не трѣбвали пушки“ и които „трѣбвало още отсега да научатъ гръцки“, нито отговорили на поканата, нито се помръднали.

Около хиляда войници и башибозуци заели наново вечерьта града. Едни отъ въоржженитѣ гърци се изпокрили или избѣгали, а другитѣ се покорили на старитѣ си господари.

*

Трагикомичниятъ завършекъ на „освобождението на Костуръ“ и слуховетѣ за гръцкото поражение въ Леринско усилиха и безъ това голѣмата загриженость на българитѣ.

Прѣди нѣколко дена единъ апоскепенинъ въ анонимно писмо ни пишеше: „Не бързайте много, не правете като костурскитѣ гърци и не идвайте сега въ Апоскепъ, ако не искате да изгори селото ни“.

Снощи бѣхме посрѣщнати въ Апоскепъ само отъ двама души. Цѣль часъ стояхме на селската площадка съ прочутитѣ многоводни чешми, докато ни настанятъ на квартири.

Духътъ е убитъ. Мисъльта, скована отъ спомена за прѣживѣнитѣ прѣди деветь години ужаси, не може да се откжсне отъ тѣсния кржгозоръ на селото. Почти всички младежи се намиратъ въ Америка. Останали сж въ селото само възрастни мжже, главно старци. Ходътъ на военнитѣ дѣйствия и изобщо боевата стойность на гръцката армия не имъ вдъхватъ особено довѣрие. Но което е най-страшно, самата побѣда на гръцкото оржжие не имъ обѣщава приятни перспективи. Несломенъ още общиятъ врагъ, апоскепени трепераръ прѣдъ мисъльта, че неговото господство може да се замѣни съ господството на сегашнитѣ ни съюзници. Надменостьта и заканитѣ на костурскитѣ гърци прѣзъ тѣхното еднодневно тържество засегнаха жестоко българскитѣ сърдца на тия стари ратници за народно име — тукъ, прѣдъ самата крѣпость на гъркоманството. Защо тогава ще рискуватъ съ живота си и съ домашнитѣ си стрѣхи?

Нашитѣ слова не можаха да ги въодушевятъ, но все пакъ ние успѣхме да посъбудимъ въ тѣхъ заспалата вѣра въ силата на България и въ твърдото рѣшение на българския народъ да освободи до единъ всички свои поробени братя.

Угнетени сж душитѣ не само на апоскепени.

Нѣкои села още не вѣрватъ на окржжното скрѣпено съ нашитѣ подписи и провождатъ специални разузнавачи, за да се увѣрятъ, дали нѣматъ работа съ нѣкаква мистификация или провокация.

Въ Дъмбени, едно село, което въ миналото претендираше за първенство въ Костурско, изпратихме десетника Ване Канчевъ и студентитѣ-четници Юруковъ и Киселинчевъ, за да наредятъ съ помощьта на дъмбенци и косинци скжсването на телеграфа между Костуръ, Корча и Билища. Дъмбенци получили писмото ни, прочели го, обсжждали го и рѣшили да ни изпратятъ единъ дипломатиченъ отговоръ: куртки, цървули и пр. ще приготвятъ, но що се отнася до скжсването на телеграфа рѣшили да го отложатъ за другъ пжть — слѣдъ като се срѣщнатъ лично съ насъ.

Дъмбенци сж счели несъвмѣстимо съ своята стара слава да ни откажатъ направо. Но все пакъ ни отказватъ. Това ни засегна злѣ и ние, макаръ може би прибързано, рѣшихме да бойкотираме дъмбенци, т. е. да не се сношаваме вече съ тѣхъ. Считахме, че това е достатъчно наказание за чувсвителнитѣ инъкъ дъмбенци. *)

*

Въ Апоскепъ можахме да съберемъ повече свѣдѣния и за настроението у турцитѣ.

Бай Ристо отъ село Жупаница, полякътъ съ мжжественитѣ мустаци, дойде и ни прѣдаде много свои впечатления и разговори съ познати турци отъ съсѣднитѣ села.

Отъ разказитѣ на бай Риста, отъ разказитѣ на всички наши селяни, които се срѣщатъ и приказватъ съ турци, се вижда, че правовѣрнитѣ, почти примирени вече съ мисъльта за близкото пропадане на царството имъ, се интересуватъ само да знаятъ, кои ще имъ бждатъ новитѣ господари: гърцитѣ ли или българитѣ.

И намъ ни е крайно приятно да слушаме, че прѣдпочитанията имъ сж на страната на България.

„По-добрѣ е да те ритне хатъ, отколкото магаре“, казвали тѣ. „Българитѣ ни сж акрани“. България е по-голѣма, по-силна и по-богата. България е и по-толерантна държава: тѣ сж слушали, че тамъ едновѣрцитѣ имъ живѣели добрѣ. Прѣвзимането на Одринъ и Деде-Агачъ се считатъ за невѣроятни подвизи, които поразяватъ въображението имъ.

При това гърцитѣ се ползуватъ съ славата на по-голѣми

*) Нашитѣ момчета съ помощьта на нѣколцина стари работници отъ с. Косинецъ изпълниха сжщата нощь сами възложената имъ задача.

черкези, отколкото българитѣ. На андартитѣ, особено слѣдъ обезоржжаването на Маврово, се приписватъ страхотии, които въ прѣувеличенъ видъ се прѣдаватъ отъ уста въ уста. Андартитѣ не само разполагали съ турскитѣ кокошки, патици и мисирки и изнудвали украшения и пари, но тукъ-тамѣ зарадъ пръстени и обици рѣзали пръсти и уши и съвсѣмъ не се церемонили съ честьта на туркинитѣ.

Наистина, както по-късно узнахме, и въ Сетома били задигнати отъ Цвѣткови и наши четници нѣколко меджидии и едни обици, а въ Жервени — единъ часовникъ. Но това сж дреболии въ сравнение съ онова, което се приписва на андартитѣ. За това сетомени и жервенци благодарили Аллаха, че имъ изпратилъ комити, а не андарти.

Въ днешнитѣ страшни моменти турчинътъ прѣдпочита да се изповѣдва прѣдъ българина, врагъ по-опасенъ вчера и посиленъ днесъ, отколкото прѣдъ гърка. У турчина се бунтува расовата гордость и достоинството на владѣтелно племе при мисъльта, че може да стане робъ на гърцитѣ — тия гърци, които той прѣди петнадесеть години е блъскалъ на пропала изъ тесалийскитѣ полета; [1]) които до вчера му услужваха и сътрудничеха въ борбата противъ българитѣ и които той въ душата си не е прѣстаналъ да прѣзира. Турчинътъ не е измѣнилъ мнѣнието си за Гърция дори и слѣдъ прѣтърпѣнитѣ поражения: той се счита побѣденъ отъ България, срѣщу която падишахътъ изпратилъ почти всичкия си аскеръ. Турци сж увѣрявали най-сериозно поляка Ристо, че долѣ, кждѣ Лепчища, гръцката войска се командувала отъ единъ българинъ, но за щастие тоя страшенъ българинъ билъ вече убитъ!

Ние сме увѣрени, че за напрѣдъ моралниятъ престижъ на българщината прѣдъ турското население ще се увеличи още повече: за това ще способствуваме ние съ нашето поведение, а и самитѣ гърци, надѣваме се, ще ни дойдатъ неволно на помощь... И ако единъ день се прибѣгне до плебесцитъ, България ще има гласоветѣ не само на българитѣ, но и на турцитѣ.

*

Непроходима върволица отъ слухове:

Битоля прѣвзета отъ българитѣ. Шосето Битоля—Леринъ поочистено отъ аскера и свободно за движение на пжтници. Въ леринското поле аскерътъ се хранѣлъ само съ качамакъ. Въ Зелениче войската обезоржжила българитѣ и поискала писмено отъ прѣкопанци да прѣдадатъ всичкото си оржжие, ако не искатъ да бждатъ подпалени.

---

[1]) Арнаутитѣ отъ тия краища сж взели живо участие въ тесалийската кампания отъ 1897 годниа.

Комбинираме всичко това и заключаваме: Битоля още не е паднала. Петата гръцка дивизия е отхвърлена далеко къмъ югъ. Въ Леринско турцитѣ сѫ врѣмено поокопитени.

Единъ най-новъ слухъ поотдалечи сръбско-българската войска, но не много: тя не била още въ Битоля, а само при черквата Св. Недѣля, т. е. край града. . .

Всрѣдъ тия противорѣчиви вѣсти ние се замисляме серио-зно, какъ бихме могли да се обадимъ на българската войска оттатъкъ Битоля и да се разберемъ съ нея. Постигнемъ ли веднажъ това, ние ще убѣдимъ началника на българската армия да прѣхвърли насамъ една-двѣ дружини. При вида на хиляда само български фуражки цѣлото наше население ще се дигне като единъ човѣкъ на кракъ; съ Косуръ ще се разправимъ сами, безъ помощьта на никакви андарти; цѣлата околия ще се прѣвърне въ воененъ лагеръ; проходитѣ ще бѫдатъ заети и укрѣпени и съ врѣме ще се прѣсѣче пѫтьтъ на отстѫплението за битолската турска армия.

И колкото повече се увличаме отъ тия хубави илюзии, толкова по-силно се гнѣвимъ на ония, които ни изпратиха отъ София въ такъвъ малъкъ брой, въ толкова жалъкъ видъ. Сега сме вече напълно въ положение да опрѣдѣлимъ размѣра на недомислието и глупостьта имъ, защото знаемъ, какво щѣше да бѫде постигнато, ако вмѣсто 500 пушки бѣха отдѣлени за отсамвардарскитѣ райони 5000 пушки и организирани чисто войскови отряди, командувани отъ офицери и снабдени съ по малко лека артилерия. Цѣлата область, която ограждатъ планинитѣ Паякъ, Кожухъ, Нидже и Мориховскитѣ и която остава на страна отъ главнитѣ македонски военни театри, би била сега въ български рѫцѣ. Добрѣ организирана и управлявана, тая область отъ нѣколко български околии би послужила като база за непрѣкѫснати нападения противъ отстѫпващитѣ турски войски. Но. . . глупостьта бѣше вече направена и непоправима.

XXV

КОСТОЛАТА

Очакваното отъ капитанъ Рувасъ разпореждане за походъ противъ Костуръ не идѣше, и ние рѣшихме да се поотдалечимъ отъ Апоскепъ, кждѣто стоенето ни се продължи много.

На тридесети октомври по мръкнало се простихме съ апоскепени. По пжтя ни прѣсрѣщнаха куриери отъ Габрешъ, за да ни извѣстятъ, че въ селото имъ пристигнали двадесетина аскерлии и заржчали да се приготвятъ въ селата Габрешъ, Дрѣновени, Поздивища и Черновища квартири за цѣлъ табуръ войска.

Читашка хитрость! помислихме ние. Двадесетина аскерлии искатъ на спокойствие да се нахранятъ и напоятъ. Ще прѣнощуваме въ мѣстностьта Берикъ и сутриньта ще имъ туримъ засада.

Сутриньта всичко бѣше готово. Чукаритѣ надъ тѣснината, по която минава пжтьтъ за Костуръ, бѣха заети. Остървенението растѣше. Чакането взе да озлобява момчетата, когато селяни отъ Дрѣновени дойдоха да ни кажатъ, че турскиятъ табуръ пристигналъ въ селото имъ.

Всичко пропадна. Дигнахме засадата, рѣшени да прѣхвърлимъ Костолата. Току що минахме дъмбенския мостъ, по шосето, откъмъ Костуръ — на сжщото мѣсто, дѣто самичъкъ караулѣхъ допрѣди половинъ часъ, се показа турскиятъ патраулъ. Извѣстенъ, види се, за изпратеното откъмъ Леринъ подкрѣпление, костурскиятъ аскеръ бѣ се прѣстрашилъ да излѣзе да го посрѣщне.

Ние бѣхме вече доста високо въ планината, когато табурътъ съ обоза и съ горската си артилерия запъпли по шосето откъмъ Габрешъ и стигна нашата „засада“. Извѣстно врѣме наблюдавахме аскерлиитѣ, които се движеха като мравки. Виждаха ни сигурно и тѣ, но не бѣха, види се, разположени да измѣнятъ маршрута си, щомъ и ние не ги безпокоехме. Нови куриери ни застигнаха отъ Габрешъ, за да ни обадятъ, че и другъ аскеръ отъ единъ-два табура пристигналъ въ селото.

Хубава „засада“ щѣхме да устроимъ на турцитѣ, ако нашитѣ селяни не бѣха тъй съобразителни и прѣдпазливи . . .

*

Вървимъ къмъ Локвата и Виняритѣ, най-високитѣ върхове на хребета, който костурчани наричатъ Костолата.

Азъ помня отпрѣди десеть години тая каменлива и безводна планина. Полузарити въ снѣга сж разхвърлени, сѣкашъ нарочно, огромни каменни блокове, между които потъваме до пояса въ мекия снѣгъ.

Тукъ-тамѣ между канаритѣ, изъ по-завѣтнитѣ мѣста, зѣятъ дупки съ утаена вода, които моитѣ другари отъ Костурско наричатъ локвачки. Къмъ тия локвачки търчатъ всички, за да наквасятъ засъхналитѣ си уста.

Колко скжпи спомени възбуждатъ тия пустинни мѣста! Тукъ-тамѣ още се срѣщали гилзи, почернѣли отъ врѣмето: остатъци отъ голѣмитѣ сражения, въ които нѣкои другари сж били участници. Години наредъ дѣцата сж събирали гилзи отъ всѣкакви патрони, съ които била осѣяна околностьта.

Когато прѣхвърлихме зжберитѣ, прѣдъ насъ се откриха широки хоризонти. Картината бѣ величествена. Виждахме цѣлото Деволско поле, служещо за подножие на снѣжната верига Грамосъ. На изтокъ — Костурското езеро, Хрупиша, Населицата, Лепчища, Бистрица. На югъ окото се спира въ планинитѣ, по които минаваше изличената вече турско-гръцка граница. Надъ чифлика Слимица, дѣто бѣха концентрирани значителни андартски сили, се издигаха пушеци: още единъ лошъ знакъ . . .

Съ своя мощно издигнатъ масивъ и съ хаоса отъ върхове, забулени въ снѣгъ и черни мъгли, Грамосъ има мраченъ и суровъ видъ, като албаншината, която се крие задъ него. Прѣдназначена за гранична линия между българи и албанци, тая колосална прѣграда е бивала въ разни врѣмена прѣхвърляна ту отъ еднитѣ, ту отъ другитѣ: около и оттатъкъ Грамосъ много села и мѣстности носятъ още славянски названия. Но днесъ българщината е вече почти изтикана насамъ, дори Деволското поле поалбанчено. Хубавитѣ думи Папратско, Гърлени, Зеленградъ, Божиградъ и пр. сж имена на села обитавани днесъ отъ турци, албанци или българи-помаци. Българщината се е свила между планинитѣ и при политѣ имъ.

Какво ще стане съ Албания подиръ погребението на Турция? На тоя въпросъ ни навежда Грамосъ. И го разрѣшаваме така: Деволското поле, тъй необходимо за нашитѣ планински села, ще се присъедини заедно съ безспорната зона къмъ България. А всичко останало оттатъкъ Грамосъ, Охридското езеро и Дринъ или ще образува отдѣлна държава, или ще бжде раздѣлено между България, Гърция и Сърбия.

Сждбата на Албания рѣшена, загрижихме се за поминъка на Костурско при новата ера: въ Деволското посе ще се

смъкне часть отъ насепението на каменистата Кореща и ще си осигури добъръ поминъкъ. За скотовъдството и разнитѣ му отрасли има добри условия за развитие. Въ Костурско не липсватъ и минерални богатства. Около насъ се срѣщатъ изкопани дупки: една чужда компания изучвала почвата, за която се знае, че изобилствува съ мѣдь и сребро.

— Да е живъ пакъ гурбетлъка! извика нѣкой.

И той бѣ правъ. И при новото управление костурчанинътъ ще прѣкарва по-голѣмата часть отъ живота си далеко отъ своя роденъ край, къмъ който инъкъ е тъй силно привързанъ.

— Кой ти гледа това? Нека дойде само свободата, всичко друго е лесно!, съгласиха се всички.

— Но тя вече дойде! Кой може да се съмнява въ това? извикахъ азъ.

И — Боже мой — защо моитѣ думи се посрѣщнаха съ студено мълчание?

XXVI

КОСИНЕЦЪ — СМЪРДЕШЪ — ВЪМБЕЛЪ

И въ Косинецъ — родното мѣсто на стария труженикъ и будитель на народната свѣсть свещеника Търпо Поповски, на загиналия войвода храбрецъ Насо Кършаковъ и др. — и въ Косинецъ владѣе угриженость и страхъ. Къмъ другитѣ причини за уплаха сега се прибави и пристигането на новитѣ турски табури.

Косинчени сѫ сключили съ турцитѣ отъ съсѣдното село Кѫпешица договоръ за взаимна защита: десетина турци отъ Кѫпешица живѣятъ въ Косинецъ за смѣтка на селото и го „пазятъ" отъ аскера. И току що се почувствували хората осигурени чрѣзъ тоя трактатъ, идваме имъ на гости ние!

Още сутриньта дойдоха при насъ съ официална мисия шестима косинчени, подбрани между най-добритѣ стари работници на организацията, и ни казаха:

— Ние сме тукъ трънъ въ очитѣ на всички. Селото трепери отъ страхъ да не си изпати пакъ както прѣди деветь години. И всички, чорбаджиитѣ главно, ни казватъ: „Ако изгори селото, вие ще го изгорите; само отъ васъ може да дойде нещастието" . . . За това и ни изпратиха да ви кажемъ отъ страна на цѣлото село, какви задължения то може да поеме и какви не. Селото ни е на шосе, много е изложено, но то пакъ е готово да ви носи въ планина храна и всичко, каквото ви трѣбва.

Прѣдъ пратеницитѣ и другитѣ саляни, които бѣха ни заобиколили, развихме на широко извѣстната наша теза:

„Прѣживѣвате послѣднитѣ минути на робството. Четири християнски държави сѫ се нахвърлили на Турция и днитѣ на турчина сѫ прочетени. Отъ васъ се искатъ послѣднитѣ усилия, послѣднитѣ жертви, подиръ които, каквито и да сѫ тѣ, ще дойде свободата.

„Ние не можемъ да гарантираме цѣлостьта на нашитѣ села. Това никой не би могълъ да ви гарантира: Забърдени, Баница, Росенъ, Соровичево, Екши-Су и др. въ Леринско изгорѣха слѣдъ като посрѣщнаха гръцкитѣ войски. Това не могатъ да ви гарантиратъ и десетината турци отъ Кѫпешица, които

сте прибрали на прѣхрана, както вие не сте въ състояние да запазите Кжпешица, ако ние бихме рекли да я унищожимъ.

„Ние не идемъ при васъ отъ кефъ или за разходка, та да ни храните вие въ планината. Като войници на България, като прѣдтечи на българската войска, която иде, ние сме облѣчени въ права, но имаме и задължения. Ние желаемъ не помалко и отъ васъ да се запазятъ селата — това е една отъ нашитѣ задачи — но отъ задълженията си не можемъ и нѣма за хатъра на никого да се откажемъ. Ако настоявате, ние можемъ и да не идваме вече на квартири, но никой отъ васъ не може и нѣма право да ни прѣчи да вършимъ своята работа: да кжсаме телеграфнитѣ жици, напримѣръ, или да нападнемъ аскера до самото ви село, ако това би ни се наложило.

„Недѣйте, братя, се подава на врѣменни смѣтки, които ви внушава страхътъ. Опасноститѣ ще минатъ, мжкитѣ ще се забравятъ, жертвитѣ ще се прѣжалятъ. Тогава ще се сочатъ съ гордость истинскитѣ родолюбци и борци — ония, които сж останали до край непрѣклонни въ борбата за освобождение, а измѣнницитѣ и страхливцитѣ ще се срамятъ. Какъ ще отговорите на българскитѣ войски, когато дойдатъ и ви запитатъ: „Какво сте сторили за да улесните нашата тежка задача?“ — „Чакахме ви и се молѣхме тайно за васъ“ — това ли? Но съ такъвъ отговоръ вие нѣма да бждете достойни за жертвитѣ на България.

„Знайте, братя, че отъ вашето поведение сега ще зависи и самото бждаще на Костурско. Когато замлъкнатъ пушкитѣ и топоветѣ, когато врагътъ бжде окончателно смазанъ, дипломацията ще се заеме да разпрѣдѣли завладѣнитѣ територии между съюзницитѣ. Нашето Костурско е на границата на българщината. За да не бжде то макаръ и отчасти пожертвувано, зависи, наистина, отъ вашитѣ минали патила и славни борби, но зависи и отъ поведението, което държите сега, въ най-рѣшителния моментъ. Всѣки би се застжпилъ за тоя край, ако вие се покажете на височината на своя дългъ сега. Защото, ако дойде редъ България. поради географически и други причини, да пожертвува нѣкои микроскопични части отъ общото отечество, тя, несъмнѣнно, ще може по-лесно да пожертвува помалко съзнателнитѣ, по-малко добритѣ и юначни българи. Недѣйте обезсърдчава и насъ, които обичаме Костурско и сме рѣшени да говоримъ и да се боримъ навсѣкждѣ и както можемъ за него“.

Изслушаха ни всички съ наведени глави и при гробно мълчание. По лицата се четѣше страшната трагедия, която се разиграваше вжтрѣ въ тѣхъ. Ние обтегнахме немилостиво, до скжсване най-чувствителната струна на душата имъ: тѣхната национална и борчерска гордость. А имаше между тѣхъ хора, които въ миналото

бѣха дали и проявили всичко, което единъ борецъ може да даде и прояви. Измжчени страшно отъ нашитѣ думи, нѣкои дигаха къмъ насъ умоляващи погледи, които казваха: стига, братя, съжалете ни!

Нито дума не стана за условията, съ които се яви при насъ изпратената депутация.

Вечерьта се раздѣлихме най-сърдечно съ косинчени, между които имаше прѣкрасни хора. Оставихме имъ и по малко отъ нашитѣ манлихерови патрони, за да попълнятъ своитѣ, голѣма часть отъ които бѣха изплющени въ честь на хуриета.

На единъ ветеранъ, извѣстенъ подъ името Алията, подарихъ за споменъ една бомба. Той я прие поласканъ и заяви, че ако му се удаде случай да я употрѣби, ще съумѣе да се отсрами.

*

По каменистия пжть за Смърдешъ ни поздрави новата луна. Зарадвахме й се като дѣца и си казахме: съ луна потеглихме и съ луна ще завършимъ войната.

Надъ Смърдешъ ни посрѣщнаха трима пратеници на селото. Между тѣхъ бѣ и братътъ на Ламбро Поповски. Селянитѣ днесъ имали събрание и рѣшили да ни съобщатъ, че сж готови да ни носятъ храна, но не желаятъ да влизаме въ селото имъ.

Ламбровиятъ братъ Кръсте бѣ нарочно избранъ между пратеницитѣ. Съ това смърдешани искаха да ни кажатъ: ето, даже и братътъ на най-голѣмия размирникъ въ селото мисли като насъ.

Отговорихме имъ съ мълчание и продължихме пжтя. Тогава Кръсте съ разтреперани челюсти ни запрѣгръща и замоли:

— Не отивайте въ селото! По-натагъкъ ще ви посрѣщнатъ съ пушки!

Ламбро — бистриятъ умъ, който единственъ се издигаше надъ дребнитѣ съображения на селото и напълно схващаше важностьта на историческия моментъ, човѣкътъ, който безъ да се смущава отъ промѣнливостьта но военното щастие вѣрваше, че не за насъ, а за Турция е загубена играта — Ламбро се изправи вмѣсто насъ прѣдъ селскитѣ пратеници и въ единъ припадъкъ на озлобление и ядъ изрева съ всичкия си гласъ надъ главитѣ имъ:

— Вие ли се осмѣлихте да се явите съ такава срамна поржка прѣдъ четата? И ти, моятъ братъ!...

Той псуваше по име нѣколцина свои съселяни, за които бѣ увѣренъ, че устройватъ задкулисно всичко, псуваше цѣлото село и се заканваше тая нощь да пали и да коли въ Смърдешъ. Стана нужда да го укротяваме.

— Идете въ Смърдешъ и кажете на хората, че ние идемъ само за доброто на селото. Отхвърляме отъ себе си всѣка отговорность за послѣдиците.

Съ тая поржка върнахме пратеницитѣ и продължихме пжтя.

До селото нашитѣ патраули срѣщнаха нѣколцина въоржжени смърдешани. Блѣдни, смутени, тѣ стоеха като виновници, безъ да смѣятъ да ни погледнатъ. Съ половинъ уста тѣ ни прѣдадоха желанието на селото.

Рѣшили прѣдварително да не прибѣгваме къмъ насилия надъ селото ако бждемъ посрѣщнати съ пушки, а да се отеглимъ въ планината и на другия день да се разправимъ съ главнитѣ виновници, ние влѣзохме въ Смърдешъ заедно съ хората, изпратени срѣщу насъ.

Нашитѣ момчета бѣха възмутени отъ дънъ душа, Но повече отъ всички бѣха възмутени нашитѣ четници смърдешани. А Смърдешъ въ четата ни се прѣдставляваше прѣди всичко отъ Чекаларова, отъ десетника Сотиръ Савовъ и отъ три други момчета: Липо, Колю и още едно.

Къмъ събралитѣ се въ училището петнадесетина селяни ние бѣхме безпощадни. Постарахме се да имъ докажемъ, какви сме, защо идемъ и че не сж тѣхниятъ хлѣбъ и тѣхниятъ покривъ, които ни привличатъ къмъ селото имъ. Показахме имъ нашитѣ открити листове и имъ прочетохме Правилника за доброволческитѣ отряди прѣзъ освободителната война.

Нашитѣ язвителни слова, нашитѣ укори падаха надъ главитѣ имъ съ лашемедяваща сила, като удари съ чукъ. Чекаларовъ проклѣ часа, когато се е родилъ въ Смърдешъ. Десетникътъ Сотиръ Савовъ съ прости но силни думи имъ каза, че не е очаквалъ да доживѣе тоя срамъ въ родното си село, а четникътъ Липо се разчувствува до тамъ, че изкочи, не въ себе си, отъ училището съ думитѣ:

— Ей сега отивамъ да запаля кжщата си!

— Вие не заслужавате Чекаларова и другитѣ наши другари, които е родило вашето село! казахъ имъ азъ.

И турчинътъ Шерифъ Яшаровъ се изстжпи прѣдъ обвиняемитѣ за да изкаже съ нѣколко думи на турско-български езикъ своето възмущение.

Едри капки поть изби по челата на селянитѣ.

— Прошка!.. Нѣма ли прошка... измърмориха нѣкои.

Ние вече не подбирахме думитѣ, които падаха върху смутената имъ съвѣсть по-тежки и отъ крушуми.

— Вие ли сте ония хора, които азъ познахъ прѣди десеть години? намѣси се най-сетнѣ Поповъ. Помните ли, прѣди възстанието, когато въ Смърдешъ квартируваха двѣстѣ души

войници? Азъ влѣзохъ тогава прѣоблѣченъ като попъ и подъ носа на агитѣ правѣхме събрания и упражнения. И никой не треперѣше отъ страхъ... Смърдешъ бѣше тогава гордостьта на Костурско. А сега? ... Не. Това ние не очаквахме и не бихме никога повѣрвали, ако бѣше се случило съ други. Карате ни да се каемъ и да се срамимъ, че дойдохме въ Костурско!

Поповъ, искрено възмутенъ, удари каскета си на масата и се обърна къмъ насъ:

— Да вървимъ, другари. Ние нѣмаме работа тукъ.

Всички тръгнахме машинално, ако и да не влизаше това въ плана ни.

Смърдешани, хората, които прѣди малко ни очакваха съ пушки отвънъ селото, запитаха ни по кои кѫщи желаемъ да бѫдемъ настанени.

— Вашитѣ кѫщи не ни трѣбватъ!

Цѣлата чета се сбра въ кѫщата на Ламбро Поповски. За всички се намѣри мѣсто въ неговото скромно жилище. И това го правѣше неизказано много гордъ. Прѣстояхме тамъ два часа, докато попрѣвали нощьта, и при зори потеглихме за близкото село Вѫмбелъ.

*

При прѣсѣката, която дѣли Смърдешъ отъ Вѫмбелъ, забѣлѣзахме движение на хора: вѫмблени отиваха... за дърва.

Малкото посрѣщачи разпрѣдѣлиха момчетата по собственитѣ си кѫщи.

Заобиколиха ни петь-шестима ветерани, радостни, че ни виждатъ, жадни да чуятъ топла ободрителна дума.

Тия мили, скѫпи хора, тия избраници — Арсовци, Ламбровци... Тѣ сѫ твърдѣ малко, но все ги има. Въ миналото тѣ се блъскаха и трудѣха, жертвуваха повече отъ всички. Прѣзъ въстанието пострадаха не по-малко отъ другитѣ. А подиръ възстанието, сочени като виновници за всички нещастия на селата, тероризирани отъ чорбаджиитѣ, около които се групира всичката оная маса отъ безлични хора, тѣ бѣха заставени да наведатъ глава и да млъкнатъ. Заживѣха съ споменитѣ за борческото минало, съ съзнанието за прѣвъзходството си и съ неугасима надежда въ бѫдащето. Нашето приближаване ги раздвижва. Срѣщата съ насъ е дълго лѣлѣнъ праздникъ, великъ день, който оживѣва най-силнитѣ и свѣтли минути на миналото.

Когато се събудикме, Мурто*), Ильо и другитѣ ветерани заемаха сѫщитѣ мѣста ококо баджата: тѣ не сѫ мигнали,

*) Вѫмбелъ и Врѫбникъ сѫ селата, кѫдѣто албанското влияниие се е отразило най-силно върху напѣвитѣ, нравитѣ и произношението. Всички почти знаятъ арнаутски — езикъ, който прѣди години е минавалъ за нѣщо като французски. Имена като Мурто и др. сѫ сѫщо арнаутски даръ.

очаквайки да се наспимъ, за да продължатъ прѣкжснатитѣ приказки за миналото и за сегашното врѣме.

Милитѣ хора. Сами готови на всѣкакви жертви, тѣ се чувствуватъ виновни за малодушието на съселянитѣ си. Тѣ носятъ срама на своето село. Съ какво смущение тѣ ни говорятъ за страха, който е обладалъ всичко наоколо! Слухътъ за нашето идване е накаралъ въмблени да тръгнатъ едни „за дърва“ въ планината, а други — въ Билища „на пазаръ“, макаръ пазарътъ и да билъ напослѣдъкъ съвсѣмъ забравенъ. . .

Като че ли ние носимъ съ себе си главни, за да подпалимъ селото имъ! Добрѣ, че има и Муртовци, Ильовци. . .

Довършили листото на подвизитѣ въ миналото, нашитѣ събесѣдници разгрѫщатъ книгата на страданията и изпитнитѣ: Въмбелската планина пази всѣкакви спомени. Като живо въплощение на теглото, прѣдъ насъ стои едно двадесеть и петь годишно момче съ издадени челюсти, съ голѣми открити зжби и съ отрѣзано ухо. Мурто и Ильо ни разправятъ невѣроятната повѣсть на неговото тегло.

Въ началото на погрома прѣзъ 1903 година всички костурски въоржжени сили се сбрали въ Въмбелската планина, за да се прѣхвърлятъ оттамъ въ Германския балканъ. Населението на Въмбелъ сжщо било поканено да бѣга. Около двадесетина въмблени, между които и нашиятъ едноухъ младежъ, прѣдпочели да останатъ въ своята планина, и когато запъплилъ аскерътъ, всички се скрили въ една дълбока дупка. Турцитѣ открили скривалището имъ и за да ги задушатъ, взели да пускатъ вжтрѣ купища запалена слама. Нѣкои, които имали съ себе си оржжие, се самоубили, другитѣ се издушили. Само едноухиятъ младежъ, тогава 15—16 годишно момче, се опиталъ да избѣга. Когато бѣгалъ, единъ крушумъ го ранилъ. Той падналъ до единъ зидъ и се прѣсторилъ на умрѣлъ. — Г е б е р д и!—„п с о ф и с а л ъ!“—казали башибозуцитѣ, когато отишли при него, отрѣзали едното му ухо и го взели съ себе си: по тоя начинъ тѣ броели тогава жертвитѣ си. „Трупа“ подхвърлили задъ зида и си заминали. За да оцѣлѣе, „умрѣлиятъ“ е трѣбвало да понесе, безъ ди охне и трепне, болкитѣ отъ раната, отъ рѣзането и отъ падането.

Прѣзъ деня дойдоха отъ Смърдешъ свещеникътъ попъ Дано и учительтъ Антонъ Кляшевъ съ мисия „да изгладятъ снощния инцидентъ“. Тѣ ни помолиха да направимъ и отъ наша страна необходимото, за да се заличи лошия споменъ отъ снощната случка, която била устроена само отъ нѣколцина.

Прѣдъ двамата парламентьори ние си давахме видъ на непримирими, но въ дѣйствителность искрено желаехме да се помиримъ съ Смърдешъ. Падането на Битоля се бави. Малки

турски отряди ще сноватъ извѣстно врѣме още изъ Костурско, а смърдешкиятъ инцидентъ може да окаже лошо въздѣйствие и надъ други села. Но „афоресването“ на Смърдешъ трѣбва да се вдигне по такъвъ начинъ, щото да не се урони нашиятъ престижъ, и селото спонтанно да измие своя срамъ. За тая цѣль замина за Смърдешъ заедно съ парламентьоритѣ и Ламбро Поповски. Ламбро се завърна вечерьта, натоваренъ отъ съселянитѣ си да ни прѣдаде:

— Смърдешани ви канятъ да заповѣдате!

Щомъ се смрачи, въмблени почнаха да се завръщатъ отъ „пазара“ и отъ гората, дѣто бѣха отишли „за дърва“. Свикахме ги на събрание въ училището. Омърлушенитѣ и сплашени физиономии постепено се съживѣваха подъ дѣйствието на нашитѣ слова. Ледътъ, който бѣ сковалъ сърдцата, постепено се стопяваше. И на края, съвсѣмъ неочаквано за насъ, училището загърмѣ отъ продължителни ура. А когато дойде редъ да се избира войвода на селската чета, появиха се двама еднакво непримирими и горди кандидати.

Простихме се съ Въмбелъ — село прочуто съ вкусното месо на своитѣ овце и съ ароматния си планински чай — и тръгнахме за Смърдешъ.

*

Посрѣщачи, въоржжени и не, сега имаше много. Между тѣхъ бѣха и снощнитѣ, но тоя пжть не за да насочатъ пушкитѣ си срѣщу насъ, а за да ни кажатъ приятелски и братски: добрѣ дошли!

Улицитѣ закривиха между купиша развалини, струпани камъни и отдѣлни оцѣлѣли стѣни, които хвърляха проточенитѣ си сѣнки, подъ яркото освѣтление на пълната луна.

Крачейки мълчеливо подиръ посрѣщачитѣ, азъ се питахъ:

Имаме ли право да се гнѣвимъ и да се озлобяваме противъ смърдешани?

И не изпитвахъ вече къмъ тѣхъ нищо друго, освѣнъ дълбоко съжаление и горесть.

Смърдешъ е третото село въ Костурско, което подиръ опустошенията не можа и до днесъ да доде на себе си. Първо е Бобища, родното село на покойния Манолъ Розовъ и на редица други интелигентни дѣйци. То днесъ не сжществува вече. Казватъ, че между развалинитѣ му обитавали още само нѣколко сѣмейства, които не могли или не искали да се изселятъ. Второ е Загоричани. Трето Смърдешъ. Прѣзъ май 1903 г. тукъ е била обсадена костурската чета, придружавана тогава отъ Борисъ Сарафовъ. Милиция отъ околнитѣ села нападнала аскера, разкжсала желѣзния обржчъ и спасила четата. Разярени отъ своя неуспѣхъ и отъ това че изпустнали изъ ржцѣтѣ си двама башъ-комити като Сарафова и Чекаларова, турцитѣ

подпалили селото, бомбардирали го съ артилерия и избили не малко селяни.

Сѫщата година, подиръ възстанието, Смърдешъ не избѣгна общата участь на другитѣ села. Много сѣмейства се изселиха оттогазъ, и въ тия деветь години нито половината кѫщи не сѫ застроени наново.

А какво бѣ нѣкога Смърдешъ? По юначество и заслуги смърдешани оспорваха първенството съ Косинецъ и Дъмбени. Никѫдѣ борбата противъ гъркоманството не се е водила така ожесточено както тукъ. Години наредъ смърдешани сѫ се избивали дори помежду си за голѣмата селска църква, водили сѫ процеси и сѫ похарчили много повече отколкото струва самата църква, докато българската народна свѣсть възтържествува. По-послѣ, въ революционно врѣме, Смърдешъ даде най-много водители и най-много жертви, може би само подиръ Загоричани.

Неотдавна извѣстниятъ турски голѣмецъ Хюсеинъ бей отъ Билища—Хюсеинъ бей, комуто гордитѣ нѣкога смърдешани сега носятъ дърва за зимата — минавайки по шосето, се отбилъ въ Смърдешъ и казалъ:

— Пазете се, отваряйте си очитѣ, не прибирайте бунтовници, „оти ке ви се разсипе селото“.

И за да избѣгнатъ трета разсипия, смърдешани бѣха рѣшили да ни посрѣщнатъ съ пушки.

Глашатаи на трепета тукъ сѫ женитѣ, на които мѫжетѣ сѫ прѣдали своя страхъ въ стократенъ размѣръ.

Отъ многото жени-героини, съ които се славѣше Смърдешъ, останала е само една: снахата на Чакаларова. Всрѣдъ своя полъ тя е онова щастливо изключение, което е Ламбро между мѫжетѣ.

Нѣкога, въ минути на тревога, тя дигнала и прѣнесла цѣлъ чувалъ, пъленъ съ пушки и патрони, и съвсѣмъ се парализирала. Послѣ, при едно случайно падане, членоветѣ ѝ малко се поотпуснали, но шията ѝ останала още схваната. Въ прочутото сражение при Локвата тя загубила мѫжа си Георги Чекаларовъ; прѣзъ възстанието изгорѣла кѫщата ѝ, а слѣдъ възстанието погребала едничката си рожба. Но многото нещастия, сиромашията и сълзитѣ по двата скѫпи гроба не сѫ разбили това добро и широко сърдце, което живѣе съ спомени и . . . надежди. Добродушното ѝ лице е винаги засмѣно.

Тая самотница е, може би, единствениятъ човѣкъ, който сега искрено се радва на нашето присѫтствие въ селото. Отъ кога чака тя днешния день, за да излѣзе прѣдъ девера си и прѣдъ сподвижницитѣ на покойния си мѫжъ! Тя се е борила сама противъ страхливцитѣ, гонена и мразена като бунтовница и като снаха на най-голѣмия виновникъ за съсипването на

селото. Нашето тържествено влизане въ селото й донесе удовлетворението, което тя никога не бѣ прѣставала да очаква. А утрѣ, когато въ Смърдешъ дойдатъ български войски, тя ще празднува тържеството на борбата, въ която е загиналъ мжжъ й.

Въ Корещата често се срѣщатъ силни индивиди и оригинални типове. Самиятъ фактъ, че смърдешани сж имали дързостьта да взематъ такова страшно рѣшение противъ насъ, е за мене мѣрило не само за степеньта на тѣхната уплаха, но и доказателство за тѣхния суровъ нравъ, за способностьта имъ къмъ крайности.

Но азъ ще оставя другитѣ оригинали, за да обрисувамъ профила на единъ бѣловласъ Донъ Жуанъ.

Побѣлѣлиятъ дѣдо Стойко е много скиталъ, видѣлъ и прѣживѣлъ, Епикуреецъ по свѣтогледъ и артистъ по душа, въ днешното страшно прѣходно врѣме неговото въображение е поразено повече отъ пикантериитѣ и дребнитѣ инциденти, на които той присжтствува. Но най-много го занимаватъ днешнитѣ вълнения и мжки на . . . ханъмитѣ. Дѣдо Стойко видѣлъ по шосето нѣколко богати турски сѣмейства, които бѣгали отъ Костуръ за Корча. Видѣното оставило у него неизгладими впечатления, защото никога до сега не му минавало прѣзъ ума, че ще доживѣе да се налюбува на такава картина. Нѣколко анки, една отъ друга по-съблазнителни, яхали на коне. Изподъ дигнатитѣ яшмаци го стрѣлнали нѣколко чифта черни голѣми кадънски очи. Виждала се и порядъчна часть отъ краката имъ, обути въ ярки копринени чорапи и се очертавали притиснатитѣ до седлото форми на облитѣ имъ бедра. Заедно съ тѣхъ яздили укротени и изплашени тѣхнитѣ мжже, които тъй строго пазѣха до скоро отъ гяурски погледи прѣлестнитѣ обитателки на своитѣ хареми. Но дѣдо Стойко не се смутилъ отъ тия стръвни и опасни ревнивци, а приелъ съ достоинство поздрава имъ, послѣ вперилъ жаднитѣ си очи въ дамитѣ и можалъ безъ стѣснение да ги изпули (да ги разгледа) отъ глава до пети. Въ тоя моментъ дѣдото окончателно се убѣдилъ, че е настаналъ краятъ на турското господарство.

Съ очи овлажнѣли отъ похоть, съ сладострастна усмивка, разлѣна по цѣлото старческо лице, той ни прѣдаде своя окончателно установенъ вече мирогледъ върху турската жена. Колкото и да се труфи и докарва, българката никога не може да открие за мжжа невѣдомитѣ прѣлести, които таи една анка. Бѣла, нѣжна, хранена и пазена отъ слънцето, анката е създадена само за удоволствието на мжжа, за любовь.

Защо Турция пропада толкова късно, когато той, дѣдо Стойко, е пропилѣлъ младинитѣ си като робъ и се намира вече съ едина кракъ въ гроба?!

Трогателна интимна изповѣдь, която ни звучи тъй странно при днешната обстановка и която има толкова малко общо съ оная голѣма трагедия, която се разиграва сега въ душитѣ на изплашенитѣ смърдешани. . .

Когато подиръ полуношъ се видѣхме въ стаята си сами, съгласихме се съ Чекаларова да дадемъ генерално сражение на единъ досаденъ вжтрѣшенъ неприятель, противъ когото и двамата чувствувахме еднакво озлобление. Тия врагове, които, не зная по каква ирония, едни момчета наричаха вжтрѣшна организация, други дѣлѣха на пѣхота и кавалерия, а ние съ Чекаларова бѣхме нарекли просто аристократки, напослѣдъкъ бѣха станали крайно агресивни и често прѣдприемаха далечни екскурзии, показавайки се безцеремонно прѣдъ събесѣдницитѣ ни. Момчетата съ нетърпѣние чакатъ да наближатъ селата имъ, за да отидатъ у дома си, водими отъ двѣ еднакво силни желания: да се видятъ съ своитѣ и да се освободятъ отъ вжтрѣшнитѣ си врагове. Азъ и Чекаларовъ трѣбваше по неволя да се възползуваме отъ услужливостьта на нашия хазяинъ, който засили огъня — кладата за нашитѣ аристократи — и ни снабди съ чисти долни дрехи.

И водейки сражението, чудихме се на капризностьта на сждбата, която тая нощь ни обиколи съ толкова трогателни грижи отъ страна на сжщитѣ смърдешани, които снощи така неделикатно искаха да ни отдалечатъ отъ селото си.

Единъ студентъ-аптекарь, смърдешанинъ, избѣгалъ отъ Скопие заедно съ турската войска, ни разправи прѣзъ деня интересни подробности по първитѣ сблъсквания между воюващитѣ.

Българитѣ и сърбитѣ дѣйствували заедно при Куманово, кждѣто и разбили турската войска. Аскерътъ изпразнилъ безъ бой Скопие и оказалъ слаба съпротива при Велесъ. Австро-Унгария забранила на сърбитѣ да нахлуятъ въ Ново-Пазарския санджакъ и поради това сръбската висша команда се принудила да изпрати къмъ Дебъръ и Призренъ отдѣлни отряди, които да се съединятъ съ черно-горскитѣ войски прѣзъ Албания.

Откъмъ Леринско всички свѣдѣния еднодушно гласятъ, че турската войска търпѣла такъвъ гладъ, щото ядѣла всичко каквото ѝ попадне, безъ да се отказва даже и отъ свинско.

*

Почти всички мжже се явиха на събранието, което свикахме вечерьта. Широкиятъ салонъ на училището се изпълни.

Ние жигосахме прѣстжпната мисъль, която прѣди два дена се роди въ главитѣ на нѣколцина тѣхни съселяни, но се от-

казахме отъ всѣко разслѣдване, откриване и публично изобличаване на инициаторитѣ. Вмѣсто съ остроти и съ закани, ние искахме да раздрусаме душитѣ имъ, като призовемъ паметьта на Пандо Кляшевъ, Стерйо Стерйовски, двамата братя Чекаларови и толкова други славно загинали смърдешани, като съпоставимъ миналата слава на Смърдешъ съ днешната обща омърлушеность.

„Вмѣсто да се сърдимъ и озлобяваме, ние, противъ които искахте да насочите пушкитѣ, прѣдназначени за врага, искаме да ви помогнемъ да изкупите часъ по-скоро вашия грѣхъ чрѣзъ искрено разкаяние и самоотвержени дѣла, та когато се явятъ освободителнитѣ български войски, да можете да ги посрѣщнете чисти, каквито бѣхте, достойни за миналата си слава. Това трѣбва да направите не за насъ, а за васъ самитѣ, ако искате вашитѣ дѣца и внуци, които ще израстнатъ на свобода, да ви не проклинатъ и да се не червятъ отъ вашата паметь.

„Днесь, когато на всички страни се води война, не е страхътъ, който може да спаси селото ви. Ще оцѣлѣе ли то или за трети пѫть ще стане жертва на пламъцитѣ — това никой не знае. Но вие все ще бѫдете малко по-сигурни, ако възприемете мѣркитѣ, които ви прѣдлагаме и се организирате за самоотбрана. Какъ бихме могли да ви кажемъ всичко това, безъ да влѣземъ въ селото ви?

„Въ врѣме на война всѣки трѣбва да се приготви за смърть, макаръ че не всички загиватъ. България е извадила на бойното поле повече отъ 300000 свои синове, готови да умратъ за вашата свобода. Отъ тѣхъ, както самитѣ турци ви казватъ, сѫ паднали 12000 душци само при Одринъ и 6000 души при Щипъ. Нито загиналитѣ сѫ знаяли, че именно тѣ сѫ прѣдопрѣдѣленитѣ да се не завърнатъ вече у дома си, нито оцѣлѣлитѣ сѫ били сигурни, че ще излѣзатъ здрави и читави отъ тия сражения. Сѫщото е и съ отдѣлнитѣ наши села“.

Поповъ въ своята рѣчь използува разпространявания отъ турцитѣ слухъ, че между загиналитѣ българи билъ и самиятъ генералъ Савовъ:

„Вие виждате, че единъ български полководецъ, генералъ Савовъ, единъ човѣкъ, комуто не липсватъ ни почести, ни слава, единъ милионеръ, който може да купи цѣлото Смърдешъ и който има защо да скѫпи повече живота си, отколкото вие и азъ — жертвува се за освобождението на Македония. Какво остава тогава за васъ?

Чекаларовъ взе думата послѣденъ. Вмѣсто да проклина, като снощи часа, когато се е родилъ въ Смърдешъ, той сега укоряваше бащински съселянитѣ си, подканяше ги къмъ разкаяние и къмъ дѣла.

Прошката и кротостьта постигнаха това, което никога не би могло да се постигне съ наказания и крутость.

Смърдешани бѣха трогнати, опечалени или потресени, но въодушевление все пакъ липсваше.

— Да живѣятъ смърдешани! акламирахме ние завчерашнитѣ си посрѣщачи.

Отвѣтната у р а веднага биде послѣдвана съ викове:

— Да живѣятъ войводитѣ!

Какво по-пълно. . . удовлетворение отъ това?

Докато смърдешани избираха ржководително тѣло и войвода, азъ излѣзохъ вънъ. Десетина момчета, сбрани прѣдъ училището, тънаникаха „Шумниятъ Вардаръ буйно се лѣе". . ,

Прочутата нѣкога и извѣстна на всички по-стари четници смърдешка патриотка Фотовица бѣше при тѣхъ. Но тя не бѣше вече такава, каквато я познавахме. Връзкитѣ съ дѣлото и старата ѝ слабость къмъ народнитѣ хора ѝ бѣха попрѣчили да остане въ кжщи, и тя се яви въ училището. Но страхътъ я душеше и тукъ, тя трѣперѣше цѣла и приказваше само шепнишкомъ. А момчетата дяволито се подсмиватъ и продължаватъ пѣсентьта.

— Сссс! шепне Фотовица и имъ прави знакъ съ пръстъ.

— Що не приказвашъ по-високо, страхъ те е да те не чуятъ въ Билища? жестоко я иронизиратъ момчетата и запѣватъ още по-високо пѣсеньта за Вардара. . .

Подиръ събранието Чекаларовъ ме потупа по рамото и ми каза:

— Ела сега да те водя и въ моята кжща. Ще ни почерпятъ съ нѣщо и веднага ще трѣгнемъ.

Помислихъ, че ме кани у нѣкои свои близки роднини или у снаха си, и машинално тръгнахъ. Той ме поведе изъ улицитѣ, мина край нѣколко полусрутени стѣни, спрѣ се прѣдъ купъ развалини и ми каза:

— Заповѣдай!

. . . . . .

На тръгване изкочи отъ нѣйдѣ Чекаларовата снаха, подари ни по едно чисто хубаво хлѣбче и отъ сърдце ни пожела д о б р о в и д ѣ н и е!

Братски се раздѣлихме и съ другитѣ смърдешани. Тѣ ни прѣгръщаха, цѣлуваха и. . . чакаха да се отдалечимъ, за да си отдъхнатъ съ облегчение. . .

XXVII

ДО ЩАБА НА БЪЛГАРСКИТѢ ВОЙСКИ. . .

Бързайки къмъ Брѣзница, за да изпрѣваримъ дъжда, чудѣхме се, какъ турцитѣ сж прѣкарвали и ще прѣкарватъ артилерия по тоя пжть, който свръзва Битоля и Леринъ съ Корча и който носи името шосе: едно блато, въ което сж разхвърлени камъни, за да затрудняватъ още повече движението.

Когато се споменава селото Брѣзница, прѣдъ менъ се изпрѣчва фигурата на мѣстния ржководитель Пенчо, избраника съ голобрадото лице, когото съмъ запомнилъ прѣди дванадесеть години. Сега той пакъ бѣ на чело на посрѣщачитѣ и ни взе на гости въ своята кжща.

И подиръ дванадесетгодишни изпитни Пенчо е твърдъ като канара. При такива срѣщи — за тѣхъ народътъ казва „гора съ гора се не срѣща, но човѣкъ съ човѣкъ се срѣща“ — човѣкъ става малко фаталистъ. Срѣщата съ скжпото лице извиква по чудо въ паметьта всички забравени подробности отъ първото свиждане.

Брѣзница сжщо има своитѣ особености. Поразително впечатление прави тукъ упоритостьта и фанатизмътъ, съ които останалитѣ още нѣколцина гъркомани се държатъ за старата вѣра. Дори днесъ, когато България и Гърция се помириха, за да повалятъ съ сдружени сили общия врагъ, тукашнитѣ гъркомани не сж прѣстанали да воюватъ противъ българщината. Още отсега тѣ кроятъ планове, какъ при очакваното владичество на Гърция ще смогнатъ да свиятъ врата на всички българи и да имъ обсебятъ църквата и училището. Тѣ се държатъ толкова прѣдизвикателно, че екзархийскитѣ имъ съселяни сж въ недоумѣние, да се радватъ ли на турскитѣ поражения или да съжаляватъ. . .

Колкото за Пенча, той е твърдо рѣшилъ: дойде ли тукъ Гърция, ще се прѣсели въ България. Но стане ли българско — о, какъ ще тържествува той тогава: гъркоманитѣ или ще станатъ българи, или ще се изселятъ.

Когато прѣди войната се водѣше спорътъ за църквитѣ, младотурското правителство само за двѣ-три гъркомански кжщи е построило на свои разноски отдѣлна „гръцка“ църква. Но

гъркоманитѣ не сѫ доволни: тѣ още мечтаятъ да си повърнатъ старата църква, а екзархиститѣ да взематъ новата.

Въ събранието присѫтствуваха и гъркоманитѣ. Единъ отъ тѣхъ, щомъ чу, че се произнасятъ думитѣ равенство и справедливость — нѣща, съ които еднакво ще се ползуватъ при новия режимъ всички християни — прѣкѫсна Чекаларова и му заяви:

— Равенството и справедливостьта изискватъ, щото още отсега всички кѫщи, били тѣ екзархийски или патриаршийски, да се разпрѣдѣлятъ по равно между двамата свещеника, българския и гръцкия. Какво е това равенство, българскиятъ попъ да има всички кѫщи, а гръцкиятъ да се издържа само отъ двѣ-три?

Убѣдихме се, че ако Брѣзница остане подъ Гърция, за Пенча и за всички, които не биха склонили да се обявятъ гърци, тукъ наистина нѣма да има мѣсто.

Вчера цѣлъ день тукъ се слушали откъмъ Битоля топовни гърмежи. Днесъ караулитѣ донасятъ, че планината бучала отъ непрѣкѫсната артилерийска стрѣлба.

Откъмъ югъ ние вече не очакваме добри извѣстия. Капитанъ Катехакисъ съвсѣмъ се не чува, петата дивизия още по-малко. Турцитѣ врѣменно взеха прѣвѣсъ и съ новитѣ си табури прѣдприематъ сами успѣшни набѣги къмъ югъ.

Рѣшихме да се приближимъ къмъ Битоля и да направимъ единъ отчаянъ опитъ, за да влѣземъ въ сношение съ българскитѣ войски.

Заедно съ студента Юруковъ и съ нашия фелдшеръ Михалъ прѣкарахме цѣлия день въ писане. Вечерьта Изложението до щаба на българскитѣ войски при Битоля бѣше готово и прѣписано въ нѣколко екземпляра. Въ него описахме подробно досегашнитѣ дѣйствия на четата, завареното положение въ Костурско, състоянието на българския духъ, безнадежното положение на гръцкитѣ военни сили и заключавахме:

Народътъ тукъ непрѣкѫснато лѣлѣе надеждата, че българската побѣдоносна армия, слѣдъ като покори Битоля, ще се яви и въ нашия край, за да нанесе на турцитѣ послѣдния съкрушителенъ ударъ и да освободи Костурско. При това положение на нѣщата тукъ и въ Леринско ние считаме, че и тактически, и национални, и политически съображения налагатъ, щото незабавно слѣдъ падането на Битоля да се потегли къмъ Леринъ, като се извѣсти прѣдварително за това намиращата се нѣкждѣ къмъ Кайляри или Кожани пета гръцка дивизия. А щомъ падне и Леринъ, единъ български отрядъ (поне една дружина) заедно съ насъ, съ въоржжени наши селяни и съ стоящия при Лепчища гръцки отрядъ, ще се спра-

вятъ твърдѣ лесно съ три хилядната турска войска въ Костурско и околноститѣ и ще заприщатъ пѫтя на отстѫпващата отъ Битоля турска армия къмъ Корча и Албания.

Появяването на български войници въ Костурско ще окрили духа на населението, което като единъ човѣкъ ще застане подъ нашитѣ знамена. А обстоятелството, че спасението на българския елементъ и на гръцката войска отъ неблагоприятното положение, въ което е изпаднала, се дължи на българска военна подкрѣпа, ще има, несъмнѣнно, грамадно значение за престижа на България тукъ, ще повлияе за ограничаване на гръцкитѣ претенции, както и за бѫдащата политическа сѫдба на тоя български край.

Увѣрени, че падането на Битоля, ако не е вече свършенъ фактъ, е въпросъ само на нѣколко дни, ние, заедно съ изпращането на настоящето изложение потегляме къмъ село Буфъ, кѫдѣто ще чакаме вашия отговоръ по приносителя и вашитѣ освѣтления, за да нагласимъ споредъ това и работата, която ни прѣдстои. Ние мислимъ, че една наша срѣща съ васъ съвсѣмъ не би била излишна: бихме могли да потеглимъ ние къмъ Битоля или да чакаме въ Буфъ пристигането на едно ваше довѣрено лице, или пъкъ както и кѫдѣто вие намѣрите за добрѣ.

Като ви умоляваме да прѣпратите една отъ приключенитѣ тукъ екземпляри на нашето изложение въ щаба на македонскитѣ доброволчески отряди, оставаме съ почить:

Брѣзница, Подпоручикъ Ив. Поповъ,
3. XI. 912. В. Чекаларовъ, Хр. Силяновъ.

Да се вржчи това изложение комуто трѣбва, и то по възможность прѣди падането на Битоля, не бѣ лека работа. Трѣбваше да се отиде въ Буфъ, дѣто да се събератъ свѣдѣния за двѣтѣ воюващи страни; послѣ, ако сраженията още продължаватъ, да се прѣкоси леринско-битолското поле, заето отъ неприятески войски и прѣзъ блатиститѣ мѣста около Бачъ да се хване планината и отъ тамъ да се отиде на сѣверъ отъ Битоля — при българскитѣ войски. При тоя явенъ рискъ, ние щѣхме да бѫдемъ доволни, ако изложението ни се прѣдадеше дѣто трѣбва макаръ и тутакси подиръ падането на Битоля.

Когато изтъкнахме прѣдъ нѣколко момчета неоцѣнимата услуга, която ще се направи на Костурско и на българщината, ако нашето изложение се прѣдаде своевременно и благополучно на българскитѣ войски, най-неотстѫпно настоя да му се възложи тая мисия Василъ Ставровъ — Доктора. И на него се спрѣ изборътъ ни.

Докторътъ е единъ симпатиченъ типъ на авантюристъ. Бившъ служащъ въ една софийска болница, той започналъ да

практикува „медицината“ въ родното си село Апоскепъ. Провървѣло му, и неговата клиентела толкова се увеличила, че станалъ опасенъ конкурентъ на гръцкитѣ доктори въ Костуръ. Той обикалялъ като амбулантенъ „лѣкарь“ селата и, за чудо, вървѣло му повече отколкото на дипломиранитѣ негови колеги. Каяфетътъ му напълно отговарялъ на неговото благородно занятие: прѣдставителенъ, съ старателно подстригана черна, остра брада, солидно облѣченъ и придружаванъ винаги отъ гавазинъ на конь.

Той не се задоволявалъ само съ медицинска практика, а навсѣкждѣ проповѣдвалъ противъ гърцизма, дарявалъ черквитѣ и училищата. Бѣднитѣ не само лѣкувалъ безплатно, но и имъ помагалъ. Сжщата щедрость проявявалъ къмъ женитѣ, на които билъ голѣмъ поклонникъ. Разполагалъ се, съ една рѣчь, на широко, — харчилъ толкова колкото и печелилъ.

Но заедно съ успѣха се увеличавали и враговетѣ. Къмъ кампанията, поведена противъ него заради „нелоялна конкуренция“ отъ костурскитѣ лѣкари, не закъснѣла да се присъедини и властьта, обезпокоена отъ неговитѣ обиколки и проповѣди. Източницитѣ единъ по единъ взели да прѣсъхватъ, и единъ день „докторътъ“ се прѣобразилъ въ контрабандистъ на тютюнъ. Отначало му вървѣло и въ новия занаятъ. Но единъ день властьта заловила нѣколко товара контрабандирана стока и арестувала контрабандиста.

Докторътъ има много врагове въ селото си и въ околията: ненавиждатъ го за своенравието, заповѣдничеството, женолюбието и „шарлатаниитѣ“ му. Но и той имъ отплаща съ гордо прѣзрѣние. Леринскиятъ войвода Кръсте Льондевъ се заканваше при първа срѣща да го заколи, понеже взелъ отъ село Арменско петнадесеть лири за да достави на селянитѣ пушки, но нито пушки имъ доставилъ нито паритѣ върналъ.

И сега още Докторътъ се носи стегнато и се грижи за хубавата си брада, която напомня и нему и на другитѣ нѣкогашнитѣ честити дни. Нашето отиване въ Апоскепъ му даде възможность да изкочи пакъ отъ селската си орбита: той се присъедини къмъ четата и не се отдѣли вече отъ насъ. Въ четата пъкъ той, безъ да иска, се яви като нашъ конкурентъ, понеже и държането и външностьта му сж par excellance войводски. . .

Снабдихме ревностния Докторъ съ нужнитѣ прѣпоржки и съ хубавъ конь, пожелахме му успѣхъ и прославление и го изпратихме за Буфъ.

XXVIII

ГАБРЕШЪ—КОНОМЛАДИ

Шосето Брѣзница—Габрешъ минава прѣзъ прочутото Гърло, единъ дълъгъ и страховитъ проходъ, прѣдназначенъ сѣкашъ отъ естеството само за засади. Въ мрачината, която ни притискаше, Гърлото добиваше още по-зловѣщъ видъ.

Всички габрешки кѫщи, въ които се настанихме, прѣди петь дена сѫ били натѫпкани съ аскеръ — съ табуритѣ, на които искахме да поставимъ засада. За това и всички габрешани сѫ богати съ впечатления и разкази.

Едни отъ аскерлиитѣ се сражавали при Кочани, други при Куманово и другадѣ, така че табуритѣ били набързо стъкмени, по всѣка вѣроятность въ Битоля, отъ хора, откѫснати отъ разни войскови части.

Габрешани въ живота си не сѫ виждали хора толкова изгладнѣли. Аскерлиитѣ се нахвърляли като бѣсни на всичко, варили и пекли кукурузъ, молили се за парче хлѣбъ, готови да го заплатятъ съ всичкитѣ си пари.

Единъ офицеръ казалъ, че боеветѣ при Щипъ траяли дванадесеть дена и при отстѫплението си турцитѣ изгорили града. Кѫдѣто минали, сърбитѣ „ни пиле не оставили“, когато българитѣ се държели по-човѣшки. Отъ всички тия фантастични работи ние, разбира се, не опровергавахме всичко. . .

Минавайки къмъ съсѣдното село Дрѣновени, тоя аскеръ заловилъ единъ човѣкъ съ писмо до нѣкаква андарска чета, убилъ единъ говедарь и навързалъ и отвелъ съ себе си въ Костуръ дванадесеть селяни. Тази афера смутила много селата.

Ако биха видѣли сега отъ нѣйдѣ тия аскерлии, които сѫ се тѫпкали въ нашата квартира съ варенъ и печенъ кукурузъ, каква разкошна трапеза е сложена прѣдъ насъ! Вино, печива, грозде, медъ — нищо не липсва. Става ни просто съвѣстно, като си помислимъ, че и българската войска, която отъ толкова дни се сражава всрѣдъ наводненото отъ проливнитѣ дъждове битолско поле, може би, тоже страда отъ гладъ и лишения.

Пороенъ дъждъ, и никакви гърмежи не се чуватъ днесъ отъ върхпланината. Разкаленитѣ поля около Битоля, навѣрно, сѫ още по-непроходими и отъ тукашнитѣ „пѫтища“. А ако ние сме заставени да забавяме маршрута си за хатъра на врѣмето, какво остава за войската? Богъ иска да продължи съ нѣколко дена турското владичество надъ Битоля. . .

Отъ духа на габрешани и отъ събранието, което се свика, останахме съ по-добри впечатления, макаръ че и тѣхното село е разположено, както и Смърдешъ и Брѣзница, на шосето. Габрешъ е едно отъ малкото костурски села, които прѣзъ възстанието се отърваха само съ едно ограбване. Тукъ нѣма нови хубави постройки, но нѣма и развалини. И габрешани като практични хора сѫ прибрали дрехитѣ и покѫщнината си по скривалища, но не треператъ отъ страхъ толкова, колкото ония, които сѫ оставали веднажъ безъ покривъ.

И тукъ ни навѣстиха майки и жени на убити работници и четници. Най-много ни разтѫжи вдовицата на незабравимия габрешки рѫководитель Дине. Тя дойде съ шише вино и кърпа орѣхи въ рѫка, но печалната ѝ усмивка изчезна щомъ се заржкува съ насъ и рукнаха сълзи по изпитото ѝ лице. Нашитѣ утѣшения и нашитѣ похвали за доблестния ѝ мѫжъ изтръгваха нови сълзи.

Героитѣ и мѫченицитѣ сѫ вече почти забравени всрѣдъ трѣвълненията и суетитѣ на живота, но има сѫщества, които още плачатъ за тѣхъ. А въ Костурско не сѫ само майкитѣ, които ще занесатъ въ гроба тѫгата си по тѣхъ. . .

*

Прѣди дванадесеть години Кономлади се ползуваше съ грѫмка слава. По героизмъ и прѣданость то не падаше по-долѣ отъ другитѣ села. Родило е не малко войводи, четници и примѣрни работници, повечето отъ които не сѫ вече между живитѣ: Митре Влаха, Цильо Котевъ, Новачко, Демиръ. . .

Кономлади тогава се славѣше още и като село на прѣлюбодѣянията. Водата на Кономлади била такава, че любовьта покорявала съ еднаква сила сърдцата и на гуреливи старци и на голобради момчета. Съпружеска измѣна, любовни романи и всѣкакъвъ родъ пикантни похождения бѣха обикновено явление. Не липсваха и леки жени, извѣстни на цѣлата околия и опасни за организацията поради връзкитѣ имъ съ турци. Леринскиятъ Марко и костурскитѣ войводи не веднажъ спрямо такива жени сѫ туряли въ дѣйствие прѫчката. А прѣзъ врѣме на Дѣлчевата обиколка въ 1902 година организацията бѣше прибѣгнала и до нѣколко екзекуции, за да миряса, най-послѣ, селото.

Сега нравитѣ били по-други; женолюбието пообуздано. Напраздно искахъ да доловя по лицата отражение на бурни инстинкти и разгулна жизнерадость. Тревожната неизвѣстность е оставила по физиономиитѣ своя блѣденъ отпечатъкъ.

Врѣмето сѫщо навѣва замисленость и дрѣмка. Отъ стаята ни, изпълнена съ шума на придошлата кономладска рѣка, се вижда едно парче сиво, плачуще небе. Разговорътъ едвамъ се подържа.

— И Госпо се стори гега. — И Богъ е станалъ арнаутинъ. . ., каза единъ, загледанъ въ прозореца, кѫдѣто пронизително тракаха ѐдри дъждовни капки.

— Госпо плаче отщо много инсанъ гине. — Господь плаче, защото много свѣтъ гине . . . въздъхна старата ни домакиня и излѣзе отъ стаята.

Неизразима мѫка притисна като планина душата ми. Стана ми душно и болно. . .

Нѣколко минути никой не посмѣ да наруши страшното мълчание: и на другитѣ не бѣше весело. . .

Нѣма ли, най-послѣ, да блесне слънцето, да изсуши убийствената влага и да разпръсне мрачината? И докога ще продѣлжи тая мѫчителна неизвѣстность?

Кономлади се краси отъ немалко комодни и солидни градски кѫщи. Домашната обстановка сѫщо се приближава до градската. Извѣстна култура и извѣстна охолность сѫ донесли и тукъ американскитѣ долари.

И тукъ се различаватъ двѣ категории хора: малцинство отъ ветерани, незагубили още главата си и мнозинство отъ омърлушени физиономии. Събранието ни въ новата голѣма църква излѣзе вѣло: Поповъ нѣма дори охота да завърши рѣчьта си съ ура. . .

Спрямо двѣтѣ сѣверни части на Костурско — Пополето и Корещата — Кономлади заема почти централно мѣсто. За това, ако по нѣкаква сѫдба Костуръ остане подъ Гърция, ние тъкмимъ Кономлади за околийски центъръ: бѫдащиятъ български градъ, който ще замѣсти гъркоманския Костуръ.

Сега Кономлади е — било е, по-точно до прѣди нѣколко дни — нахийски центъръ. Въ деня, когато обезоржжавахме Жервени, тукашниятъ мюдюринъ, влахъ, заедно съ малкото си стражари, напустналъ селото. Мѣстниятъ ашлакъ Наки Голио (Голиятъ) отишелъ веднага у дома му и заставилъ съ двѣ плесници мюдюрицата да му прѣдаде оржжието, чантата и други вещи на мюдюра. Разтревожени отъ тази дързость, кономладци свикали събрание, съставили протоколъ за станалото посѣгателство върху имота на турския управитель и осѫдили Накито на остракизъмъ, като съобщили и на другитѣ села да го

не прибиратъ, докато не повърне задигнатитѣ вещи. Голиятъ избѣга веднага при насъ. Ние, разбира се, се показахме помалко чувствителни къмъ мюдюрина, защото инакъ бихме усилили у селянитѣ съмнѣнието въ окончателната гибель на Турция.

Отвредъ ни донасятъ, че турскитѣ села, насърдчени отъ успѣха на аскера въ сраженията му съ андартитѣ, почнали да дигатъ глава. Двата табура изтикали андартитѣ отъ Костурачъ и Богатско, а нередовни турски отряди продължили далеко на югъ своитѣ набѣги, като изравнявали съ земята всички срѣщани гръцки села: отмъщавали за андартскитѣ насилия въ Маврово и другадѣ. Отъ българскитѣ села пострадало само Мокрени. Куцовлашката Невѣска успѣла да се запази срѣщу двѣстѣ лири откупъ. Прѣкопанци прѣдали десеть свои пушки — прѣкопанци, които отпразднуваха съ насъ освобождението си съ Христосъ Възскресе! . . .

Двама андарти отишли да обезоржжатъ едно турско село отъ Деволското поле. Турцитѣ арестували едина андартъ, а чрѣзъ другия съобщили на андартската чета: „Елате да вземете и оржжието ни и вашия човѣкъ!“

Кроткитѣ жервенци сжщо направили постжпки въ съсѣдното село Черновища да имъ се повърне прибраното оржжие — поне частнитѣ имъ пушки. Колкото за маузеркитѣ, които принадлежали на дезертьори, тѣ не настоявали да се върнатъ. Жервенци били нахокани отъ турскитѣ власти въ Костуръ, че като овци се дали да бждатъ обезоржжени, когато властьта анджакъ за мухафаза — именно за отбрана — имъ е дала пушки. Така че жервенци сега се намирали между чука и наковалнята.

Присжтствието на три табура аскеръ и нѣколко успѣшни схватки съ андартитѣ бѣха достатъчни, за да се самозабрави турското население. Башибозукътъ прѣнасялъ насамъ цѣли кервани плячка отъ опожаренитѣ на югъ гръцки села. Турчинътъ си е турчинъ: даже наближилиятъ часъ на вѣковната равносмѣтка не го стрѣсва.

А тоя часъ е вече почти настжпилъ: българитѣ споредъ днешнитѣ свѣдѣния стигнали до село Бачъ въ Леринско, а при село Чеганъ-тѣ се съединили съ гръцкитѣ войски.

XXIX

ПРИ ГРОБА НА МЕЛАСЪ

Статица.

Името на това неголѣмо наше село е много популярно въ Гърция. Тукъ прѣди петь години е загиналъ първиятъ организаторъ на противобългарското андартско движение поручикътъ отъ гръцката армия Павлосъ Меласъ. За гърцитѣ Меласъ е народенъ герой и паметьта му се слави наредъ съ голѣмитѣ герои отъ епохата на гръцкото освобождение. Челъ бѣхъ въ гръцкитѣ вѣстници и въ извѣстната книга на Стаматисъ Раптисъ километрически описания за чутовнитѣ подвизи и за героизма на андартитѣ въ сражението, въ което великиятъ Меласъ, синъ на едно отъ най-аристократическитѣ атински сѣмейства, е сложилъ главата си за елинската идея.

Събитието ме интересуваше. Веднага подиръ селското събрание разпитахъ за подробноститѣ нѣколцина статичени, зрители на самото сражение. Статичени ни заведоха въ кѫщата, дѣто се завързала схватката, показаха ни и плѣвнята, въ която издъхналъ Меласъ.

Четата на Меласъ дошла въ Статица и селянитѣ трѣбвало да я настанятъ на квартири. Нѣколко видни българи, между които учительтъ и свещеникътъ на село Прѣкопана, били прѣди това екзекутирани отъ хората на Меласъ. Статичени, увѣрени, че и въ тѣхното село има да се пролѣе българска кръвь за да се обяви патриаршийско, се събрали и обмислили, по какъвъ начинъ да прѣдотвратятъ опасностьта. Знаейки добрѣ, че турцитѣ и андартитѣ сѫ съюзници, тѣ прибѣгнали до такава хитрость: накарали кмета да съобщи съ писмо до аскера, че въ тия и тия кѫщи на селото имъ квартирува четата на българския войвода Митре Влаха. Извѣстието било веднага протелеграфирано въ Костуръ и Леринъ, и отъ всички страни се отправила къмъ Статица войска, доволна, че ще успѣе найпослѣ да прѣмахне прочутия български башъ-комита. Селото било блокирано и се започнали яростни пристѫпи. Напраздно заграденитѣ викали съ всичкия си гласъ, че не сѫ комити, давали разни сигнали съ свирки и хвърляли пушкитѣ си отъ прозорцитѣ. Аскерътъ въ увлѣчението си не спиралъ огъня.

Осемь души андарти се прѣдали. Чакъ тогава станало явно недоразумѣнието. Но било вече късно: водительтъ Меласъ, смъртоносно раненъ, се опиталъ въ разгара на турскитѣ атаки да избѣга прѣзъ вратата, но едвамъ успѣлъ да се промъкне до една съсѣдна плѣвня, кждѣто и издъхналъ. Другаритѣ откжснали и отнесли главата му. По-послѣ дошли гърци отъ Костуръ и прѣнесли въ града и обезглавения трупъ.

Така е загиналъ Меласъ, когото Стаматисъ Раптисъ величае въ книгата си като полубогъ. Цѣненъ приносъ къмъ историята на андартското движение. Илюстрация на дѣла и подвизи, по които гръцката нация опрѣдѣля по градация своитѣ народни герои и великани. . .

Макаръ и съюзници, не можахме да надвиемъ въ себе си чувството на погнуса къмъ тия „полубогове".

*

Статичени ни прѣдставиха единъ дезертьоръ, гръкъ отъ Анадола, прѣкаралъ дълги години въ Цариградъ. Тоя войникъ на падишаха участвувалъ въ всички сражения на своя полкъ отъ българската граница до рѣката Църна. Дезертиралъ въ Мориховско, българитѣ го прѣпращали отъ село въ село, докато завчера се озовалъ въ Статица, кждѣто съ твърдѣ малцина селяни едвамъ успѣва да се разбере на турски.

Зарадвахме се много, обсипахме го съ любезности и го прѣдразположихме за разговоръ. Най-послѣ и намъ се удаде случай да чуемъ непосрѣдствено отъ единъ участникъ въ далечнитѣ сражения малко факти, малко истини. Прѣдлагахме на събесѣдника си едно слѣдъ друго цигари, черпѣхме го съ кафета и го отрупвахме съ въпроси. Съ напрѣгнато любопитство се изслушваха отговоритѣ му, които азъ набързо прѣвеждахъ на български:

Първото сражение станало при Кочани и траяло 24 часа. Турцитѣ били тридесеть и три табура. Офицеритѣ имъ увѣрено се заканвали, че ще смажатъ неприятеля и се готвили да се разположатъ въ София. Изобщо първото денонощие турцитѣ се сражавали юнашки, но на другия день „българитѣ ни атакуваха съ много топове, митральози и бомби и ни обърнаха въ бѣгъ". На полесражението турцитѣ оставили 33 топа — всичко върви на 33! — двѣ-три митральози, джепане, платнища, ранници, добитъкъ, Оттамъ, заедно съ отстжпващитѣ откъмъ Куманово войски, турцитѣ се концентрирали при Щипъ. Но подиръ една кратка прѣстрѣлка „българитѣ пакъ ни обърнаха въ бѣгъ". И пакъ бѣгъ до Велесъ. Турцитѣ минали моста въ Велесъ, разрушили го и се отправили къмъ Прилѣпъ. Застигнати отъ съединенитѣ вече българи и сърби, турцитѣ дали още едно сражение при Бабуна-планина. И пакъ: „ни обърнаха въ бѣгъ". Оттамъ пакъ бѣгъ до Битоля.

Изъ пѫтя турцитѣ опожарявали отдѣлни чифилци и селца, опустошавали градини, бостани и др. Гладътъ ги замѫчилъ веднага подиръ първата загубеиа битка, а по-нататъкъ върлувалъ въ все по-ужасни размѣри,

Какъ приятно ни звучѣха думитѣ обърнаха ни въ бѣгъ, които мургавото гърче произнасяше съ усмивка, безъ чувство на унижение и скърбь!

— Колко патрони си изстрѣлялъ противъ българитѣ? запитахъ дезертьора.

— Стрѣля ли се противъ братя? Ние стрѣляхме само въ въздуха. Ако християнитѣ бѣха на петстотинъ крачки, ние стрѣляхме на хиляда. Турцитѣ постоянно ни слѣдѣха, дали стрѣляме, и насъ, християнитѣ, винаги поставяха въ първитѣ редове.

Дезертьорътъ пристигналъ въ Статица босъ, полумъртавъ отъ изтощение. Неговитѣ патила отъ границата до тукъ били страшни. Той намислилъ да избѣга още прѣзъ мобилизацията и съ тая мисъль стигналъ въ Солунъ и оттамъ въ Кочани. Цѣлото пространство отъ Кочани дотукъ извървѣлъ, вардейки се непрѣкѫснато отъ турцитѣ — да не бѫде застрѣлянъ като прѣдатель, и отъ българитѣ — да не загине по недоразумѣние като неприятель.

Мѫкитѣ и жертвитѣ въ тая война сѫ общи. Едва ли нѣкой ше остане необезпокоенъ и незасегнатъ. Но азъ не мога да си прѣдставя участь по-трагична и по-ужасна отъ тая на християнитѣ — турски войници.

XXX

ВЪ ТЪРСЬЕ

Едно писъмце отъ Търсье, получено на 6 ноември подиръ обѣдъ, ни застави да напустнемъ веднага Статица.

Когато стигнахме въ Търсье, селянитѣ, разтревожени и радостни въ сѫщото врѣме, ни доложиха, че безбройна сгань аскеръ, домочадия и добитъкъ вече минала Леринъ и върви къмъ прохода Бигла.

Чекаларовъ и Поповъ боднаха веднага конетѣ си къмъ върховетѣ, които обграждатъ селото.

Азъ останахъ при двама андартски капитани, дошли тукъ нарочно, за да се срѣщнатъ съ насъ. Побързахме да си размѣнимъ свѣдѣнията, които бѣха само печални.

Една силна турска колона отъ Леринско, прѣслѣдвайки петата гръцка дивизия, се отбила прѣди двѣ седмици къмъ Клисура и нападнала тамошния андартски отрядъ. Подиръ ожесточено сражение андартитѣ отстѫпили къмъ юго-западъ. Главнитѣ турски сили завзели наново Кайляри и Кожани. Двамата гръцки капитани не знаеха, какво е станало съ петата дивизия и кѫдѣ се намира сега, но вѣрваха, че подкрѣпления идатъ отъ всѣкѫдѣ и че скоро турцитѣ ще бѫдатъ пакъ поразени.

Азъ допълнихъ печалната картина, като имъ казахъ, че и на югъ отъ Костуръ неприятельтъ разбилъ концентрираните около Костурачъ андарти и опожарилъ повече отъ дванадесеть гръцки села: Маврово, Псори, Костурачъ, Бѣла Църква, Слимища, Гръцка Блаца и пр.

— Нѣма защо да се чудите, дѣ се намира сега полковникъ Матеопулосъ, казахъ азъ, щомъ знаете положително, че турцитѣ сѫ взели обратно Кайляри и Кожани: петата дивизия е дакеко къмъ старата гръцка граница. Най-голѣмата услуга, която можете да принесете на общата кауза днесь, е да се впустнете незабавно по разни страни, да намѣрите гръцката войска оттатъкъ Острово, да ѝ опишете положението тукъ и да настоите за незабавно настѫпление. Аскерътъ, който сега отстѫпва отъ Битоля, трѣбва да се прѣслѣдва, да се плѣни или разстрои съвсѣмъ, защото инакъ, като е сигуренъ гърбътъ му откъмъ Албания, може да отиде чакъ до гръцката граница

или до Янина и да помете всички малки войскови и андартски отряди, които срѣщне изъ пѫтя си. И битолскиятъ аскеръ бѣше разбитъ отъ българитѣ и сърбитѣ, деморализиранъ, но това не му попрѣчи да разбие петата гръцка дивизия и да я закара до Кожани.

Считайки гръцката армия за непобѣдима, андартитѣ сѫ наклонни винаги да умаловажаватъ пораженията ѝ. Моитѣ новини, особено за опожаряването на южнитѣ гръцки села, ги разтѫжиха много. Все пакъ капетанъ Зоисъ се опита да се утѣши съ „положителния фактъ", че Солунъ билъ вече прѣвзетъ отъ гърци и българи.

— И ние слушаме сѫщото. Но било то вѣрно или не, пакъ е наложително да се направи това, което казахъ.

Само единъ андартинъ се обяви за моето прѣдложение. Другитѣ се двоумѣха. Но когато чуха сѫщото и отъ Чекаларова и Попова, тѣ най-послѣ се съгласиха да потеглятъ още тая нощь по посока къмъ Острово.

*

Другаритѣ ми бѣха поразени отъ картината на бѣгащето множество.

— Сгань неброена. Цѣлото шосе е почернѣло отъ хора, а ридоветѣ отъ стада.

— Е, н а н е т а т а — така наричахме българскитѣ войници — сѫ вече въ Битоля.

Единъ търсенецъ още отъ вратата извика:

— Кой сака да види Стамболска дунанма, нека иде на ридо! Отъ Леринъ до джадето е Стамболъ цѣлъ!

Но ето дойдоха и бѣжанци отъ Арменско. Главата на сганьта стигнала вече въ селото имъ, което е на шосето и го п о п л а т и л а — наводнила.

— Колко сѫ?

— Милиуни!... Ле, ле, леее!... Колко листа по гората, толкова огньове по джадето!

Ето какво сѫ могли да чуятъ и разбератъ арменчани:

Турцитѣ напустнали Битоля вчера, 5 ноември, когато почнали да падатъ въ града неприятелски гранати. Потеглили вчера, тѣ вървѣли непрѣкѫснато, и едва тази вечерь прѣдната часть отъ редицата стигнала въ Арменско и заела всички кѫщи, плѣвни, колиби и дворища. На лагеръ било обърнато и цѣлото шосе. Арменчани извадили всичкия готовъ хлѣбъ въ селото и го раздавали залъкъ по залъкъ на изгладнѣлитѣ аскерлии.

Първитѣ думи, съ които турцитѣ обяснили бѣгството си, били:

— Сърпъ гелди! — Сърбинъгъ дойде!

За българска войска не ставало дума.

Ние неволно се спогледнахме, изтръпнали отъ една и сѫща страховита мисъль.

— Толкова ги е ядъ на българитѣ, че даже и името имъ не могатъ да произнесатъ, та говорятъ само за сърби. . .

Това обяснение на добродушнитѣ арменчани не можеше да успокои и насъ. Ние се задоволихме съ по-приемливо себеутѣшение:

— По всѣка вѣроятность, българскиятъ отрядъ ще да е твърдѣ малоброенъ, и за това турцитѣ сѫ останали съ впечатлението, че се биятъ само съ сърби. Най-послѣ не е важно, колко сѫ българитѣ. Много или малко, важното е, че ги има.

За всѣки случай намѣрихме за нуждно да изпратимъ двама мѣстни работници съ единъ нашъ четникъ, все отбрани хора. Тѣ трѣбваше да тръгнатъ веднага за Буфъ, да настигнатъ Доктора и да го прѣдупрѣдятъ да не прѣдава въ никой случай изложението ни на сърбитѣ.

Подиръ полунощь хората се завърнаха: на всѣка крачка отъ двѣтѣ страни на шосето горѣли огньове; хората ни налетѣли на турцитѣ и се видѣли принудени да се върнатъ обратно.

*

Когато вчера наближавахме Търсье, азъ на моменти се откѫсвахъ отъ перспективата, която ни отваряше турскиятъ погромъ и се унисахъ въ миналото.

Името Търсье символизира цѣла една епоха въ освободителната борба на Леринско. За нашия, леринския, районъ Търсье прѣди десеть години бѣ това, което за Костурско бѣха Дъмбени, Косинецъ, Смърдешъ.

Сгушено въ единъ трапъ посрѣдъ високи планини, това сиромашко село стана опорна точка на моя учитель, прочутия Марко, чиято чета изигра ролята на единъ видъ школа за четници и войводи. Въ Търсье, още въ ония врѣмена, четата можеше да се разхожда денемъ свободно изъ улицитѣ: въ него нѣмаше непокръстенъ човѣкъ. Търсье бѣ въжделениятъ кѫтъ, кѫдѣто четникътъ можеше спокойно да се очисти, поотпустне и почине. То бѣ и най-добрѣ въорѫженото село въ района: търсьени сами, на гърба си, всрѣдъ хиляди перипетии и мѫки, бѣха си доставили орѫжие отъ Гърция. Къмъ Търсье покойниятъ Марко хранѣше голѣма слабость и обичаше да го посѣщава.

По нѣкаква фаталность въ Търсье леринската чета даде първото си сражение прѣзъ априлъ 1902 година, и отъ Търсье се започнаха нещастията и аферитѣ, търсьенска и пѫтелейска, въ разгара на които намѣри своя гробъ и незабравимиятъ Марко.

Уви, мартирологията на Македония успѣ прѣзъ послѣдното десетилѣтие да притжпи нервитѣ и чувствителностьта на българското общество. Кжситѣ и сухи извѣстия за сражения, съ толкова и толкова убити и ранени отъ двѣтѣ страни, се четѣха равнодушно, машинално почти, за да се забравятъ на другия день подъ впечатлението на нови кървави произшествия. Но какви моменти, пълни съ неизказанъ трагизъмъ, колко примѣри на невидѣно самопожертвуване сж оставали понѣвга неотбѣлѣзани, неоцѣнени отъ нацията, за да бждатъ запомнени съ кървавата си цѣна само отъ майкитѣ, съпрузитѣ и близкитѣ другари на героитѣ!

Първото четнишко сражение въ Леринско. Еднообразно като всички сражения. Осемь души читаци убити, нѣколцина ранени, а четата неврѣдима се измъкнала въ планината: това е зарегистриралъ хроникьорътъ. Но хроникьорътъ е отминалъ мълкомъ единъ дивнохубавъ епизодъ, единъ бисеръ достоенъ да украси историята на народи съ много по-съдържателно и свѣтло минало отколкото нашия. Единъ жесть, пъленъ съ красота, който очаква своя пѣвецъ, за да бжде достойно възпѣтъ. — Марковата чета биде спасена отъ търсьенскитѣ жени.

Търсьенскитѣ жени въ разгара на сражението сновѣли между аскера и четницитѣ. Помагали на раненитѣ турски войници, за да шпиониратъ сражаващитѣ се и да съобщаватъ на войводата за разположението и броя на неприятеля въ разнитѣ пунктове. И докато едни отъ тѣхъ заблуждавали войската съ лъжливи свѣдѣния, други, застанали една до друга на жгъла на улицата, образували съ снагитѣ си стѣна, задъ която тичешкомъ, незабѣлѣзано отъ неприятеля, избѣгало и се спасило едното отдѣление на четата. Спасенитѣ четници ударили аскера въ гърба, разпръснали го и спасили останалитѣ си другари. Сжщитѣ жени прибрали отъ квартирата на Марко всичкитѣ гуни на четницитѣ и имъ ги отнесли въ планината.

Четата се спаси, но търсьени не избѣгнаха яростьта на турцитѣ: бити, изтезавани, горени съ нажежени желѣза, тѣ бѣха послѣ навързани и откарани въ Леринъ.

Азъ сега се взирамъ въ хорскитѣ физиономии, въ кжщитѣ, въ улицитѣ, като че всичко въ Търсье трѣбва да е особено: защото е свързано съ подвига на търсьенки, съ едно славно и трагично минало и съ името на единъ почти неизвѣстенъ на цѣлокупното ни племе великанъ — Марко войвода.

Ако и да бързахме за планината, кждѣто ни очакваше зрѣлището на бѣгащата паплачь, азъ настояхъ да посѣтимъ квартирата, около която се е било завързало сражението и да възстановимъ перипетиитѣ му.

Селянитѣ помнятъ всичко до най-малката подробность.

Ето самиятъ домакинъ дѣдо Филе. Той е сега почти слѣпъ и схванатъ: турцитѣ стѣгали врата му съ въжета, горили го съ нажежени пржтове.

Ето слѣдитѣ отъ бойницата, отворена въ зида съ брадва, за да се сдобиятъ заградениятѣ съ повече пусии. Ето и прозорчето, отъ което се спустнали четницитѣ, когато аскерътъ започналъ да гори кжщата.

— Помнишъ ли плесницата, която изѣде отъ мене, дѣдо, когато не искаше да ни донесешъ брадвата? запита Чекаларовъ.

— Помня, синко, помня, какъ да не помня . . . отговори сакатиятъ старецъ и тжжно поклати глава.

Азъ горѣхъ отъ желание да установимъ подробноститѣ и по спасяването на четата — да съберемъ наедно и да се поразговоримъ съ всички спасителки, но . . . за минали работи нѣмаше врѣме. Трѣбваше да бързаме за планината.

XXXI

ПОГРОМЪТЪ

Не излѣзли още отъ селото, срѣщнахме група арменчанки, мълчеливи и тжжни, прѣдвождани отъ единъ мжжъ. Една бѣше си изплакала очитѣ. . .

Арменчани снощи прѣкараха една ужасна нощь — подъ единъ и сжщъ покривъ съ сганьта. Малцина само оставиха кжщитѣ си на произвола и избѣгаха въ Търсье.

По-нататъкъ, въ планината, се натъкнахме на нови бѣжанци.

Арменчанки сж прочути въ цѣлата околия като хубавици. Полскиятъ трудъ не отнима нищо отъ тѣхната бѣлина и нѣжность. Не имъ липсва и извѣстна кокетливость. До една тѣ сж старателно причесани. Бѣлата кърпа на полвинъ покрива главата, за да се вижда особената имъ прическа: по срѣдата пжть и кръкми на челото.

Нѣкои хубавици вървятъ на страна отъ групата, потънали въ своята скръбь. Други стжпватъ като замаяни, безъ да дигатъ очи.

Отъ смутенитѣ отговори и недомълвки на мжжетѣ ние долавяме страшната истина. Протѣгаща отначало ржка за парче хлѣбъ и умоляваща за топла стрѣха, сганьта подиръ насищането се отдавала на своитѣ инстинкти съ всичката ярость, възбудена въ нея отъ непрѣкжснатитѣ поражения и изпитни.

У всички ни закипѣ бѣсна злоба и жажда за мъсть.

Отвръхъ планината се откри шосето, което прѣкосва Арменско и часть отъ битолско-леринско поле, прѣградено отъ Нидже и Мориховскитѣ планини.

Бѣгащата паплачь е задръстила Арменско, околнитѣ колиби, монастирчето и малката равнинка подъ селото. Краятъ ѝ се губи къмъ леринската гара при Арменоро и къмъ битолското шосе — додѣто вижда нашиятъ биноклъ. А началото ѝ ще е вече къмъ Смърдешъ. Единъ мравунякъ, който гъмжи и мърда, сѣкашъ безъ да напрѣдва.

Срѣщнитѣ съртове сж покрити съ бѣли точици, които сегизъ-тогизъ се разрѣждатъ и образуватъ бѣли петна и всѣкакви фигури върху сивия фонъ на плѣшивата планина; без-

бройни стада овце, турски и християнски, които сганьта мъкне подирѣ си.

Надъ двѣ арменски колиби, подпалени отрано, се издига пушекъ. Необезпокояванъ отъ вѣтъръ, пушекътъ вече се разлива бавно къмъ полето, прѣкосва го съ една мжтнобѣла ивица и припълзява къмъ политѣ на срѣщната Нидже планина.

Непрѣкжснато почти се чуватъ отдѣлни изстрѣли: турцитѣ стрѣлятъ по бѣгащи селяни, по селски добитъкъ, отъ „кефъ", или отъ страхъ.

Слънцето боязливо се издига надъ тъмнитѣ планински масиви, които се спущатъ къмъ далечната солунска равнина. Лъсватъ по полето рѣкитѣ и блатата, като стъклени ивици и свѣтлобѣли точки. Въ подножието на Нидже се показва и Баница, кокетна и бѣла подъ лжчитѣ на слънцето, сѣкашъ нищо не е изпатила и тържествуваща сега, отмъстена.

Още една арменска колиба пламна. Въ полето се издигнаха пушеци и надъ други села. Бѣлъ пушекъ избухна ненадѣйно надъ турското село Въртиломъ; втори, трети, четвърти. . . Селото е подпалено едноврѣменно отъ много страни. . . Пушецитѣ слѣха своитѣ върхове, обхванаха по-напрѣдъ джамията, послѣ цѣлото село.

По тия безбройни пушеци изъ полето, които се разливатъ и пилѣятъ въ нѣжни сиви облачета по ясното небе, ние сждимъ, кждѣ чия ржка опустошава и гори. Къмъ изтокъ и сѣверо-изтокъ горятъ турски кжщи, плѣвни и цѣли села: тамъ отмъщаватъ наши селяни, четници, андарти, може би, и гръцка войска. Пушецитѣ, които се задаватъ откъмъ сѣверо-западъ, надъ ридищата, задъ които криви шосето, т. е. откъмъ битолското поле, показватъ, че тамъ се опустошаватъ и турски и български села.

Два свѣта, откърмени отъ вѣкове съ ненависть единъ спрямо другъ, се взаимно унищожаватъ съ небивало остървенение. Турцитѣ посрѣщатъ своята гибель като турци: горятъ грабятъ, насилватъ... Нашитѣ пъкъ разчистватъ вѣковнитѣ си смѣтки съ тѣхъ...

Само по тактически съображения ние се сърдимъ на ония нашенци, чиято ржка е подпалила Въртиломъ и другитѣ турски села около Соровичъ: това може да ожесточи повече бѣгащата паплачь, за да излѣе тя безсилната си злоба надъ нашитѣ села, разположени край шосето, по което отстжпва. Само за това ние още сдържаме своя гнѣвъ. . .

Нѣколко локомотива съ върволица вагони спрѣха на станцията при Арменоро и изтърсиха нови маси аскеръ, домочадия, добитъкъ.

Това сж послѣднитѣ тренове, съ които си служатъ турцитѣ по тази линия. Утрѣ тѣхъ вече нѣма да ги има. Нѣма

да има тѣхнитѣ каймаками, заптии, спахии. Отъ нашия връхъ Рунзелъ ние присѫтствуваме на погребението на една вѣковна империя.

Азъ прѣлиствамъ набързо въ паметьта си страницитѣ на османската история, написана съ върха на мечъ, натопенъ въ християнска кръвь. Петь вѣка, срамни и тегловни за насъ, изпълнени съ кървава слава и мрачно величие за турцитѣ, ми се струватъ единъ мигъ, погълнатъ безвъзвратно отъ бездната на миналото. И изчезва ликътъ на агонизираща Турция, за да се яватъ фантомитѣ на редица древни, сѫществували нѣкога царства, отъ които е останало само едно име. Каква поразителна прилика между краткостьта въ живота на царствата и на отдѣлния човѣкъ. . . Ужасяващето съзнание за суетностьта на човѣшката сѫдба се смегчава само отъ доволството, че сме доживѣли такъвъ пóвратенъ мигъ, въ който тежката завѣса на историята се сваля за едни народи, за да се дигне за други. . .

Бѣжанци отъ Арменско прииждатъ на маси и разправятъ ужаси. Аскерътѣ вече граби, каквото му падне. Съ насочени въ гърдитѣ ножове, войницитѣ изтръгвали пари, чорапи — всичко. Заминавали едни, за да се явятъ подиръ малко въ сѫщата кѫща други. Двѣ хубавици арменчанки били отвлѣчени.

Една жена писка пронизително и оплаква момчето си — мѫжа си, който останалъ въ село.

Мѫже се оплакватъ, че сѣмействата имъ не успѣли да избѣгатъ, и нѣщо като потаенъ срамъ помрачава лицата имъ.

Отъ уста на уста се носятъ шепнишкомъ мълви за дивашки оргии и безчестия, извършени снощи въ Арменско.

Турцитѣ вече палятъ и въ Арменско.

— Ще ми изгорятъ воловетѣ! извика нѣкой.

— Комати да ти се сторатъ воловетѣ, упрѣкна го една разплакана жена, менѣ момчето ми ще изгори тамъ. . . .

А ние бездѣйствуваме. Носимъ пушки, а до самитѣ насъ се вършатъ такива ужаси. Снощи, когато обмисляхме, какво да се прави, азъ прѣдложихъ да излѣземъ надъ шосето, да се приближимъ въ тъмнината до турскитѣ огньове и да внесемъ съ залпове и бомби паника въ неприятелския лагеръ. Нѣкои ми се изсмѣха. А тази сутринь, когато наблюдавахме бѣгащето множество, Поповъ си спомни снощното ми прѣдложение и иронично се обърна къмъ мене:

— Е, изплющи ги де, ако можешъ!

Сега вече всички сме съгласни, че нѣщо трѣбва да се направи. Колкото и да сѫ много турцитѣ и колкото да сме малко ние, длъжни сме да ги нападнемъ, па да става каквото ще.

Оставихме на върха караули, които да ни долагатъ хода на пожара въ Арменско и движението на аскера и слѣзохме въ Търсье да прѣнощуваме.

Опитахме се да изпратимъ прѣзъ Буфъ въ Битоля втора група охотници. Но и тѣ слѣдъ полунощь се завърнаха: шосето цѣло обърнато на лагеръ и никждѣ не може да се прѣкоси.

Единъ арменчанинъ ни разправи, какъ е прѣкаралъ у дома си съ трима аскерлии. Съобразителниятъ домакинъ рѣшилъ да прибере само трима турци и да се постави подъ тѣхно покровителство. Най-напрѣдъ ги нагостилъ к а к о н у н ц и — като сватове: шишенце ракия съ кисело мезе, послѣ двѣ пържени пилета, погача, яйца. Аскерлиитѣ, единътъ отъ които билъ подофицеръ, останали трогнати, разположили се свободно, а ракията имъ развързала езика. И разправили цѣлата история на боеветѣ, пораженията, бѣгството и страданията си. Сжщитѣ фантастични приказки, особено за дѣйствията на неприятелската артилерия и на картечницитѣ, които „косили като коса“.

Прѣзъ това врѣме други аскерлии тропали на вратата, катерили се по стѣнитѣ, давали единъ другиму гърбъ и стигали прозорцитѣ. Подофицерътъ веднага отивалъ да ги увѣщава.

— Тукъ има тридесеть души. Нѣма мѣсто.

На други по-настойчиви казалъ:

— Срамота е, не правете така!

Но имало и такива, на които трѣбвало да сочатъ ножове.

И така съ малко разноски досѣтливиятъ българинъ хемъ се спасилъ отъ грабежи, хемъ можалъ „да научи всичко“.

*

При зори, когато се готвѣхме да хванемъ планината, търсьени забѣлѣзали въ своя балканъ, по посока къмъ село Турье, накладенъ огънь.

Изпратихме веднага двѣ групички отъ по три момчета, за да изловятъ прѣдполагаемитѣ качаци (дезертьори).

Прѣзъ това врѣме докараха други шестима дезертьори, които снощи се скрили въ една българска кжща въ Арменско: трима българи, двама гърци и единъ арменецъ. Разказитѣ имъ бѣха досущъ еднообразни, извѣстни вече намъ и все пакъ ги слушахме съ зяпнали уста. Единъ отъ тѣхъ много духовито иронизираше турскитѣ офицери: подиръ всѣко поражение тѣ се заканвали да завладѣятъ наново до послѣдна педя цѣлата загубена земя и тая надежда не ги напустнала даже подиръ падането на Битоля.

Единъ часъ подиръ заминаването на двѣтѣ групи, въ планината се чуха гърмежи. Не се мина много нашитѣ се завърнаха съ четирма плѣнници и съ шесть маузерки: петима ар-

нарти съ шесть пушки напустнали частитѣ си, за да се доберать до Албания сами и се залутали въ търсьенската планина. Единъ отъ тѣхъ стрѣлялъ противъ нашитѣ и билъ убитъ, другитѣ се прѣдали. Тѣ побързали да ги увѣдомятъ, че не сж турци, а арнаути. Едри, мжжествени хора, но сломени отъ изпитанията.

— Да ги колимъ ли? запитаха ни на тръгване търсьени.

— Не, само ги пазете! бѣ нашиятъ отговоръ, който, уви, ги много разочарова.

XXXII

САМО СЪРБИТѢ...

Прѣзъ нощьта скалистата планина побѣлѣ.

Нашитѣ стжпки безшумно глъхнатъ въ мекия снѣгъ, по който си отваряме пжть. При гробна тишина, сами невидими отъ снѣга, който ни затрупва, бързаме къмъ Песодерския проходъ.

И днесь, както и вчера, се чуватъ отдѣлни гърмежи откъмъ шосето.

— Стрѣляйте, стрѣляйте! Сега ще ви видимъ, колко пари струвате! измърмори прѣзъ зжби Чекаларовъ.

Наближавайки Бигла, усилва се и глъчката, идеща откъмъ шосето. Само половинъ километъръ ни дѣли вече отъ сганьта, която вчера наблюдавахме.

Нашиятъ планъ е: ще атакуваме ненадѣйно височината, ще заемемъ прохода и оттамъ една часть (заедно съ въоржженитѣ селяни ние сме около сто души) ще подгони неприятеля къмъ Леринъ, а другата по обратна посока, т. е. къмъ Песодери, Брѣзница, Смърдешъ.

Показа се и аскерската кула, като мъничъкъ бѣль куминъ, изправенъ върху тепето. Ние сме подъ нея. До кулата стоятъ единъ кавалеристъ, навѣрно караулъ, и нѣколко коня.

Нѣмахме врѣме дори да се пръснемъ въ верига. Ние се намираме подъ тѣхъ, и ако ни забѣлѣжатъ и откриятъ огънь, акцията ни пропада. Пропълзѣла насамъ, мъглата бѣше вече обвила кулата заедно съ конника и конетѣ. Гърмовито ура послѣдва първитѣ нѣколко залпа, буризанинътъ ни засвири атака, и четата, раздѣлена на двѣ, се понесе къмъ двѣтѣ страни на шосето. Нѣколцина се озоваха на самата кула и запѣха:

Напрѣдъ, напрѣдъ, за слава,
На бойното поле!

За голѣмо наше удивление никакъвъ неприятель не се виждаше. Кждѣ се дѣна вчерашната паплачь?

— Не стрѣляйте!

— Андарти сж!

— Не сж андарти, гръцка кавалерия е! извикаха другаритѣ, които се бѣха вече впуснали къмъ южната страна на шосето да гонятъ „неприятеля“.

Недалеко отъ кулата момчетата намѣриха една гръцка карабина и една гръцка войнишка шапка.

Единъ по единъ взеха да се измъкватъ отъ гората гръцки кавалеристи, трепереци още отъ уплаха.

Андартинътъ Симо Стояновъ, гъркоманинъ отъ Арменско — той служилъ за водачъ на гръцкия кавалерийски отрядъ — дойде при насъ съ кисела физиономия и ни обвини въ а д ж а м и л ъ к ъ.

Чекаларовъ кипна и му отговори, че глупостьта е тѣхна, понеже не сж се погрижили да поставятъ часови около кулата.

— Кждѣ сж офицеритѣ ви!

— Тѣ сж тукъ, долѣ, отговори ни Симо и ни посочи долчинката.

— Е, нека дойдатъ, де!

Офицеритѣ ни отговориха чрѣзъ Симо, че трѣбва ние първи да отидемъ при тѣхъ.

Noblesse oblige, казахме си, и тръгнахме да изгладимъ неприятното впечатление отъ инцидента.

Двамата офицери, излѣзли вече отъ скривалището си, ни чакаха на пжтя. Блѣди още, тѣ поеха хладно ржцѣтѣ, които имъ подадохме. Ние побързахме да се извинимъ за недоразумѣнието.

— Щѣхте да ни избиете, бе хора, каза ни единътъ.

— Нима вие не знаехте, че снощи Леринъ се взе отъ нашата войска? запита другиятъ.

— Не. А тази сутринь излѣзохме много рано отъ Търсье, увѣрени, че ще сваримъ да атакуваме поне опашката на отстжпващия аскеръ.

— Вие имате ли тржба?

— Да.

— Послѣднитѣ турци прѣди единъ часъ сж минали оттукъ за Песодери. Трима наши кавалеристи сж изпратени да ги проследятъ дотамъ и сега ние чакаме ги да се завърнатъ.

Единътъ офицеръ бѣ още много сърдитъ и едвамъ отговаряше на въпроситѣ ни. Другиятъ, поручикъ Николаидисъ, кротъкъ и благъ човѣкъ, умекна веднага подиръ нашитѣ извинения. Той на нѣколко пжти изказа радостьта си, че жертва на недоразумѣнието станалъ само единъ гръцки конь. Ние присъединихме нашата радость къмъ неговата и си прѣдставлявахме, колко щѣше да бжде неприятно, ако бѣха паднали и войници.

Кавалериститѣ помислили, че сж попаднали въ турска засада. Най-много ги заблудила тржбата на нашия буризанъ.

Послѣднитѣ турски групи минали прѣзъ Арменско едва прѣди три часа. Това извѣстие, заедно съ новината за падането на Леринъ, е стигнало въ Търсье, по всѣка вѣроятность късно, поради лошото врѣме — когато ние бѣхме вече взели планината. Но ние не можахме да проумѣемъ, защо гърцитѣ не сѫ изпратили още снощи кавалерията си да прѣслѣдва неприятеля. Тѣ се задоволили да плѣнятъ само послѣднитѣ нѣколко стотини аскерлии, които, при прѣдаването на Леринъ, се намирали още въ града, но не сѫ си дали труда да подгонятъ останалитѣ.

Побързахме да ґлътнемъ всичко, което двамата офицери знаеха по войната:

Солунъ се намира въ грѫцки рѫцѣ. Единъ день послѣ влѣзла и една българска дивизия. Гарнизонътъ отъ 35000 души се прѣдалъ безусловно на гърцитѣ. Българитѣ прѣвзели Сѣресъ и други градове и сега обсаждатъ Одринъ (а ние знаехме, че Одринъ е отдавна падналъ!). Българската войска стигнала до Чаталджа, но не влизала въ Цариградъ, понеже тамъ вълувала холера. Въ Солунъ гърцитѣ оставили само една—двѣ дивизии, а останалитѣ, около четири, потеглили къмъ Битоля, вървѣли непрѣкѫснато и едвамъ снощи кавелерията имъ стигнала въ Леринъ и го окупирала.

— Жаль, че не стигнахте два дена по-рано. Цѣлата битолска армия на турцитѣ сега щѣше да бѫде плѣнена. Ами какви войски дѣйствуватъ въ Битоля? запитахме ние боязливо и съ разтупани сърдца.

— Въ Битоля — сърбитѣ.

— Само сърбитѣ?

— Разбира се, само сърбитѣ. Тамъ е тѣхниятъ военен театъръ.

Ние се спогледнахме смутени, но все пакъ счетохме за нужно да се увѣримъ напълно:

— Не знаете ли, дали заедно съ сърбитѣ не дѣйствува и нѣкой български отрядъ?

— Казахме, въ Битоля дѣйствуватъ сърбитѣ Българитѣ сѫ между Солунъ и Цариградъ.

Сърдитиятъ офицеръ произнесе малко натъртено тия послѣдни думи. Нашитѣ настойчиви въпроси почнаха да го дразнятъ. Гърцитѣ схванаха смущението ни. Ние изгубихме всѣка охота за други новини и стояхме нѣкое врѣме като изтукани. Радостьта ни, че пространството отъ Солунъ до Чаталджа се намира въ български рѫцѣ и че гордиятъ Цариградъ стои покорно прѣдъ краката на нашата войска, биде отровена.

Прѣдпочетохме да скѫсимъ разговора и заявихме:

— Ние ще продължимъ прѣслѣдването на неприятеля.

Въ тоя моментъ се върна единъ кавалеристъ и съобщи, че турцитѣ стигнали въ село Песодери и се настанили по кжщята.

Прѣдложихме на офицеритѣ да прѣдприемемъ общо прѣслѣдването, но тѣ ни отговориха, че иматъ заповѣдь да спратъ до тука.

Сбогувахме се, извинихме имъ се още единъ пжть за инцидента и тръгнахме сами.

На нѣколко стжпки отъ шосето не можеше да се види нищо отъ снѣга и мъглата.

Моятъ конь пръхна уплашенъ: полусъблѣченъ турски войникъ лежеше до единъ трънакъ, съ глава полузаврѣна въ земята.

— Азъ го убихъ! каза единъ арменчанинъ, водачъ на кавалерията — чекай да му зема и ч е л и т ѣ (обущата).

И се зае да го събува. Тоя селянинъ носѣше вече нѣколко турски маузерки на гърба си.

По-нататъкъ другъ турски войникъ, съблѣченъ по бѣли дрехи, лежеше простреянъ въ разкаленото шосе.

Всички мълчеха. Момчетата вече знаеха причината на нашата тжга. Съ какъвъ трепетъ сж чакали тѣ да се прѣгърнатъ съ български войници въ своитѣ родни села! Дълбоко и наивно ние вѣрвахме въ едно заблуждение и подхранвахме сжщата вѣра и въ населението. Сега се ядосвахме на всички турски дезертьори, наши селяни и куриери, които съ своитѣ свѣдѣния подържаха у насъ хубавото заблуждение. А какво ще бжде отчаянието въ нашитѣ села, когато тѣ узнаятъ страшната истина? Ние не си правѣхме никаква илюзия за нашето положение за напрѣдъ — шепа български четници всрѣдъ море отъ гръцки и сръбски войски, както и за положението на цѣлия край — сега, когато о б щ и я т ъ в р а г ъ е вече смазанъ.

Ненадѣйно си спомнихме за „изложението до щаба на българскитѣ войски въ Битоля“. Ами, ако то попадне въ сръбски ржцѣ? Нѣма ли тогава да станемъ причина, за да се хвърли съмнѣние върху съюзнишката лоялность на България?

Това опасение ни застави да вземемъ бързи мѣрки. Другаритѣ рѣшиха да отида веднага въ Леринъ, да прѣскоча, ако стане нужда, и до Битоля, да върна Доктора и да унищожа изложението. Заедно съ това да се освѣтля напълно върху положението и да прѣдамъ единъ видъ официално нашитѣ извинения за инцидента при кулата, който може да бжде найзлѣ прѣтълкуванъ отъ нѣкои.

Пожелахъ успѣхъ, побѣди и трофеи на другаритѣ и потеглихъ обратно къмъ кулата, заедно съ студентитѣ Юруковъ и Киселинчевъ и съ търсьенския даскалъ.

XXXIII

ПОБѢДИТЕЛИ И ПОБѢДЕНИ

Врѣмето поумекна. Снѣжнитѣ парцали падаха сега като едри капки дъждъ. Шосето се прѣвърна въ блато.

Двамата познати офицери бѣха още въ кулата. Нѣколко войника гризѣха по една галета. Азъ снехъ раницата си, извадихъ тютюнъ, хубавия бѣлъ хлѣбъ на Чекаларовата снаха и едно парче манура (мазно вкусно сирене, рѣдкость, не всѣкиму достжпна) и ги турихъ на разположението на съюзницитѣ. За нашата обстановка това бѣ цѣлъ раскошъ и приятно изненада гърцитѣ. Слѣдъ закуската ледътъ на сърдития офицеръ се постопи. Неприятниятъ инцидентъ съвсѣмъ се заглади.

— Ако постоите малко тукъ, ще можемъ да слѣземъ заедно до Арменско, кждѣто е нашиятъ ескадронъ, каза ми поручикъ Николаидисъ.

Съгласихъ се.

Оставихме шосето и взехме прѣката планинска пжтека за Арменско. Тя е цѣла посѣяна съ войнишки капи, парцали, кутии отъ маузерови пачки, оскубани пера отъ всѣкакви домашни птици. Всжду личатъ изрититѣ почернѣли мѣста на турскитѣ огньове.

Азъ се прилѣпихъ до поручикъ Николаидисъ и почнахъ да изтръгвамъ една по една подробности отъ войната и отъ съвмѣстното прѣкарване на гърцитѣ съ българската войска въ Солунъ. Отъ своя страна офицеритѣ се заинтересуваха отъ нашето сътрудничество съ петата гръцка дивизия. И двамата офицери обвиняваха полковника Матеопулосъ и намираха справедливо неговото повикване въ Атина за обяснения. Матеопулосъ ималъ за задача да се укрѣпи нѣйдѣ надъ Кайляри и да чака докато главнитѣ гръцки сили свършатъ задачата си въ Солунъ и се обърнатъ срѣщу Битоля. Той обаче, въпрѣки заповѣдитѣ на главната квартира, се увлѣкълъ въ прѣслѣдването на разбититѣ турски части и си изпатилъ. Джавидъ паша сформирувалъ набързо въ Битоля единъ силенъ отрядъ и разбилъ дивизията, която изгубила тринадесеть орждия, а само въ сражението при Соровичъ дала около 1500 убити и ра-

нени. Сега петата дивизия се командувала отъ полковникъ Генадисъ.

— Слушай бре, иди хвани коня! извика къмъ гръцкитѣ войници навжсениятъ офицеръ.

Единъ конь се бѣше отдѣлилъ отъ пжтеката (тя бѣ тъй стръмна и тѣсна, че не бѣше възможно да се язди) и се бѣ опжтилъ къмъ гората. Офицерътъ извика още два пжти, но войницитѣ не се помръднаха. Поручикътъ се ядоса, разпсува се и найпослѣ назова по име единъ войникъ. Чакъ тогава заповѣдьта му биде изпълнена.

Юруковъ и Киселинчевъ се съгласиха съ мене, че въ нашата чета има по-голѣмо послушание и взаимна почить. И въ най-голѣма умора, у насъ при такава една заповѣдь биха се отзовали веднага нѣколко души.

Влѣзохме въ Арменско, цапайки безстрашно разрѣдената каль. Арменчани, прибрани вече въ кжщитѣ си и забравили двѣтѣ ужасни денонощия, ни поздравяваха радостни отъ врати и прозорци и си честитѣха свободата.

Въ селото имаше и сръбски и гръцки кавалеристи. Казахъ на бай Спиро — старъ нашъ работникъ, който щомъ ни видѣ, се постави на услугитѣ ни, да ме заведе при сръбския офицеръ.

Едната стая бѣ заета отъ сърби, другата отъ гърци.

Бай Спиро ни прѣдстави на войницитѣ.

— Йесте ли ви бугарски кóмити? запитаха ни войницитѣ, които съ своята непринудена веселость и бодрость рѣзко се отличаваха отъ гърцитѣ.

При тия думи излѣзе единъ подпоручикъ и ме запита:

— Йесте ли ви пуцали? Па како сте то могли урадити?

Случката го разсмѣ много. Неговото отдѣление вървѣло къмъ Арменско, когато се чула пукотевицата. Отъ въздѣйствието на пукота върху гръцкитѣ кавалеристи, съ които е вървѣлъ, както и върху ония, които въ панически бѣгъ се спустнали отъ кулата къмъ Арменско, подпоручикътъ не си е съставилъ високо мнѣние за куража на елинскитѣ ни съюзници. Слѣдъ като се освѣдоми, кой съмъ и отъ кждѣ съмъ, той издаде на гърцитѣ заслужения атестатъ, като си послужи съ твърдѣ живописни сръбски изрази:

— Ала су страшливи ови гърци, оца имъ ниовогъ! Кажу „Турко!“, па бѣже. Немойте бѣжчи, кажемъ имъ, лежи па пуцай и ти, нече те одмахъ убити. . .

Азъ и другаритѣ ми се смѣхме тъй както отдавна не бѣхме се смѣли.

— Но съюзницитѣ ни биха ви се разсърдили, ако чуятъ за себе си такива мнѣния, казахъ азъ за да се намѣря на приказка.

— Па нека се сърде, оца имъ. . . Я имъ то и самъ кажемъ.

— Вие имъ го казвате, но, за съжаление, не ви разбиратъ

Азъ си прѣдставяхъ тая интересна сцена, когато сръбскиятъ подпоручикъ е изказвалъ на сръбски негодуванието си прѣдъ гърцитѣ, като се е мжчилъ да ги възпре отъ бѣгство.

На тръгване подпоручикътъ ме замоли да се явя въ Леринъ прѣдъ майора Ефремъ Лазичъ и да му съобща всичко за инцидента при кулата.

— Ето единъ сърбинъ, който само въ единъ день успѣ да познае гърцитѣ и да ги намрази, казахъ на другаритѣ си, които се мжчеха да възпроизведатъ дословно сръбскитѣ фрази на офицера.

Направи ми впечатление, че и арменчани, които за пръвъ пжть въ живота си виждаха сърби, бѣха къмъ послѣднитѣ по-любезни и по-довѣрчиви, отколкото къмъ гърцитѣ. Но това не ни очуди: ние сжщо считахме сърбитѣ за по-близки и по-довѣрени съюзници.

Недалеко отъ селото нѣколко турски трупа лежеха въ водната каль. Единъ отъ тѣхъ, полуголъ, разгърденъ, босъ, бѣ прострѣнъ на гърба съ кървава рана на шията. Младъ, хубавъ човѣкъ съ полузакрити, почти живи очи и устни свити въ неподвижна усмивка.

Поспрѣхме се надъ него. И почувствувахме нѣщо като жаль за младия мургавъ турчинъ, поваленъ на земята ненадѣйно, може би, въ минута, когато мечтаеше за далечната родина.

Бай Спиро, който ни изпроваждаше, посочи ми другъ трупъ и каза:

— Този е мой. Този и още единъ. Кетепамъ, колкото мога. . .

Освирѣпѣлиятъ арменчанинъ убилъ единъ турчинъ съ револверъ отъ двадесетина крачки разстояние и се снабдилъ съ маузерка. Послѣ съ турската пушка повалилъ втория. Спиро ми разкри сега една тайна, която инъкъ, може би, до гробъ би пазилъ само за себе си: настаненитѣ снощи у него аскерлии изнасилили жена му.

Въ отговоръ не можахъ да му кажа друго, освѣнъ, . . да го похваля за вѣрната му стрѣлба.

Сганьта, която снощи илюминираше съ огньоветѣ си балканитѣ, е оставила по цѣлото шосе по нѣкой свой човѣкъ: изостанали, навѣрно, отъ редицата войници, повалени отъ куршумитѣ на разни Спировци.

Колко много слѣди отъ шествието на разбитата орда! Най-много изобилствуватъ оскубанитѣ кокоши пера. Чадъри, коля, обезглавени кокошки, които бѣгащиятъ аскерлия не е сварилъ да опече и изѣде, разхвърлени турски тевтери отъ държавни учреждения, оставени дрехи, овчи кожи и. . . едно подвързано славянско евангелие, задигнато богъ знае отъ

жоя българска църква и захвърлено като излишенъ товаръ въ кальта.

По нѣкоя изпусталѣла крава зъзье, оставена на пжтя, изглежда ни съ равнодушнитѣ си очи и пакъ привежда глава. Едно мършаво магаре, останало безъ стопанинъ, се сврѣло въ шумака, замислено надъ своята участь и сѣкашъ изпаднало въ недоумѣние прѣдъ това безмислено гонение между хората.

— Алтъ! извикватъ отъ врѣме на врѣме отдѣлни гръцки конници, бързащи къмъ Арменско.

— Алтъ! Кой тамъ? викатъ нервозно гръцкитѣ караули и защракватъ пушкитѣ имъ.

— Български четници! отговаряме ние.

— Християни ли?

— Да, да, християни!

И минаваме.

При едно ханче гръцката стража, слѣдъ като ни разпита и разбра, първо, че сме българи, и второ, че сме християни, поиска да се покажемъ и на офицера. Единъ поручикъ или капитанъ, отъ запаса по всѣка вѣроятность, който мязаше повече на християнски проповѣдникъ отколкото на войникъ, ни покани да се сгрѣемъ на огъня, прѣдложи ни конякъ, подари на търсьенския даскалъ двѣ турски пушки и ни изпрати съ много попски благословии.

Зацапахме пакъ изъ рѣдката каль, прѣгазихме на нѣколко мѣста рѣката и стигнахме двата освѣтени лагера до града: отлѣво бѣха сърбитѣ, а отдѣсно гърцитѣ. Въ глъчьта, която идѣше отлѣво, се примѣсваха смѣхове и игриви сръбски народни мелодии, а отдѣсно се чуваха само сприхави викове, наподобяващи караница.

Настигнаха ни гръцки войници на коне — отиваха въ града за хлѣбъ.

— Какви сте?

— Българи.

— Християни?

— Християни.

И тръгнахме наедно.

— Вие можете ли да се обяснявате съ сърбитѣ, като сте българи?

— Да, можемъ.

— А ние нищо не имъ разбираме. Но тѣ не искатъ и да знаятъ: говорятъ ни, смѣятъ се, викатъ, а ние ги само гледаме.

Малка пауза.

Единъ словоохотливъ войникъ пакъ се повърна на сърбитѣ:

— Казватъ, че тѣзи сърби опустошавали по пжтя си всичко. . .

Спомнихъ си думитѣ на сръбскитѣ войници въ Арменско, които ми казаха, че гърцитѣ ги бивало само за плячка. И отговорихъ съ въпросъ:

— Вие изъ пжтя не сте ли изгорили нѣкое турско село?

— Изгорихме завчера нѣколко, прѣди да влѣземъ въ града. (Въртиломъ и другитѣ, чиито пушеци наблюдавахме отъ върха Рунзелъ, помислихъ си азъ). Турцитѣ пъкъ, прѣди да дойдемъ ние, бѣха изгорили християнски села.

Азъ прѣдполагахъ, че всички турци ще избѣгатъ прѣдварително, а сега свѣтѣха всички по-голѣми турски кжши. Свѣтѣше сжщо и по джамиитѣ. На нѣкои прозорци се мѣрнаха гръцки шапки. Въ двора на една джамия тропаха кавалерийски коне.

— Тѣ се прѣдадоха, покориха ни се. По кжщитѣ имъ сега квартируватъ наши, каза ми войникътъ.

Крачейки по безконечно дългата главна улица на Леринъ, по която течеше сега цѣла рѣка, азъ злорадствувахъ прѣдъ погрома и принижението на врага. И злорадството ми не се укроти дори прѣдъ гледката на турскитѣ домочадия, на която се натъкнахъ по-нататъкъ. Мжже, жени и дѣца, главно жени и дѣца, мухаджири изъ пострадалитѣ турски села отъ Леринско и Кайлярско, застанали всрѣдъ локва вода, зъзнѣха подъ дъжда и студа въ своитѣ мокри, залѣпнали върху снагитѣ имъ платнени шалвари. Минавайки край тѣхъ, ние виждахме подъ мъждивата свѣтлина на фенеритѣ тѣхнитѣ тжпи и безпомощни погледи, устремени въ насъ.

Потропахме въ една позната българска кжща.

Домакинътъ бай Богоя ни въведе въ една стаичка, въ която имаше петима гръцки войници и едно русо сръбче. Вонѣше на запарени нечисти дрехи и чорапи, които се сушеха около печката. На домакинитѣ стана приятно, че колекцията имъ отъ гости се допълни отъ нѣколцина български четници. Липсваха още черногорци, за да бжде балканскиятъ съюзъ напълно прѣдставенъ.

Съюзницитѣ ни посрѣщнаха радушно, постѣсниха се, за да ни сторятъ мѣсто и ни отстжпиха една часть отъ нажежената печка, за да се изсушимъ и ние. Гърцитѣ се зарадваха, че ще можемъ да имъ послужимъ като прѣводчици, за да се разбератъ съ сръбчето, което само се усмихваше.

Бай Богоя ни сложи скромна трапеза.

Съюзницитѣ единъ по единъ заспаха. Захърка и сръбчето, сгушено между двама гърци.

Свихме се и ние въ едно кюше, но, уморенъ отъ впечатления, дълго не можахъ да склопя очи.

XXXIV

ВЪ СВОБОДНИЯ ЛЕРИНЪ

Рано сутриньта бай Богоя влѣзе да види огъня и ни каза:

— Излѣзте да видите, какво става въ града!

По увѣренията на нашия домакинъ, Леринъ прѣкаралъ втората своя свободна нощь не много спокойно. Цѣлата нощь изъ чаршията се чупили врати и кепенци. Самъ той, опасявайки се да не пострада и неговата бакалница, не мигналъ и вардилъ до зори.

Единъ отъ съквартирантитѣ ни гърци имаше нужда отъ чорапи.

— Излѣзъ въ чаршията и си вземи, колкото искашъ, хемъ безъ пари! посъвѣтва го бай Богоя.

Азъ допълняхъ бѣлѣжкитѣ си за вчерашния день и не желаеки да ги прѣкжсвамъ, казахъ на другаритѣ да излѣзатъ и да видятъ, какво става.

Двама отъ моитѣ съквартиранти гърци, хрисими, еснафи хора и рѣшителни противници на грабежитѣ, не искаха да напуснатъ топлата стая.

— Азъ оставихъ кжщата си, каза ми единътъ, бакалинъ нѣкждѣ въ Месиния, Пелопонезъ, за да служа на своето отечество, да дамъ и живота си за него, а не да плячкосвамъ. Взехъ отъ дома петстотинъ драхми и кждѣто отида, искамъ съ паритѣ си да си доставя необходимото и да се подкрѣпя.

Пандо и Юруковъ се завърнаха съ по едно парче хасе. Чаршията била панаиръ, а войницитѣ панаирджии. Пандо не можеше да се насмѣе на нѣкои гръцки войници, които изправени върху денковетѣ разхвърлена турска манифактурна стока, викали, колкото имъ гласъ държи:

— Шейсе пари аршина, шейсе!

„Продавачитѣ“ великодушно подарили на другаритѣ ми по едно парче хасе за да си чистятъ пушкитѣ.

— Но бързай, излѣзъ, защото сж тръгнали вече по улицитѣ патраули да възстановяватъ реда, прѣдупрѣди ме Юруковъ.

И излѣзохме.

По християнскитѣ магазини бѣха изписани съ тебеширъ кръстове. Често се срѣщаха и надписи: елиниконъ ергостасионъ — гръцки магазинъ. Български надписъ нито единъ: българитѣ бѣха се ограничили да означатъ дюкянитѣ си само съ тебеширени кръстове. Но ето и единъ сръбски надписъ: Србин из Лерина. Явно тенденциозенъ надписъ. Въ Леринъ и Леринско до сега не се е чувало за сърби. Азъ не помня, дали сръбската пропаганда е правила дори опити за проникване тукъ. Кой ли продажникъ, който се е таилъ до днесъ, е намѣрилъ сега сгода и смѣтка да се рекламира като србин из Лерина?

Тукъ-тамѣ още се вардяляха турски стоки. Войници, събрани на групи по кюшетата, разпрѣдѣляха помежду си разни ограбени вещи. Единъ войникъ носѣше полусчупено гърне съ сладко, поднасяше го на минуващитѣ, които бъркаха съ пръстъ и се подслаждаха, и това, повидимому, му доставяше голѣмо удоволствие.

Подиръ войницитѣ вървѣха селяни отъ околнитѣ села. На послѣднитѣ се прѣдоставяше всичко, което войникътъ не можеше или не искаше да носи. Колкото за гражданитѣ, гъркоманитѣ главно, тѣ бѣха си взели пая още прѣзъ нощьта: по тѣхни указания войницитѣ нападали дюкянитѣ и бастисвали турскитѣ кѫщи.

Селянитѣ — тѣ сѫ пристигнали късно прѣзъ нощьта — бързаха да се измъкнатъ отъ града заедно съ прѣтоваренитѣ си добичета, понеже патраулътъ разпръсваше вече плячкаджиитѣ, даже стрѣляше сегизъ-тогизъ въ въздуха, за да възстанови по-скоро реда.

Масовото приждане на селяни имà между друго и тоя резултатъ, че покачи до неимовѣрность цѣната на празднитѣ чували. Бай Богоя разпродалъ на добра цѣна всичкитѣ си чували.

Моето любопитство не остана ненаказано: азъ тоже станахъ жертва на гръцкия янкеседжилъкъ. Заприказвахъ се съ нѣколко войника за досегашнитѣ имъ сражения. Събесѣдницитѣ ми полюбопитствуваха да разгледатъ моята кѫса манлихера. Докато другаритѣ ми имъ обясняваха манипулацията, единъ проходящъ войникъ се отби при насъ, загледа се въ револвера ми и ме попита, каква система е. Азъ отговорихъ. — Мога ли да го видя? запита ме той. — Може, отвърнахъ му. Той посегна, взе го и почна да го разглежда. Азъ продължихъ разговори си съ другитѣ. Едно българче, което стоеше при насъ, извика: „той избѣга!“ Докато погледнемъ, джебчията бѣ вече изгубенъ между тълпата войници, които гъмжеха по главнитѣ улици.

Напраздно патраулитѣ се мжчеха да освободятъ улицата отъ набралитѣ се войници. Сегизъ-тогизъ се стрѣляше. Пръсна се даже слухъ, че нѣкои по-упорити плячкаджии войници били измушкани.

Единъ офицеръ на конь се опитваше да разпръсне войската и заявяваше съ високъ гласъ, че е забранено да се ходи изъ града съ оржжие. Това вече се отнасяше и до насъ: до всички слѣзли въ града четници отъ Леринско.

Ненадѣйно засвири военна музика.

На главната улица се струпаха нови любопитни. Послѣднитѣ сръбски дружини напускаха Леринъ и се връщаха въ Битолско.

Множеството се любуваше на маршировката, на музиката, на войнишкитѣ имъ пѣсни.

— Юнаци сж тѣзи сърби! възхищаваха се и гръцкитѣ войници, до които бѣхъ застаналъ.

Заприказвахъ съ тѣхъ.

— Нашата войска не е много, но е добрѣ натъкмена. Нашиятъ Венизелосъ се е погрижилъ съ врѣме за всичко. . .

Така се утѣшаваха нашитѣ събесѣдници.

Наистина, гръцкитѣ униформи сж по-нови. Гръцкитѣ войници сж обути въ чипици и гетри, иматъ фабрични удобни раници и алуминиеви манерки. Сърбитѣ носятъ и чизми, и чипици, и цървули. Тѣ нѣматъ фабрични манерки, а раницитѣ имъ сж повечето обикновени селски торби.

— Ами българска войска виждалъ ли си?

— Какъ не, нали идемъ отъ Солунъ? Както тукъ се смѣсихме съ сърбитѣ, тамъ бѣхме се смѣсили съ българитѣ.

— А какъ сж тѣ облѣчени?

— И тѣ като сърбитѣ, даже по-лошо.

— А какъ прѣкарахте съ българитѣ.

— Много добрѣ. Една вечерь се наплюскахме здравата по кръчмитѣ съ една компания българи. Хубаво бѣше тамъ. Голѣмъ градъ — всичко има. Но скоро ни извикаха насамъ, че имало още турци . . .

Къмъ обѣдъ срѣщнахъ Доктора. Той разбралъ печалната истина и се прибралъ въ Леринъ, вмѣсто да отиде въ Битоля.

*

Бързото заминаване на сръбската войска се приписваше на търкания между съюзницитѣ около прѣвземането на Леринъ.

Завчера, на 7 того, слѣдъ обѣдъ, гръцкиятъ владика, за да изпрѣвари сърбитѣ, убѣдилъ турскитѣ първенци и българската митрополия да изпратятъ обща депутация до гръцката армия, за която знаелъ, че се намира вече въ Леринско поле. Смѣсената депутация отишла при гърцитѣ и имъ съобщила, че

градътъ се прѣдава тѣмъ. Прѣзъ това врѣме Леринъ и шосето гъмжели отъ отстжпващи турски войски.

Привечеръ пристигнали най-напрѣдъ трима гръцки кавалеристи, минали прѣзъ самата турска войска и прѣкосили до края турския кварталъ. При вида на неприятеля турцитѣ нито се опитали да си послужатъ съ оржжие: едни отъ тѣхъ ускорили хода, други се прѣоблѣкли въ граждански дрехи, трети се изпокрили по кжщитѣ. Тримата гръцки кавалеристи, въоржжени и невъоржжени граждани подгонили изостаналитѣ аскерлии, които се прѣдавали вече всѣкиму, който имъ извиквалъ „теслимъ!" *) Появяването на неприятелскитѣ ескадрони ги отчаяло съвсѣмъ.

Сръбската кавалерия пристигнала единъ часъ подиръ тримата гръцки кавалеристи: хитростьта на владиката успѣла.

До мръкнало се продължило прииждането на сръбскитѣ и гръцки войски: гръцки близу четири дивизии, а сръбски около една. И двѣтѣ нощи градътъ билъ натжпканъ съ войска: нѣмало ни една турска или християнска кжща безъ войници. Сръбската войска цѣла се настанила на лагеръ вънъ отъ града. Само отдѣлни войници, като нашето сръбче, се прибрали скришомъ по квартири, на топло, а отъ гръцката само незначителна часть, за която не останали свободни квартири, останала вънъ отъ града.

Общото мнѣние е, че сърбитѣ не сж взели участие въ погромитѣ. Тѣмъ се приписватъ подвизи отъ по-другъ родъ: когато прѣкосвали турската махала, пострадали не малко млади туркини. По тоя начинъ рекорда за плячкаджилъкъ сж получили гърцитѣ, а за женолюбие — сърбитѣ.

Сжщата нощь стигналъ въ Леринъ и сръбскиятъ князь Арсенъ. Съвсѣмъ неслучайно — сигурно, поради създаденото

*) Колкото за турскитѣ войници-християни, тѣ почнали да бѣгатъ въ християнскитѣ кжщи още въ самото начало на отстжплението.

И българи и гъркомани ги прибирали охотно: едни отъ патриотизмъ и състрадание, други — за да се сдобиятъ съ маузерки.

По сжщия начинъ се опитвали да се спасяватъ и множество помаци, които съ чистия си български езикъ успѣвали да минаватъ за българи християни. По нѣкога обаче тѣ се издавали въ врѣме на ядене: избѣгвали да се кръстятъ, или пъкъ отказвали да пиятъ вино.

Моятъ приятель Ильо Димушевъ ни разсмѣ съ оригиналния начинъ, по който удостовѣрилъ религията на единъ дезертьоръ, за когото се съмнявалъ, да не е помакъ. Извикалъ го насамѣ въ стаята си, насочилъ револвера въ гърдитѣ му и го заставилъ да му докаже нагледно, че не е обрѣзанъ.

охлаждение — князътъ отклонилъ прѣдлаганото му отъ гърцитѣ гостоприемство и прѣдпочелъ да прѣнощува въ българската митрополия. И той и офицеритѣ отъ свитата му не скривали своята неприязнь къмъ гърцитѣ и се изказвали съвсѣмъ не ласкаво за съюзнишката лоялность и за боевитѣ качества на гърцитѣ. Сръбската срѫдня до голѣма степень се дължела и на това, че гърцитѣ съ своето бавно настѫпление откъмъ Солунъ дали възможность на разбитата битолска армия да се изтегли спокойно отъ полето и проходитѣ и да се прибере въ Албания.

Съ навлизането си гърцитѣ почнали да се разпореждатъ въ Леринъ като пълни и единствени господари: назначили веднага командантъ, околийски началникъ, чиновници. Още първата вечерь тѣ поискали отъ сърбитѣ да признаятъ приоритета на гръцката окупация и да прѣдоставятъ изцѣло тѣмъ управлението на града.

Всички по-събудени лерински българи, посветени въ тоя споръ, сѫ на страната на сърбитѣ. Що се отнася до менъ, азъ се ядосвахъ на сърбитѣ, че сѫ отстѫпили така лесно прѣдъ гръцкитѣ настоявания и сѫ дръпнали войската си. Сръбската висша команда, кой знае защо — навѣрно, защото е разчитала на настѫпващата откъмъ изтокъ гръцка войска — не е пустнала веднага кавалерията да прѣслѣдва и да доразстрои бѣгащата орда. И при все това, ако не бѣше хитростьта на гръцкия владика, сърбитѣ пакъ биха влѣзли първи въ Леринъ. Цѣлата тяжесть на борбата около Битоля легна върху сърбитѣ, и ако турската войска не бѣще ангажирана и побѣдена отъ тѣхъ, гърцитѣ нѣмаше така спокойно да изходятъ цѣлото пространство отъ Солунъ до Леринъ и да минатъ само съ една нищожна прѣстрѣлка при Горничево. И никакви владишки хитрости не биха могли да ги приближатъ къмъ Леринъ. Но по-важно отъ всичко това за гърцитѣ бѣ. че трима гръцки кавалеристи сѫ пристигнали първи въ Леринъ.

Това надпрѣварване ми навѣ лоши мисли. Азъ не се съмнѣвахъ, че сѫщитѣ, и може би, по-голѣми недоразумѣния сѫ изникнали на източния фронтъ, кѫдѣто гръцката войска е дошла въ съприкосновение съ българската.

Сръбскиятъ князъ Арсенъ казалъ прѣдъ нашитѣ свещеници и първенци въ митрополията и успокоителни нѣща. И той, и офицеритѣ му заявявали:

— Сръбската войска само врѣменно заема тѣзи мѣста. Градоветѣ Битоля, Рѣсенъ, Прилѣпъ, Леринъ и пр. принадлежатъ споредъ съюзния договоръ на България и ней тѣ ще се отстѫпятъ слѣдъ като се сключи миръ тъ.

Тия признания идѣха да подкрѣпятъ нашитѣ проповѣди. Тѣ подѣйствуваха успокоително върху българскитѣ духове въ Леринъ. И азъ сърдечно благодарѣхъ на князъ Арсена.

И все пакъ князъ Арсенъ като сърбинъ остава още вѣренъ на извѣстни сръбски заблуждения.

— Има ли въ Леринъ сърби? запиталъ той нашитѣ първенци.

И когато му се отговорило, че нѣма ни единъ, князътъ обяснилъ тая липса така:

— То е, защото българитѣ съ своята пропаганда сѫ успѣли на врѣме да побългарятъ всички мѣстни сърби.

Най-послѣ, побългарени сърби или българи отъ старо врѣме, нали тукашнитѣ българи чуха отъ авторитетнитѣ уста на тоя сръбски князъ, че Битоля и Леринъ принадлежатъ на България? Съ това заявление на принца ние лесно ще се боримъ противъ гръцкитѣ хвалби и ще крѣпимъ духа на българитѣ, докато се сключи мирътъ.

Князъ Арсенъ напустналъ рано града, за да избѣгне, както се мълвѣше, срѣщата съ диадоха, чието пристигане се знаеше и очакваше още отъ снощи.

XXXV

КАПЕТАНЪ ВАРДАСЪ И ГЕНЕРАЛЪ ХЕСАПЧИЕВЪ

Къмъ обѣдъ получихъ отъ другаритѣ писмо. Тѣ ми пишеха:

Слѣдъ раздѣлата ни бързо минахме прѣзъ Песодери за Желево. Около послѣдното село застигнахме турцитѣ и имъ открихме огънь. Нѣкои избихме, а други хванахме живи — около 250 души — и ги докарахме въ Желево, кждѣто ще ги оставимъ утрѣ да ги пазятъ. Споразумѣй се съ дивизионнитѣ войскови началници да имъ ги прѣдадемъ подъ разписка и да бждатъ прѣпратени, кждѣто трѣбва. Ако се съгласятъ, добрѣ ще бжде да се прѣпратятъ въ София, тъй като ние въ качеството си на български войници ги плѣнихме. Не настояваме да стане това, а само ако е възможно. Настояваме, обаче, да се прѣдадатъ срѣщу разписка. Оржжието раздаваме на селянитѣ. Утрѣ ще ги прѣслѣдваме докждѣто ни бжде възможно. Ако ни се изпрати войскова помощь, ще ги прѣслѣдваме до край; само това да стане бързо, докато тѣ не се окопитятъ и съвзематъ, слѣдъ като стигнатъ кждѣ Брѣзница. Ако издѣйствувашъ едно силно конно отдѣление, слѣдъ което да тръгне и пѣхота, до единъ ше ги избиемъ и изловимъ. Пиши ни веднага по сжщитѣ куриери. Ако намирашъ за добрѣ, слѣдъ като отидешъ въ Битоля, можешъ да заминешъ и за Солунъ, за да получишъ инструкции отъ прямото ни началство. Научихме се, че въ Леринъ имало както гръцки, така и сръбски войски. Прѣдай нашитѣ поздрави, кждѣто трѣбва на двѣтѣ войскови началства.

Съ поздравъ:

В. Чекаларовъ Ив. Поповъ.

Съ Христо Цвѣтковъ, който заедно съ други войводи и четници отъ Леринско се бѣ смъкналъ въ града веднага слѣдъ падането му, се явихме тутакси прѣдъ команданта на града, дивизионния адютантъ, капитана отъ артилерията Цонтосъ.

Името Цонтосъ — истинското име на едноврѣмешния вождъ на андартскитѣ чети въ Македония, капетанъ Вардасъ.

— ми бѣ добрѣ познато. Отъ илюстрованата книга на Стаматисъ Раптисъ пъкъ бѣхъ запомнилъ надменната и прѣдизвикателна физиономия на Вардасъ. Облѣченъ сега не въ фустанела, а въ гръцка офицерска униформа и съ елегантна шапка на главата, погледътъ и постоянната му прѣзрителна гримаса отблъскваха тъй силно, както и въ портрета му.

Вардасъ ни посрѣщна високомѣрно и ни изслуша набързо, правъ.

Щомъ чу претенцията ни за изпращането на нашитѣ плѣнници въ София, той махна нетърпѣливо ржка и каза:

— Разправяте ми басни!

Разписка тоже не се съгласи да даде, понеже не си струвало труда да се изпълняватъ излишни формалности, да се броятъ и да се държи смѣтка за плѣнницитѣ ни, при толкова много други, изловени отъ войската.

А когато му обяснихме, че и отъ военно гледище, и за сигурностьта на граничното съ арнаутлука християнско население, е необходимо да се прѣслѣдва и доунищожи турската войска, високомѣрниятъ ни събесѣдникъ, който, повидимому, едвамъ понасяше нашето присжтствие, ни отговори съ сжщия нетърпѣливъ жестъ и прѣзрителна гримаса:

— Войската не е андартска чета! Тя не може въ всѣко врѣме да се разкарва по разни посоки. Тя сжщо има нужда отъ почивка и отъ покривъ. По песодерското шосе има малко кавалерия. Ще се изпрати и пѣхота, когато се намѣри за нужно.

— Но тогава ще бжде късно: турцитѣ ще стигнатъ въ Корча, ще се съвзематъ и засилятъ. . .

Безъ да обърне внимание на нашата бѣлѣжка, Вардасъ продължи:

— Разпоредено е, освѣнъ това, една дивизия да настжпи отъ Кайлярско, прѣзъ Мокрени и Клисура, за Костуръ.

Отговоритѣ и цѣлото държане на капитана означаваха:

— Оставете тѣзи работи, които не се отнасятъ до васъ!

Слѣдъ кратка пауза азъ му обърнахъ вниманието върху заповѣдьта да не се ходи съ оржжие, която нѣкои офицери искали да прилагатъ и спрямо насъ.

— Ние държимъ да се прави разлика между насъ и мѣстното население и ще се разформируваме само, когато получимъ за това заповѣдь отъ нашето прѣко началство.

Тукъ вече Вардасъ ни даде право и кимна утвърдително глава.

— A propos. По тоя въпросъ, добави той, най-добрѣ ще бжде да говорите съ вашия генералъ, българския делегатъ въ нашата главна квартира. Той е пристигналъ днесь въ града и, навѣрно, ще уреди всички тия въпроси направо съ васъ.

— Знаете ли името на тоя генералъ?

Вардасъ се намѣри въ затруднение да произнесе това мжчно име, но отъ нѣколкото изречени срички разбрахме, че се касае за генералъ Хесапчиевъ.

Щомъ чухме това, ние счетохме за излишно да продължаваме разговора и побързахме да освободимъ капитана отъ присжтствието си.

На излизане Цвѣтковъ не се сдържа и каза:

— Моята чета се е сражавала съ васъ въ Костурско прѣди нѣколко години.

Вардасъ наново попита Цвѣткова за името му и го удостои само съ една гримаса.

*

Упжтихме се съ Цвѣткова къмъ гръцката митрополия, кждѣто се помѣщаваше щабътъ на гръцкитѣ войски. Тамъ бѣше настаненъ диадохътъ, тамъ отишелъ веднага слѣдъ пристигането си и генералъ Хесапчиевъ.

Изложихъ набързо въ едно писмо, кои сме и какви съображения ни налагатъ да помолимъ прѣдставителя на българската главна квартира да ни съобщи, кога и кждѣ ще му бжде възможно да ни приеме, и го вржчихъ на подофицера за да го прѣдаде, дѣто трѣбва.

Има ли нужда да казвамъ, колко много се радвахме, подиръ жестокото разочарование отъ липсата на български войски, че ще можемъ да се видимъ съ единъ български генералъ, който сега въ Леринъ прѣдставлява побѣдоносната наша армия?

Прѣдъ вратата, дѣто останахме да чакаме, не бѣхме сами. Чакаше множество народъ, главно турски мухаджири отъ околнитѣ опожарени села, дошли да измолятъ покровителството на диадоха и да подадатъ оплаквания и молби. Единъ гега бѣше дошелъ да моли да му се повърне стадо отъ нѣколко хиляди овце, задигнато отъ войската. Едно българско сѣмейство се оплакваше, че у него били настанени двѣстѣ войника, които се разполагали съ всичко въ кжщи като съ своя собственость. Колкото хора — толкова и оплаквания, които ние слушахме съ интересъ, очаквайки всѣка минута отговора на генерала.

Но отговоръ не послѣдва:

— Ето го вашиятъ. . . отива си. Можете сега да му се обадите, каза ни подофицерътъ.

Видътъ на първата българска фуражка въ Леринъ — при това фуражка на български генералъ! — ни изпълни съ възторгъ. Застигнахме генерала, който се придружаваше отъ нѣкакъвъ испански офицеръ, поздравихме го, прѣдставихме му се и повторихме устно молбата си: дѣ и кога ще му бжде угодно да ни приеме.

— Да, прочетохъ вашето писмо, отговори ни той прѣзъ носа си и не безъ досада. Азъ съмъ много уморенъ. . . Ще говоря послѣ. . .

Тръгнахме подирѣ му, не много поласкани, разбира се, отъ тоя приемъ.

Подиръ малко генералътъ запита единъ минувачъ, кждѣ се намира българската митрополия. Ние излѣзохме пакъ прѣдъ него и му посочихме пжтя.

Мълвата за пристигането на българския генералъ се разнесе бързо изъ града. Нѣколко първенци се присъединиха по пжтя къмъ него и го въведоха въ нашата митрополия.

Да влѣземъ ли и ние въ салона? Най-послѣ, това е обикновена визита, а не дискретенъ разговоръ, защото въ приемната сж свещеницитѣ и нѣколцина първенци; при това, ще му съобщимъ и адреса си, за който той, сигурно, е забравилъ да ни запита. И влѣзохме.

Генералътъ ни изгледа сега вече съ явна досада и каза натъртено съ своето носово произношение:

— Прочетохъ писмото ви и ще ви извикамъ, а сега моля ви, да ме освободите.

— Ще ви освободимъ веднага, господинъ генерале. Ние не дойдохме по работа, а само да ви поздравимъ, както направиха и другитѣ българи, въ митрополията и да ви съобщимъ, кждѣ сме настанени, и, още, че подиръ два дена смѣтаме да се върнемъ въ районитѣ си.

Генералътъ каза на единъ българинъ да запомни квартирата ни, и ние излѣзохме.

Капетанъ Вардасъ бѣ, макаръ и принудено, малко повѣжливъ къмъ насъ. Високомѣрието на единъ Вардасъ не можеше и не ни огорчи, ниго оскърби. Не би билъ въ състояние да засегне самолюбието ни и единъ Хесапчиевъ, за чието внимание и кулантность въ обикновено врѣме ни наймалко не бихме държали. Но какъ болезненно ни засегна прѣнебрѣжението и простащината на прѣдставителя на България при гръцката главна квартира тукъ, въ Леринъ, и въ такъвъ моментъ!

Всичко, разбира се, щѣше да бжде забравено, ако генералътъ, съгласно съ обѣщанието си, бѣше ни извикалъ и изслушалъ прѣзъ другитѣ два дена, които, главно за тая срѣща, на която гледахме и като на нашъ служебенъ дългъ, прѣкарахме още въ Леринъ. Но двата дена минаха, безъ да бждемъ извикани.

Ако аналогиченъ случай бѣше се прѣдставилъ на гръцкия делегатъ при българската главна квартира нѣкждѣ изъ Тракия, азъ не се съмнявамъ че той би посрѣщналъ малко по-инъкъ своитѣ сънародници, водители на андартски чети и на цѣло

едно гръцко население. Той би се зантересувалъ сигурно повече, ако не за друго, то поне за да разбере, не излагатъ ли тия хора съ дѣйностьта си и съ държането си прѣдъ съюзнитѣ власти престижа на Гърция. А делегатътъ на България не само манифестираше прѣстжпно прѣнебрѣжение къмъ единъ български край като Костурско, но прѣнебрѣгваше и единъ свой елементаренъ служебенъ дългъ: да каже двѣ думи за упжтване намъ и на нѣколко стотинъ други като насъ българи, изпратени отъ Освободителния комитетъ въ най-далечнитѣ български околии, окупирани сега отъ гръцки и сръбски войски! Такава безчувственость! Такава тжпота!

Патка! заключихме съ Цвѣткова и подъ това име описахме веднага въ едно дълго писмо генералъ Хесапчиева прѣдъ другаритѣ въ Костурско, като излѣхме и голѣмото си огорчение.

XXXVI

ПАТИЛАТА НА ПОБѢДЕНИТѢ

Въ моя дневникъ сѫ отдѣлени не малко страници за патилата на побѣденитѣ.

Дебютътъ въ робството е страшенъ, защото, колкото и да се маскира съ „конституционно равенство", новото положение на довчерашнитѣ владѣтели все си остава за тѣхъ робство.

Едноврѣменно съ навлизането на съюзнитѣ войски Леринъ биде наводненъ и отъ многохилядни мухаджирски тълпи. Виждайки, че неприятелската войска прѣдава на огънь селата [1]), сами провинени въ стрѣляне изъ засада срѣщу гръцката войска и въ изстѫпления, стари и нови спрямо съсѣднитѣ християнски села, неочакващи милость отъ побѣдителя и треперещи отъ отмъстителния гнѣвъ на разни комити, андарти и селяни, турцитѣ отъ околията, за да спасятъ поне кожитѣ си, се втурнаха къмъ града. Малцина само сѫ успѣли да се прикриятъ подъ стрѣха — изъ вехти турски кафенета, напустнати колиби, които войската не рачи да заеме, и полусрутени тремове. Грамадната маса стои още на открито изъ краищата на града. Османлиитѣ-мухаджири скитатъ по улицитѣ, протѣгатъ рѫка за милостиня или изглеждатъ безпомощно всѣки добрѣ облѣченъ гяуринъ минувачъ.

Единъ такъвъ нещастникъ снощи се спрѣ прѣдъ мене, направи ми темане и запита:

— Сега ние какво ще правимъ?...

Заобиколиха ме веднага други петь-шестима като него и впериха въ мене отчаяни погледи, очаквайки отговоръ. Азъ не намѣрихъ въ себе си куражъ да имъ кажа: „правете, каквото искате", и ги отминахъ съ мълчание...

Моятъ домакинъ Ильо Димушевъ ми разправя невѣроятни истории за патилата на тия нещастници прѣзъ изминалитѣ двѣ нощи. Разни „отмъстители" отивали въ мухаджирскитѣ лагери и взимали, каквото имъ хареса отъ донесенитѣ мухаджирски вещи. Случи ли се, обаче, гражданинъ и селянинъ да познае

---

[1]) Повечето отъ турскитѣ села въ Леринско и Кайлярско сѫ били подпалени отъ войската по заповѣдь отгорѣ, както увѣряватъ самитѣ гръцки войници.

въ нѣкого отъ бѣжанцитѣ турчина, който нѣкога го е ударилъ, оскърбилъ, ограбилъ или обезчестилъ, тогава възмездието не се заплащало въ черги, дрехи, пари или добитъкъ, а въ удари, псувни и въ нѣщо по-лошо: отвличала се жената или дъщерята на нѣкогашния длъжникъ, обикновено при пълното пасуване на мжжа или бащата, за да бжде подиръ полунощь изпратена обратно въ мухаджирския лагеръ. . .

Но не винаги, разбира се, се отмъщава за минали грѣхове. Прѣзъ втората свободна нощь, напримѣръ, единъ лерински младежъ избралъ отъ мухаджирския лагеръ двѣ кадънчета по на 14 години всѣко, понеже мнимиятъ забитинъ (офицеръ) билъ заповѣдалъ да му се закаратъ момичета непрѣменно на такава възрасть. И майкитѣ отпустнали безъ ропотъ своитѣ дъщери, като помолили само да не бждатъ много измжчвани и да имъ се повърнатъ пакъ. . .

Тия случаи съвсѣмъ не сж единични и не ставатъ само въ мухаджирския лагеръ. . .

Снощи отидохме съ Цвѣткова да посѣтимъ нѣкое отъ мухаджирскитѣ обиталища. Ильо ни изведе по едни разкалени и тѣсни сокаци, изъ които сегизъ-зогизъ се мѣркаха гръцки войници, и потропа на вратата на едно бивше турско кафене. Никакъвъ знакъ на движение въ вехтото здание, потънало въ мракъ. Ильо повиши гласъ, затропа силно и извика по турски:

— Отворете!

— Кой е тамъ? обади се по турски единъ гласъ задъ вратата. Тукъ сж само мухаджири.

— Знаемъ това. Дойдохме да ги видимъ и поразпитиме.

Вратата се пооткрѣхна, драсна се кибритъ и се пална свѣщь. Единъ едъръ възстаръ турчинъ, прѣпасанъ съ грамаденъ поясъ, ни изведе по една много тѣсна стълба въ втория етажъ. На издигнатия чардакъ и по пода лежаха заприличали на сѣнки сжщества отъ всички възрасти. Блѣди, изпити момичета и малки дѣца приповдигнаха глави и пакъ се сгушиха въ своитѣ дрипи.

— Да нѣмате още пушки? запита ги Ильо.

— Дѣ у насъ вече пушки, чорбаджи. . .

— Отъ кждѣ сте вие? запитахъ азъ.

— Отъ Кайлярско, чорбаджи. По-напрѣдъ нашето село спадаше въ кайлярската каза, а сега е подъ Леринъ.

— Що не си отивате въ село?

— Селото ни изгорѣ. . . Тръгнахме вчера да си вървимъ, но. . . пакъ се върнахме назадъ . . . Имаме, чорбаджи, още по нѣкоя дреха на гърба ни, нека ни взематъ и нея, но нека ни осигурятъ живота. . . Да можемъ да се завърнемъ въ се-

лата си, макаръ и изгорѣли, да заработимъ. . . Нали новата царщина ще иска данъци отъ насъ?

Единъ беззжбъ идиотизиранъ старецъ фъфли нѣщо, маха съ ржцѣ и тжпо ни се усмихва.

— Какво ще правимъ сега ние? запита подиръ кратко мълчание едриятъ мухаджиръ.

— Ще ви се каже, ще ви се каже скоро отъ новитѣ власти. . . измърморихме ние и излѣзохме.

Свѣщьта угасна веднага и мухаджирското обиталище потъна пакъ въ тъмнина.

— Това е още нищо, каза Ильо. Да видите вие фамилиитѣ, останали на открито подъ дъжда, изъ краищата! . .

Това зрѣлище ми бѣше до нѣйдѣ познато отъ първата нощь. Цвѣтковъ, нажаленъ отъ видѣното въ турското кафене, сжщо не рачи да продължимъ анкетата.

Гръцката власть се старае да поочисти града отъ мухаджирскитѣ тълпи. Тя имъ издава бѣлѣжки — пусули, както ги наричатъ самитѣ мухаджири — и ги изпраща обратно по селата имъ, но слѣдъ като „реквизира“ по-добрия имъ едъръ добитъкъ.

Вчера единъ мухаджиръ подкарваше двата си огоени „реквизирани“ вече бивола. Животнитѣ упорствуваха, и единъ гръцки кавалеристъ крещѣше неистово надъ главата на червендалестия турчинъ, жестикулираше и го псуваше, за да кара по-скоро. А мухаджирътъ, подкарвайки собственитѣ си биволи къмъ войнишкия станъ, се хилѣше принудено на войника, безъ да разбира псувнитѣ му и съ това още повече го озлобяваше.

Много такива мухаджирски кервани, снабдени съ „пусули“, вчера потеглиха за „селата“ си, и градътъ малко се поочисти. Днесъ повечето отъ тѣхъ се връщатъ обратно, но вече безъ добитъкъ, безъ покжщнина и безъ завивки почти: разни андарти, войници и въоржжени селяни ги бѣха освободили отъ всѣкаква тяжесть, безъ да обръщатъ никакво внимание на „пусулитѣ“, съ които ги бѣ снабдила властьта.

Не липсватъ и масови отмъщения надъ турски селяни, които сж прѣдпочели да не напускатъ домоветѣ си.

Снощи срѣщнахме една компания български четници и селяни, все първи работници отъ Леринско. Връщаха се отъ полето и носѣха запаленъ фенеръ. Между тѣхъ бѣше и Спиро отъ Арменско, знаменателно усмихнатъ и доволенъ.

— Е, бай Спиро, отмъсти ли си вече, или не още?

— Току речи, поотмъстихъ си.

Той не искà да ми каже, въ какви дѣла се е разразило отмъщението му, но други негови другари извикаха на страна

Иля и му разправиха всичко. Турската махала въ село Неокази била нападната и подпалена, около тридесеть турци застрѣляни или изклани.

Неокази е смѣсено село. При потушването на възстанието въ 1903 година всички български кжщи бѣха оплѣнени и опожарени отъ мѣстния башибозукъ; шестдесетина мжже бѣха изклани, или наредени единъ до другъ и застрѣляни на партиди съ залпове; не малко жени бѣха изнасилени и завлѣчени.

Бай Спиро и неоказци сега сж отмъстени.

Сжщиятъ ударъ на отмъщение селянитѣ сега кроили и противъ Вощарани, тоже смѣсено село, чиито турци бѣха прочути главорѣзи и насилници.

Разплащането на вѣковни смѣтки се простира и надъ градскитѣ турци, но положението на послѣднитѣ е малко по-поносимо: тѣ поне оставатъ подъ своя топълъ покривъ.

Леринъ е градъ съ турско мнозинство и съ богата бегска класа. Нѣкои отъ по-компрометиранитѣ бегове и други богаташи сж избѣгали заедно съ чиновницитѣ и войската. За тия, които останаха, разграбването на дюкянитѣ имъ не е най-голѣмото нещастие. За гордия и честолюбивъ бегъ трѣбва да е много по-мжчително гостоприемството, което е принуденъ да дава на офицери, войници, комити и дори селяни, на чиито доземни поклони довчера не е приемалъ да отговаря. А всѣко такова гостоприемство рѣдко минава безъ оскърбления и унижения. . . Споменаватъ невѣроятни случаи. Лоши турци, прочути бабаити и страшници, чиито имена довчера сж се произнасяли съ трепетъ и проклятия, понасяли сега съ тжпа резигнация изнасилването на женитѣ и дъщеритѣ имъ прѣдъ тѣхнитѣ очи. Нѣкои мѣстни граждани, па и селяни, прѣдпочитали най-много тоя начинъ на разплата съ свои върли врагове-турци.

Но има и такива заможни турци, които чрѣзъ разни сдѣлки сж успѣли да отклонятъ отъ себе си стрѣлата на отмъщението. Едни, напримѣръ, сж отпустнали всичкото млѣко на своитѣ крави за висшето гръцко офицерство. Други гощаватъ царски въ домоветѣ си гръцки офицери, като удовлетворяватъ капризитѣ имъ. Трети пъкъ — и тоя видъ сдѣлки, въ които обикновено участвуватъ и офицери, е най-много практикуваниятъ — сж се поставили подъ покровителството на прѣдварително позлатени мѣстни видни гъркомани, днешни властници. Има и такива, които, осигурени по тоя начинъ, вървятъ пакъ горди по улицитѣ и демонстрирать съ своята неприкосновеность, безъ да обръщатъ внимание, че отъ всѣкждѣ имъ скърцатъ съ зжби.

Повидимому, плячкаджилъкътъ не прави впечатление на гръцкитѣ офицери.

Вчера единъ угоенъ заможенъ турчинъ тичаше като обезумѣлъ по улицитѣ и прѣдъ всѣки срѣщнатъ офицеръ викаше неистово:

— Аманъ! Аманъ! Запписайте малко войницитѣ си!.. Нѣма ли милость за насъ?..

У дома му имало разквартирувани много войници, но той, обезумѣлъ, викаше само, безъ да обяснява, какво се върши въ кѫщата му. Гръцкитѣ офицери го отминаваха равнодушно.

Пакъ на главната улица единъ голѣмъ турски магазинъ бѣше отворенъ и стоката прѣдоставена на разположение на освободения народъ. Конетѣ на освободенитѣ бѣха така прѣтоварени съ строителенъ материалъ, че едвамъ мъкнѣха провлѣченитѣ по улицата дъски. Другъ освободенъ робъ, не разполагайки съ конь, пъшкаше, прѣтоваренъ самъ съ сѫщата стока. Селянки по-нататъкъ мушкаха магаренцата си, прѣтоварени съ възглавници и юргани, проклинаха ги жестоко, задѣто не бързатъ достатъчно и се озъртаха плахо наоколо си. Единъ гражданинъ бѣше се прѣтоварилъ само съ кокошки и патки.

Двама офицери спрѣха и дълго се любуваха на тая картина изъ живота на освободения градъ.

*

Отъ два дни се ползуваме заедно съ Цвѣткова отъ гостоприемството на единъ старъ приятель, Ильо Димушевъ.

Синъ на много заможенъ българинъ, луда глава и пламененъ патриотъ, той е успѣлъ да прахосa почти цѣлото си наслѣдство — по рушвети, когато е билъ прѣслѣдванъ и затварянъ, по комитетски работи и съ весели компании, когато е билъ свободенъ.

Госпожата му, една прѣлестна жена, съ гръцко образование, но гореща българка по чувства, е заета изцѣло отъ двѣ само грижи: първо, дали Леринъ ще се падне на България, и второ, защо гръцкитѣ власти не турятъ край на изстѫпленията и грабежитѣ.

Тя, която е въздишала и плакала по своя мѫжъ, многажди спасяванъ отъ турски засади, прѣслѣдванъ и затварянъ, задигнатъ като заложникъ въ началото на войната и освободенъ отъ битолския затворъ едва прѣди нѣколко дни — тя нѣма сила да издържи разказитѣ за турскитѣ патила.

Днесъ, пламнала отъ негодуване, тя ни разправи подвига на едни свои комшийки гъркоманки: отишли въ кѫщата на единъ богатъ ходжа, задигнали нѣколко цѣнни дреболии и найпослѣ заставили турчина да имъ „подари“ и едно малко разкошно килимче, на което седѣлъ.

Добрата жена скжпи сълзитѣ на майкитѣ, съпрузитѣ и дъщеритѣ, па били тѣ и туркини. Тя знае, колко е тежко да тжгува майка или жена по своя човѣкъ, надъ когото виси ножъ или сждебна присжда.

— Каквито мжки и да сме видѣли отъ тѣхъ, ама нашитѣ сърдца сж християнски. . шепне прѣзъ сълзи тя.

Да зависѣше отъ нея, тя веднага слѣдъ тържеството на християнското оржжие би отвърнала на турцитѣ съ милость и съ всепрощение. И така тя би постжпила съгласно съ началата на своята християнска вѣра и би се подчинила на гласа на своето благородно, човѣшко сърдце.

Религията на всепрощението и милостьта крие неотразима сила. Нашитѣ сърдца вече се приобщаватъ съ нея при вида на тая жена, която плаче за страданията на турцитѣ.

И турчинътъ почва да говори вече на сърдцето ни като човѣкъ.

Другарътъ ми Цвѣтковъ въпрѣки дългогодишния си комитлъкъ, е мекъ и милостивъ. Той и безъ това бѣ противъ изстжпленията, когато тѣ не се налагатъ отъ военна необходимость, а видѣното въ Леринъ прѣзъ послѣднитѣ дни го разчувствува съвсѣмъ.

Ние почувствувахме, колко величие и красота има въ това, да останешъ ч о в ѣ к ъ спрямо врага, когото той, смазанъ и прѣбитъ вече, се търкаля въ краката ти.

Най-послѣ, нима трѣбва вжтрѣ въ нѣколко дни, седмици или мѣсеци да изкупи турското племе своитѣ грѣхове? Нима съзнанието у вчерашнитѣ властелини, че сж смѣнили мѣстата си съ своитѣ роби, не ще ги трови съ десетилѣтия, а може би и съ вѣкове?

Видимото примирение на беговетѣ и деребеевцитѣ съ принижението и позора, тжпата резигнация, съ която обездомениятъ мухаджиръ понася коравитѣ изпитания на днешния день, иматъ своето обяснение въ фаталистическия манталитетъ на турчина. Неговото царство загива по неизповѣдимитѣ повели на Аллаха. Християнинътъ като побѣдитель не може да не бжде безпощаденъ и жестокъ и да не упражнява широко своитѣ права на побѣдитель спрямо робитѣ. Не така ли и турчинътъ използуваше правата си на побѣдитель въ военно врѣме и на владѣтелно племе въ врѣме на миръ?

И все пакъ, въ дъното на всѣка турска душа кипи безсилна злоба и разярение. Споменътъ за днешнитѣ патила, ведно съ горестьта по безвъзвратно отлетѣлото господарско врѣме ще измжчватъ дълги години днешния турчинъ и потомството му.

Кое би могло да раздруса днесъ турската душа и да смекчи затаената въ дъното ѝ злоба? — Всепрощението и милостьта!

Ако турчинътъ, приготвенъ да посрѣщне най-ужаснитѣ форми на отмъщението, би се видѣлъ заобиколенъ съ благость, доброта и законность, той би се отвратилъ самъ отъ токущо погребания режимъ, би се прѣродилъ.

И надъ кого главно се излива гнѣвътъ на отмъстителитѣ? Ограбениятъ богаташъ пакъ ще си набави покжщнина и стока: той все остава владѣтель на земята си. Най-голѣмитѣ изѣдници сж избѣгали или сж откупили съ паритѣ си покровителството на новия владѣтель. Наказанитѣ сж твърдѣ малко. Злото се стоваря съ всичката си тяжесть върху бѣдния и невѣжественъ турски селянинъ.

Така чувствуваме и мислимъ ние въ единъ моментъ на просвѣтление.

Но разумътъ скоро ни повръща къмъ дѣйствителностьта и ни казва:

Всичко това сж сантиментални навѣи, дреболии, съпроваждащи прѣдопрѣдѣлената промѣна. Съ отмъщения и жестокости или безъ тѣхъ — все едно колелото на живота, въ вѣчното си движение, не можеше да се не завърти. Миналото, настоящето и бждащето не сж отдѣлени съ пропасти. Миналото, настоящето и бждащето сж три брънки, нераздѣлно свързани. Турци и християни имаха прѣзъ вѣкове единъ лозунгъ: н и е и л и т ѣ. Какъ можеха да стихнатъ моментално накипѣлитѣ ненависти веднага слѣдъ изхода на гигантската схватка? Какъ можеше да се прѣобрази въ единъ мигъ робътъ, осъмналъ едно утро властелинъ и да се изпълни съ кротость и благость къмъ вѣковния си угнетитель?

Въ днешната сждба на турцитѣ има може би повече тригизмъ, отколкото въ нашитѣ минали страдания и борби: турцитѣ сж вчерашни господари. Но повече ужасъ въ тѣхнитѣ страдания нѣма. Само отъ Одринско прѣзъ 1903 година напустнаха опепеленитѣ си огнища и бѣгаха обездомени и боси къмъ българската граница толкова българи, колкото опожарени турски селяни азъ още не съмъ видѣлъ. Сжщата година нѣколко околии въ Битолско изпатиха това, което днесъ изпащатъ мухаджиритѣ въ турското кафене и мръзнещитѣ подъ леринскитѣ тремове туркини.

Коя сила и кое учение биха могли да възпратъ отъ отмъщение бай Спира отъ Арменско и уцѣлѣлитѣ синове и братя на изкланитѣ шестдесетина българи въ Неокази?

Недобита змия все е опасна.

Турцитѣ отъ Кайлярско, една часть отъ които видѣхме онази нощь въ турското кафене, и слѣдъ подчинението си сж стрѣляли противъ гръцката войска. А подиръ поражението на петата дивизия тѣ сж избили маса заблудени и изостанали войници и опожарили съсѣднитѣ християнски села. Сега

тѣ сж въ мжка. Това е отплата за онова. Кой би могълъ да ни увѣри, че между сѣнкитѣ, които обитаваха турското кафене, не е имало и подпалвачи на наши села?

Турцитѣ отъ Костурско и Девольта треперѣха за сждбата си и сключваха съ българитѣ договори за „взаимна осигуровка". Но когато пристигнаха табуритѣ въ Костуръ, сжщитѣ турци взеха участие въ изгарянето на шестнадесеть гръцки села и натоварени съ плячка се завърнаха по домоветѣ си. Кой е въ състояние да ги спаси сега отъ наказание?

Съвѣстьта на вчерашния робъ е спокойна. Разумътъ и сърдцето му казватъ:

Спрямо турчина всичко е позволено. Насилието спрямо турчина не е грѣхъ. Нали за туй сме мечтали и сме се готвили: да видимъ племето, на което се крѣпѣше тиранията, стжпкано подъ краката ни?

Уви, робѣтъ не чувствува съ сърдцето на нашата домакиня. Отмъщението е за него свето и неотемлимо право.

*

Вечерьта наши милиционери докараха откъмъ Желево една партида отъ около триста плѣнени аскерлии.

Свѣтътъ се трупаше да види плѣнницитѣ на Чекаларовата чета".

— Спасени сме! Спасени сме! казваха радостни плѣнницитѣ.

Подвигътъ на нашата чета изпълни съ гордость леринскитѣ българи.

По броя на плѣнницитѣ, който бѣ по-голѣмъ отъ съобщения, заключихме, че нашитѣ сж продължили прѣслѣдването на врага и оттатъкъ Желево.

XXXVII

СВОБОДАТА И БЪЛГАРИТѢ

При липса на български войски, присжтствието на български четници е за българитѣ едно утѣшение, макаръ и нищожно.

Между другитѣ български сѣмейства посѣтихме и домашнитѣ на покойния Тего, единъ примѣренъ лерински работникъ, убитъ отъ младотурцитѣ прѣзъ хуриетското робство. За стария баща, пъленъ съ спомени отъ врѣмето на черковната борба, немощенъ и недовиждащъ вече, за вѣчно скърбещата майка и за двѣтѣ сестри, още въ трауръ по загиналия братъ, нашата визита бѣ голѣмо утѣшение. Тѣ бѣха горди съ паметьта на Тего сега, когато се жънатъ плодоветѣ на трудната борба, и жалятъ, че го нѣма, за да се порадва и той.

Ето една българска кжща, която заслужваше да бжде посѣтена и утѣшена отъ генерала-пратеникъ на България! помислихъ на излизане азъ.

Една неизповѣдима мжка се примѣсва въ радостьта на българитѣ.

Дебютътъ на гръцкото управление не вдъхва довѣрие. Има много добри и честни хора, които не се възхищаватъ отъ погромитѣ надъ турцитѣ. Тѣ никога не сж помисляли, че едно свободно управление може да бжде осветено съ такива насилия, съ такава неразпоредителность и безредие: трети день, какъ даже и християнитѣ държатъ дюкянитѣ си затворени, за да не пострадатъ „по погрѣшка“ и тѣ.

Но не е това, което свива българскитѣ сърдца тукъ. Извѣстна законность и извѣстенъ редъ постепенно все ще се установятъ. Много по-обидно и обезнадеждваще е, че най-прѣзрѣнитѣ типове между гъркоманитѣ, прѣдишнитѣ интимни приятели на най-голѣмитѣ турски злодѣи — професионалнитѣ шпиони сж при новия режимъ най-виднитѣ птици. Тѣ сж съвѣтници на команданта и на висшитѣ офицери, тѣ заеха общината, тѣ прикриха въ кжщитѣ си Риза-бега, Шаинъ-бега и други турски катили, тѣ вървятъ горди изъ града и демонстрираръ съ всесилието си. За околийски началникъ е назначенъ Тего Сапунджиевъ, извѣстенъ турски шпионинъ, прѣзиранъ даже и отъ по-честнитѣ гъркомани.

Българитѣ, на които съвсѣмъ не бѣше охолно въ турско врѣме, хората, които патиха толкова много отъ подкупнитѣ турски орждия, не могатъ да се помирятъ съ мисъльта, че новиятъ, свободниятъ режимъ се прѣдставлява отъ подпоритѣ на стария — отъ Сапунджиевци.

Надъ всичко това идатъ подигравкитѣ, злорадството и хвалбитѣ на тия шпиони и на другитѣ фанатизпрани гъркомани. Тѣ, които, въ съюзъ съ турската власть, сж прѣслѣдвали борцитѣ противъ тиранията, сега въвиратъ въ очитѣ на българскитѣ си съграждани, че гръцката войска — не българската — е донесла свободата, че въ Леринъ гръцкото знаме никога не ще прѣстане да се развѣва.

Има буйни българи отъ типа на Ильо Димушевъ, които не имъ оставатъ длъжни, изказватъ имъ прѣзрѣнието си и ги прѣдупрѣждаватъ, че царството имъ нѣма да трае много.

Една вечерь прѣкарахме у българския първенецъ, търговеца Коце Пиперковъ.

Арестуванъ като заложникъ прѣзъ мобилизацията и откаранъ въ Битоля, той билъ освободенъ прѣдъ самото падане на града и тамъ е отпразднувалъ свободата. Тукъ той е заварилъ магазина си полуразграбенъ — може би „по погрѣшка", а може би и по подстрѣкателство на нѣкой свой личенъ неприятель-гъркоманинъ.

Коце е още подъ силното впечатление на това, което е видѣлъ по шосето Битоля—Леринъ: избити аскерлии; безъ брой трупове на коне и другъ добитъкъ, коля, чадъри, ракли, затънали въ кальта орждия, дрехи, мухаджири. Сърбитѣ още не сж успѣли да очистятъ шосето отъ трофеитѣ.

Тукъ-тамѣ още се мѣркали скрити или изостанали аскерлии. Самъ Коце обезоржжилъ трима: извикалъ имъ „теслимъ.!" и тѣ хвърлили оржжието си.

Въ Битоля имало много повече дисциплина и редъ, отколкото въ Леринъ. Но и тамъ рѣката Драгора изхвърлила труповетѣ на повече отъ двѣ десетки таинствено изчезнали турци. И тамъ заможнитѣ турци откупвали сигурностьта на живота си съ пари и обогатявали сръбскитѣ офицери и тѣхнитѣ посрѣдници — мѣстни граждани. И тамъ сърбитѣ се заобиколили отъ шепата битолски сърбомани, развалени хора и бивши турски шпиони. А единъ прѣзиранъ отъ цѣлото гражданство сърбоманинъ, бившъ сводникъ и шпионинъ, билъ назначенъ кметъ на освободения 60 хиляденъ градъ!

Защо сърбитѣ, които признаватъ, че тѣхното управление е врѣменно и че Битоля принадлежи на България, защо и тѣ заобикалятъ толкова много солидни и интелигентни българи, защо тѣ сж избрали за кметъ единъ сводникъ?

Разочарованието на битолчани било по-жестоко и отъ нашето, И тѣ като насъ вѣрвали, че противъ турцитѣ се сражаватъ и български и сръбски войски. Въ деня на турското бѣгство тѣ излѣзли вънъ отъ града да посрѣщнатъ освободителитѣ си. Но на тѣхнитѣ въпроси: „кждѣ сж българитѣ“? сърбитѣ отговаряли гордо:

— Битоля е прѣвзета само отъ сръбската войска.

Едни отъ посрѣщачитѣ, едвамъ скриващи изненадата си, поднесли на сръбскитѣ офицери киткитѣ, стъкмени за българската войска, а други, прободени люто отъ страшната новина, се върнали омърлушени по домоветѣ си заедно съ цвѣтята. . .

— Да бѣхме видѣли единъ поне български войникъ! Не искаме повече! . . . думали битолчани въ своята горесть.

— Нѣщо ми щ р е к а — нѣщо ме боде тукъ. . . казваше, сочейки сърдцето си, нашиятъ сътрапезникъ, единъ костурчанинъ отъ село Бабчуръ.

Да, нѣщо боде сърдцето на българщината тукъ. . .

XXXVIII

ПЪРВИ СВОБОДНИ ДНИ НА КОСТУРЧАНИ

Отложихъ заминаването си въ Солунъ за инструкции, за да не отсжтствувамъ отъ Костурско прѣзъ първитѣ дни на свободата.

На 11 ноември подиръ обѣдъ напустнахме Леринъ. Заедно съ Цвѣтковитѣ другари ние бѣхме пакъ цѣла чета. На край града пѣшеходцитѣ се сдобиха по силата на своето „право на побѣдители“ съ „реквизирани“ коне — идеалъ на всѣки четникъ сега е да се сдобие съ „свой“ конь — и забързахме къмъ познатитѣ височини надъ Търсье.

Стръмнитѣ пжтеки бѣха разкалени и мжчно проходими за измършавѣлитѣ коне на нашата „кавалерия“.

Замръкнахме въ висинитѣ надъ Калугерица. Конетѣ загазиха въ дълбокъ снѣгъ. Забрули ни остъръ вѣтъръ. Припадна и мъгла. Гората отъ двѣтѣ страни на пжтя по планинското било, разцъвтѣла сѣкашъ наново подъ своята бѣла дреха отъ скрежъ, доби фантастиченъ видъ.

Потъналъ въ размишления, азъ стискамъ въ заледенитѣ си ржцѣ оглавника на моя дръгливъ конь и мечтата ми каца като пеперуда въ миналото, настоящето и бждащето.

Това сж послѣднитѣ наши пжтувания отъ тоя родъ. Ние туряме кръстъ на едно бурно и страдално минало и ще заживѣемъ всрѣдъ забравата на трескавия миренъ трудъ. И когато се уморимъ отъ шума на София, ще идваме по тия незабравими мѣста, за да се позаровимъ малко въ себе си и въ миналото. И ще се любуваме тогава безъ стѣснение и до насита на тая цъвнала отъ скрежъ гора, на синьото Костурско езеро и на загадъчнитѣ албански планини. И ще вкусваме неизпитано още блаженство, виждайки тоя мжченишки народъ жизнерадостенъ и охоленъ, дишащъ съ пълни гърди въздуха на свободата.

Най-малко сега, въ зората на новия животъ, може човѣкъ да се помири съ мисъльта за смърть. Не, не си струва да бжде човѣкъ прѣчуканъ сега.

На Прѣсѣката единъ чегникъ ме причака, за да ми каже, че тукъ е лобно мѣсто: десетина наши селяни, като отивали на пазарь, били прѣди хуриета изловени отъ андарти и изклани като овце.

Не за пръвъ пѫть ми се сочеха такива лобни мѣста. Но за пръвъ пѫть азъ сега изтръпнахъ прѣдъ пропастьта отъ трупове и кръвь, изкопана между насъ и нашитѣ. . . . съюзници.

*

Въ Кономлади мѫжкиятъ свѣтъ почти отсѫтствува. Едни сѫ още въ Леринъ „по работа", други се върнали, настанили по кѫщи и яхъри първитѣ „дарове на свободата" и се впустнали къмъ Костуръ, чието падане се очаква днесь-утрѣ.

Всички обори сѫ пълни съ добитъкъ; едва можа да се намѣри мѣсто за нашитѣ коне.

Дѣдо Наки, нашиятъ домакинъ, разправя, какъ си е купилъ въ Леринъ петь вола и единъ конь.

Притежательтъ имъ турчинъ прѣдложилъ да му продаде единъ волъ за една бѣла меджидия. Дѣдо Наки ималъ всичко една лира, а турчинътъ нѣмалъ да му повърне остатъка. Турчинътъ се позамислилъ малко, па махналъ рѫка и казалъ:

— Вземи ги всички, чорбаджи, за една лира. Ако ги държа, ще ми ги взематъ, а ако ми останатъ, нѣмамъ съ какво да ги изхраня. Вземи ги, чорбаджи, в й д и и м ъ х а и р о. . . .

И сега дѣдо Наки съвсѣмъ сериозно увѣрява:

— Ясъ си й купифъ. . .

Цѣло село знае за страшнитѣ „оргии на отмъщение", разиграни съ участието и на младежи отъ Кономлади, въ кѫщата на Хафъза и въ други кѫщи на върли турци въ Леринъ. Нѣкои отъ тия турци прѣдварително се скрили по таванитѣ, прѣдоставяйки кѫщитѣ и домочадията си на произвола на „отмъстителитѣ".

Ужасни сѫ тия разкази, разправяни сега съ спокойно злорадство край топлото огнище.

Отмъщението се е очаквало отъ всички тия хора като неизбѣжна и многожелана прелюдия на свободата.

— Каменъ да се стори. . . Нищо да не остане (отъ Леринъ). . . Пситѣ да му се сератъ на коскитѣ (на турчина). . . . Како ми ви куртулиса Госпо, бре златни дѣци?, .

Съ такива думи за Леринъ и за турчина започна своето „добрѣ дошли" къмъ насъ една стара жена.

Пѫтътъ ни отъ Кономлади до Габрешъ бѣ цѣло триумфално шествие.

Всичко се бѣ разшавало. Мѫже, жени и дѣца ни се усмихваха широко и ни поздравяваха:

— Айде, аирлия да ни е слободата!

Маузерки плющѣха отъ всички страни — сѫщо както прѣзъ хуриета. . . Но никой вече не трепваше отъ гърмежитѣ: съ пушкитѣ на врага костурчани поздравяватъ свободата си.

Въ Поздивища ни посрѣщнаха тържествено и се надваряха, кой по-напрѣдъ да бѫде удостоенъ съ нашата визита. Най-послѣ! И ние можемъ да се движимъ свободно като другитѣ хора, безъ да разнасяме ужасъ и страхъ съ себе си.

XXXIX

НАШИТѢ ПЛѢННИЦИ И ТРОФЕИ

На влизане въ Габрешъ въ наша честь се дадоха пушечни салюти. Тамъ се прѣгърнахме и цѣлунахме съ Чекаларова и Попова въ сѫщата стая, която неотдавна едно слѣдъ друго даде убѣжище на двата аскерски табура и на насъ.

— Нѣма да ти кажемъ нищо, докато не чуемъ твоята история! заявиха ми тѣ.

И азъ имъ разправихъ всичко видѣно и прѣживѣно отъ минутата на раздѣлата ни при кулата до излизането ми отъ Леринъ.

Най-много ги разсмѣха думитѣ на кавалерийския сръбски подпоручикъ за боевитѣ качества на гръцкитѣ ни съюзници. А най-много ги огорчи и възмути, то се знае, поведението на генералъ Хесапчиевъ. Мълчаливо се съгласихме да не смѣсваме това име съ България и съ българското делегатство при гръцката главна квартира и да го не споменаваме инъкъ освѣнъ: патка.

Моитѣ другари хемъ бѣха доволни, задѣто благодарение на моето отиване въ Леринъ можаха да чуятъ толкова впечатления и новини, хемъ съжаляваха, задѣто не зехъ участие въ тѣхната акция.

Възползувани отъ мъглата, нашитѣ се приближили на сто, а нѣкѫдѣ и на петнадесеть крачки до турцитѣ въ Желево и имъ открили залповъ огънь. Шепата нападатели били обсипани веднага съ хиляди куршуми, но едно четнишко отдѣление напрѣднало незабѣлѣзано и заплашило пѫтя на турското отстѫпление. Тогава настанала паника, която се прѣдавала бързо въ прѣднитѣ редове на сганьта съ думитѣ: Душманъ гелди! — Неприятельтъ стигна. Аскерътъ помислилъ, че е застигнатъ отъ сръбската войска. Тогава нашитѣ се нахвърлили съ куршуми и натъкнати ножове и се уморили да трепятъ, да ловятъ плѣнници и да взиматъ трофеи. Тоя день били избити около 40 и плѣнени повече отъ 250 турци.

Малко прѣди нападението турцитѣ били започнали да палятъ Желево, но успѣли да изгорятъ само нѣколко плѣвни. Четата се явява като отъ бога пратенъ спаситель. Забѣгналитѣ въ балкана селяни се завърнали въ селото си, жени, дѣца и мѫже почнали да цѣлуватъ рѫцѣтѣ и краката на своитѣ избавители.

Прѣкарали нощьта въ Желево, за да си отпочинатъ и да опишатъ плячката, на другия день, 9 октомври, другаритѣ

снабдили съ пушки селянитѣ и продължили гонидбата. Сега тѣ турили въ дѣйствие голѣмитѣ бомби, чийто пукотъ разпространявалъ паниката въ неприятелскитѣ редове прѣзъ петь и десеть села. Въ село Ошчима били застигнати нѣколко бѣгащи групи: нова рѣзня, нови плѣнници, нови трофеи. Прѣзъ това врѣме надъ Търново, Руля, Брѣзница и Смърдешъ се дигали бушеци. Но трѣсъкътъ на бомбитѣ, взети отъ аскера за сръбски топове, заставили турцитѣ да спратъ палежитѣ, почивката и гощавкитѣ си по кжщитѣ и да хукнатъ наново въ бѣгъ.

— Това сж душманитѣ... казвали офицеритѣ и се дигали отъ софрата, като оставали сложенитѣ печени пилета и баници.

— Ефенди, може би, сж ваши тия топове, казвали имъ селянитѣ.

— Не, задъ насъ нѣма вече турски топове. . .

И съ тия думи зарѣзвали гобитѣ си и бѣгали къмъ Билища.

Ето защо около тия села покрай пушкитѣ, патронитѣ, добитъка и другитѣ трофеи, вардаляли се изъ кальта и недопечени кокошки, баници и други ястия.

Като оставяли въ всѣко село пушки, трофеи и по една партида плѣнници, нашитѣ очистили шосето и, капнали отъ умора, спрѣли едвамъ при Кжпешица.

Въ Ошчима, Търново, Руля, Брѣзница и Смърдешъ нашитѣ шествували пакъ като избавители, цѣлувани, прѣгръщани и благославяни. И по тия села турцитѣ успѣли да подпалятъ само отдѣлни кжщи и плѣвни.

Вечерьта, слѣдъ първото прогонване на неприятеля отъ района на българскитѣ села, четата се прибрала въ Смърдешъ.

И така, опасностьта за Смърдешъ не дойде отъ комититѣ, както се опасяваха смърдешани, а комититѣ спасиха Смърдешъ отъ ново, трето, опожаряване.

Най-много цѣлувки, благословии и благодарствени сълзи е имало, разбира се, въ Смърдешъ.

Всѣки другарь се надваряше да ми разправи и по единъ куриозъ.

Единъ манафинъ, напримѣръ, слѣдъ като прѣдалъ всичкото си оржжие, не искалъ по никой начинъ да се раздѣли съ една тенекиена кутия медъ. Несмущаванъ ни най-малко отъ своето плѣнство, той стискалъ ревниво въ ржцѣтѣ си кутията и отъ врѣме на врѣме топилъ и си облизвалъ пръститѣ.

Сганьта изоставила и порядъчна часть отъ ония свои грамадни стада овце, които на 7 ноември ние наблюдавахме отъ височинитѣ надъ Търсье.

Чекаларовъ и Поповъ притежаваха по единъ хубавъ високъ кавалерийски конь.

XL

КАКЪ СЕ ПРѢВЗЕМАТЪ ГРАДОВЕ...

Лесното завладѣване на Леринъ е възбудило апетита на гърцитѣ за нови безкръвни завоевания.

Диадохътъ изпратилъ чакъ въ Корча парламентьори съ писмо, въ което прѣдлагалъ на Джавидъ паша да му заяви писмено, че... прѣдава града на гръцката войска.

Тая гръцка досѣтливость не цѣли само избѣгването на нови кръвопролития и човѣшки жертви. Гърцитѣ бързатъ, понеже сръбски отряди, прѣзъ Прѣспата, сж стигнали вече прохода Звѣзда. Спустнатъ ли се оттамъ по Деволското поле, сърбитѣ само съ единъ прѣходъ ставатъ господари на Корча — тогава когато гърцитѣ сж още много далеко. А въоржжена съ такъвъ документъ отъ турския военначалникъ, гръцката главна квартира ще може да оспори на сърбитѣ правото да владѣятъ Корча и да ги върне оттамъ, както ги е върнала отъ Леринъ.

Сжщиятъ почти способъ е употрѣбенъ и спрямо Костуръ. Вмѣсто да изпратятъ войска, която да разбие и излови малкия гарнизонъ — нѣщо твърдѣ лесно изпълнимо, при извѣстното мѣсторазположение на града — гърцитѣ пустнали едно малко кавалерийско отдѣление, което стигнало безпрѣпятствено въ Апоскепъ. Отъ Апоскепъ кавалериститѣ изпратили въ града нѣколцина селяни-парламентьори съ мисия да запитатъ команданта, ще прѣдаде ли града мирно или пъкъ мисли да се бие?

Командантътъ поискалъ единъ часъ срокъ... за да си помисли.

Подиръ половинъ часъ цѣлиятъ гарнизонъ, заедно съ всички административни чиновници и съ по-компрометиранитѣ турци, излѣзли отъ града необезпокоени отъ никого и потеглили за Корча...

Напустнахме Габрешъ сжщата вечерь и стигнахме безъ прѣдизвѣстие въ Жупанища. Но селянитѣ ни подушиха и ни заобиколиха веднага. Тѣ ни казаха, че прѣзъ деня влѣзли въ Костуръ и пѣхотни части отъ четвъртата гръцка дивизия.

Обмислихме и рѣшихме да направимъ утрѣ едно официално посѣщение на нашата община въ Костуръ. За малкото тамошни българи, за нашитѣ ученици, за всички околни села, това ще бжде една ободрителна манифестация сега, когато цѣлиятъ край се наводнява само отъ гръцки войски.

— Маврово гори!

Отъ чардака на нашата квартира се виждатъ огненитѣ езици, които треперятъ върху звѣздния небесенъ сводъ.

Отъ Костуръ салютиратъ съ залпове и единични гърмежи. Пушка се отъ врѣме не врѣме и въ селото. А пламъцитѣ надъ Маврово сж илюминацията на това нощно празднество. . .

Костуръ не спи. Жупанищени, прѣкарали тамъ деня, се завръщатъ и ни държатъ въ течение на това, което става въ града прѣзъ първата негова свободна нощь. За мене това не е ново: войници и граждани трошили и обирали подъ редъ турскитѣ дюкяни.

Дебютътъ на новия режимъ и тукъ започва така, както и въ Леринъ. . .

XLI

ВЪ СВОБОДНИЯ КОСТУРЪ

Когато се пукваше зората, четницитѣ бѣха наредени въ строй. Наредиха се слѣдъ тѣхъ и селскитѣ чети, жупанска и дъмбенска — послѣдната извикана нарочно, за да си придадемъ по-импозантенъ видъ. Момчетата поизчистиха дрипавитѣ си дрехи, постегнаха цървулитѣ си, окичиха се съ цвѣтя. И все пакъ видътъ ни далечъ не замяза на п а р а д е н ъ. . .

Въ селото почти нѣмаше хора. Жителитѣ отъ двата пола и отъ всички възрасти, съ коля, добитъкъ и чували, бѣха отдавна запжтени къмъ града, който тая нощь израстна въ въображението имъ като нѣкаква обѣтована земя.

Нѣкои жупанищени, главно жени, вече се връщаха отъ обѣтования край.

— Хаирлия слобода! обаждатъ се тѣ и мушкатъ добичетата, прѣтоварени съ счупени огледала, столове, маси, газени сандъци. . .

— На конетѣ ли сте покачили свободата? Ами ти, бабо, защо си взела тия зелки?

И тя отговаря, че ги е взела на скжпа цѣна: ритници и бой отъ страна на патраула.

— Много ли ти трѣбватъ тѣзи нѣща, невѣсто?

— Тѣ (турцитѣ) какъ взимаха нашитѣ? отговаря съ достойнство младата жена, доволна, че и тя е упражнила найпослѣ едно свое право.

Костурскитѣ гърци, ония, на които и подъ турцитѣ никога не е било злѣ, ония, които нѣматъ право да даватъ такъвъ обезоржжаващъ отговоръ: „тѣ какъ взимаха нашитѣ?“ — сж изѣли заедно съ войницитѣ ядката на орѣха, а на селянитѣ сж прѣдоставили черупкитѣ. Даже и тукъ неправда и неравенство. . .

Щомъ наближихме мѣстностьта Топлица, четата замарширува подъ звуковетѣ на „Живъ е той живъ е“ и „Напрѣдъ, напрѣдъ за слава“. . .

Гръмко ура процѣпи въздуха. Вънъ отъ града чакаха съ знамена и вѣнци ученицитѣ, учителитѣ и всички костурски българи, съ управляващия епархията на чело. И нито единъ гръкъ.

Архимандритъ Панаретъ въ своята привѣтетствена рѣчь обсипа „борцитѣ за свободата“ и „храбритѣ войводи“ съ такива ласкателни думи, че се почувствувахме немалко стѣснени. На края родолюбивиятъ отецъ акламира българския царь — „главнокомандуващия на всички съюзени балкански армии“.

— Ние, костурчани, които знаехме да се боримъ за свобода и да обагримъ съ кръвьта на толкова герои и мжченици всѣка педа земя въ нашия край, ние ще знаемъ сега да пазимъ свободата и народното си име отъ посѣгателствата на когото и да било, Да живѣятъ костурчани! завършихме ние краткия си отговоръ.

Шедствието потегли къмъ града, на чело съ вѣнцитѣ и знамената.

Единъ офицеръ, прѣпускащъ въ кариеръ отъ Костуръ, ни застигна и ни съобщи:

— Господинъ дивизионниятъ командиръ желае да се види по-напрѣдъ съ войводитѣ.

— Но ние и безъ туй считахме за свой дългъ да се явимъ най-напрѣдъ прѣдъ него.

— Да, но това трѣбва да стане прѣди да влѣзатъ хората ви въ града.

Подчинихме се, но се наруши тържествеността на шедствието ни. Едни отъ хората останаха при четницитѣ, други тръгнаха съ насъ. Ученицитѣ прѣкратиха пѣсеньта си и огорчени се отправиха къмъ града.

Улицитѣ гъмжеха отъ народъ и гръцки униформи цвѣтъ каки, но дюкянитѣ бѣха затворени.

Офицерътъ спрѣ прѣдъ гръцката митрополия. Въведоха ни при дивизионния командиръ генералъ Дамианосъ. Тамъ бѣха и офицеритѣ отъ щаба му. Слѣдъ първитѣ поздрави загатна ни се отъ дивизионния адютантъ, че снощи въ града станали погроми. Чакъ сега разбрахме причината на тия разтакания и взехме подобаващата поза.

По добродушие и простота генералъ Дамианосъ бѣ копие, или по-точно, първообразъ на познатия полковникъ Матеопулосъ. Низъкъ, привѣтливо усмихнатъ, съ привързана ржка, съ привързана и неподвижна шия, а на всичко отгорѣ и глухъ: трѣбваше да подвиква човѣкъ надъ ухото му, за да чуе.

Дали поради добродушието или поради глухотата му, присжтствуващитѣ офицери взимаха единъ прѣзъ другъ думата, прѣкжсваха го и говорѣха вмѣсто него, жестикулираха, спорѣха помежду си, и въ резултатъ се получаваше една невъобразима неразбория. Все пакъ ние разбрахме, че нѣкой е успѣлъ да убѣди генерала да забрани влизането на българскитѣ комити въ града, за да не станатъ нови погроми.

Съ подвиквания надъ ухото на генерала ние можахме най-послѣ да се изкажемъ:

— Пожелахме и ние, подиръ прѣживѣнитѣ събития, да слѣземъ въ града, за да поздравимъ господинъ генерала, високопрѣосвещения митрополитъ и да се видимъ съ нашитѣ сънародници. Въ града ще прѣкараме само нѣколко часа, и то въ нашата митрополия, а за поведението на нашитѣ четници отговаряме даже съ главитѣ си.

Незабѣлѣзано въ стаята се вмъкна и владиката. Той мълчеше, но погледитѣ, съ които сегизъ-гогизъ ни стрѣляше, издаваха едва сдържана ненависть.

Генералътъ остана доволенъ отъ отговора ни, сбогува се съ насъ и изказа желание да го видимъ пакъ, прѣди да напустнемъ града.

Прибрахме се въ нашата митрополия, послѣдвани отъ сѫщия офицеръ, който бѣ, види се, аташиранъ къмъ нашитѣ особи. Тукъ нашитѣ момчета (на селскитѣ чети, жупанска и дъмбенска, не се позволи да влѣзатъ въ града) бѣха посрѣщнати братски и се разположиха като у дома си.

Придружаващиятъ ни офицеръ, подпоручикъ Сакетасъ, родомъ отъ Спарта, когото заобиколихме съ всичкото внимание, подобаващо на единъ гостъ, стана по-приказливъ. Говорейки за войната, той проявяваше извѣстно недоволство, споделяно, навѣрно, отъ цѣлото гръцко офицерство, задѣто българитѣ се подали на турската хитрость и се ангажирали съ тѣхъ въ прѣговори за примирие, „прѣди да е смазана главата на змията“.

Отъ нашия архимандритъ и отъ другитѣ българи разбрахме, че странното поведение на гръцкитѣ офицери спрямо насъ не се дължи само на страха отъ нови погроми. Гръцкиятъ владика искалъ да се избегне каквато и да било българска манифестация въ града, толкова повече, че въ нея изказали желание да участвуватъ и множество мѣстни гърци. Имената Чекаларовъ и Поповъ сѫ добрѣ извѣстни на костурени още отъ 1903 година. Послѣднитѣ нападения на четата противъ отстѫпващата сганъ по шосето се разказваха изъ града украсени съ разни добавки. А единъ най-новъ слухъ, че Чекаларовата чета заловила ненавистния костурски бегъ и кръвникъ Аса бей, настроилъ гражданитѣ още по-съчувствено къмъ насъ. И въвъпрѣки изричното запрѣщение на владиката, минавайки прѣзъ града, чухме тукъ-тамѣ викове „зито о Чекаларовъ!“, а двѣ гъркини хвърлиха и цвѣтя.

Чувствуваше се, че мѣстното население не е останало много възхитено отъ начина, по който падна градътъ. То е, види се, очаквало да види турския гарнизонъ разбитъ и плѣненъ, а извѣстни турски първенци, които сѫ го тероризирали

прѣзъ войната — изловени и наказани. Войската обаче не иска́ да направи това и даде възможность на гарнизона, чиновницитѣ и насилницитѣ да се отеглятъ отъ Костуръ необезпокоени отъ никого.

Наши хора ни донесоха свѣдѣния за движението и новата концентрация на Джавидъ пашовата войска около Корча.

Съ тия свѣдѣния отидохме пакъ при генерала.

Въведоха ни въ чакалнята, докато дивизионерътъ си свърши обѣда. Единъ изтънченъ офицеръ съ бѣли ржкавици, адютантъ нѣкакъвъ, дойде при насъ и ни заговори за войната. И той изказа сжщото недоволство, задѣто българитѣ така прибързано искали да сключатъ примирие съ турцитѣ.

Чакаха и нѣколцина мѣстни турци — навѣрно, отъ пострадалитѣ снощи дюкянджии.

Генералътъ усмихнатъ се приближи и се ржкува съ насъ. Тоя пжть заедно съ него влѣзе и митрополитъ Иоакимъ, типиченъ мургавъ анадолецъ (караманлия), съ огроменъ кривъ носъ, голѣми набръчкани очи и гжсти вѣжди.

Посочихме на генерала върху картата разположението на неприятеля около Корча, споредъ нашитѣ свѣдѣния. Послѣ му изложихме намѣренията си:

— Тази вечеръ мислимъ да посѣтимъ съсѣдното градче Хрупища. Послѣ ще се упжтимъ къмъ Билища и по пжтя ще обезоржжимъ нѣкои турски села. Ще ви съобщаваме всичкитѣ свѣдѣния за неприятеля и, ако стане нужда, ше сътрудничимъ съ васъ, както сме сътрудничили съ петата дивизия.

Генералътъ кимна удобрително глава.

Владиката, който дотогава фучеше, изведнажъ подскочи:

— Какво ще правите вие въ Хрупища? Защо ще обезоржжавате селата? Това е работа на редовната войска.

— Владико свети! Ние правимъ това не отъ вчера и отъ днесъ. Ние обезоржжихме Сетома и Жервени, когато още нѣмаше въ Костурско гръцка войска, и то безъ да позволимъ никакви безчинства. Ние сме, най-послѣ, изпратени отъ началството си съ извѣстни задачи и ще се разформируваме, когато ни се заповѣда отъ тамъ.

— Но защо непрѣменно искате да отидите въ Хрупища?

— А защо да не отидемъ? Ако не отидемъ въ Хрупища, ще отидемъ въ друго село. Не е ли все едно? Но въ Хрупища ние вече сме пратили извѣстие, и нашитѣ българи ще ни чакатъ.

— Добрѣ, но въ Хрупища днесъ андартитѣ сж извършили страшни злодѣйства: обрали сж градеца. Заповѣдано имъ е да напустнатъ Хрупища и противъ тѣхъ е изпратена войска. И тъкмо сега искате пъкъ да отидете вие...

— Ние ви заявихме, че за поведението на нашитѣ четници отговаряме. До сега чули ли сте оплаквания?

— Не.

Оставихме владиката, разкаяни, че сме му цѣлували ржка и сме завързали разговоръ съ него, и се обърнахме къмъ генерала, който мълчеливо слѣдѣше разправията.

Но разяренъ, какъвто бѣше, владиката съвсѣмъ безцеремонно се нахвърли сега върху генерала.

— Това е срамота! (Думата бѣ за снощнитѣ погроми). Нима държавата, която ще си присъедини тия мѣста, трѣбва да намѣри само развалини? Кждѣ ти е военното положение? Имашъ подъ заповѣдитѣ си 12,000 войници, дѣ ти сж застрѣлянитѣ хора? Злодѣитѣ трѣбваше да бждатъ застрѣляни.

— Какъ, да съмъ ги застрѣлялъ? сви рамена добродушниятъ генералъ.

— Така! Ще ги застрѣляшъ! Слушай! Или ще обуздаешъ войската си, или ние всички ще напустнемъ града!

Въ тоя моментъ двамата изправени единъ срѣщу другъ контрагенти имаха видъ на хора сбъркали професиитѣ си: расото по би прилѣгнало на генерала, а военната униформа — на владиката.

Владиката извади отъ джоба си едно турско писмо, прочете го като сжщински турчинъ и послѣ го прѣведе: Турцитѣ отъ едно близко село заявяватъ, че се подчиняватъ драговолно на новия режимъ и ставатъ поданници на Негово Величество краль Георги. И добави:

— Е, право ли е сега да се безпокоятъ и нападатъ тия хора?

Митрополитътъ бѣ тъй разгнѣвенъ, че излѣзе навънъ, като трасна силно вратата подирѣ си.

— Какво да правя азъ? Да застрѣлямъ хората ли? Ами това сж граждани и селяни, все пасоми на владиката. Той що не обуздава паството си? каза ни генерала.

Вратата се отвори и вжтрѣ се втурна единъ посивѣлъ мѣстенъ гражданинъ съ външность на заможенъ и почтенъ буржуа. Той ни цѣлуна подъ редъ и прѣзъ сълзи простена.

— Недѣйте, дѣца, имайте милость надъ насъ, съжалете ни!...

— Но съ какво сме прѣдизвикали вашитѣ оплаквания, съ какво сме ви огорчили? Ние ли сме виновни за станалитѣ въ града безредици? Дългъ на войската бѣ да ги прѣдотрати.

— Богъ да пази! Не е думата за васъ. Ние се оплакваме отъ грабежитѣ и безредицитѣ, които се извършиха нощесъ отъ самата войска!

— Но дѣдо владика като че иска и насъ да укори...

— Не, не. Нашето сърдце е изтровено отъ други — отъ това, което е направила самата войска.

Въ салона се вмъкнаха и други лица. Генералътъ незабѣлѣзано изчезна. Всички се разправяха съ високъ гласъ, оплакваха се, обвиняваха и спорѣха.

Разбрахме, че желанието на владиката е да ни възпре отъ всѣка по-нататъшна работа. И понеже трагикомедията, която се разиграваше прѣдъ очитѣ ни, не можеше да се отнася до насъ, тръгнахме да си вървимъ.

На излизане, обаче, ни извикаха въ съсѣдната стая. Тамъ бѣха генералътъ, заедно съ адютанта си и други офицери. Прѣди да ни се заговори, дадохме воля на възмущението си отъ обидния езикъ на владиката.

— Най-послѣ, за насъ тукашниятъ владика не прѣдставлява нищо. Ние нѣмаме нужда отъ никакви напомнювания, за да пазимъ достойнството и престижа на България, която ни е изпратила. Прочее, ние ще продължаваме работата си и на първо врѣме ще обезоржжимъ ония турски села, въ които още не е стжпвала гръцка войска.

Думата взе дивизионниятъ адютантъ капитанъ Трикуписъ, младъ офицеръ съ изострено криво лице, който отъ бързина въ говоренето си, изядаше цѣли звукове и думи. (По-послѣ чухъ отъ единъ гръцки офицеръ, че капитанъ Трикуписъ билъ фактическиятъ командиръ на дивизията).

— Добрѣ, каза той. Но ние ще ви помолимъ само едно: да отложите за по-нататъкъ вашето отиване въ Хрупища. Тамъ бѣха днесъ андартитѣ и направиха всичко море. Изпратихме войска да ги изпжди оттамъ и да въдвори реда. Ако сега отидете вие, послѣ пъкъ ще трѣбва да се разправяме и обясняваме съ андартитѣ. Влѣзте въ нашето положение...

— Но влѣзте и вие въ нашето. Съобщихме на хората си, и тѣ ни чакатъ вече. Самитѣ наши момчета ще помислятъ, че ни се запрѣщава да отидемъ въ Хрупища.

— Запрѣщение ли? О, не. Ние ви само молимъ.

Генералътъ — той прѣзъ това врѣме изпулваше очи ту къмъ насъ, ту къмъ офицеритѣ, които викаха надъ главата му — взе думата и ни помоли да направимъ тая отстжпка за него, ако и да бѣше одобрилъ по-прѣди маршрута ни.

— Владиката много се страхува, добави той. Инъкъ, ще трѣбва да изведа войската си отъ града. . .

— Азъ никога не съмъ искалъ умъ отъ попове! извика Чекаларовъ, раздразненъ отъ тоя миноренъ тонъ на дивизионера. Ако азъ бѣхъ на мѣстото на генерала, щѣхъ да взема върху си отговорностьта за всичко станало и да се наложа на всички. Ние не одобряваме станалитѣ безредици — тѣ трѣбваше да се прѣдотвратятъ — но ние си ги обясняваме: нѣма християнинъ, който да не е пострадалъ, за това и хората сж безмилостни сега къмъ турцитѣ. Всички горятъ за отмъщение.

— А владиката се сърди на насъ, когато самъ не може да обуздае своитѣ хора. И неговитѣ хора ли да обѣся?

И генералътъ, и офицеритѣ му старателно отбѣгваха да признаятъ, че и войската е участвувала въ погромитѣ, а обвиняваха само гражданитѣ и селянитѣ — „хората на владиката".

Чекаларовъ оставаше неумолимъ. Поповъ, комуто едвамъ сварвахъ да прѣвеждамъ всичко на български, сѫщо не бѣше наклоненъ да отстѫпи. За да избѣгнемъ пълния разривъ съ гърцитѣ и неминуеми голѣми неприятности въ бѫдаще, азъ склонихъ другаритѣ си къмъ отстѫпка.

Съ подвиквания офицеритѣ обясниха на генерала, че се съгласяваме, отъ уважение къмъ него, да отложимъ отиването си въ Хрупища. Командирътъ пакъ ни се усмихна добродушно. И съ това обясненията ни се свършиха.

Владиката, който, сигурно, бѣ чулъ всички наши нападки противъ него — по примѣра на нашитѣ събесѣдници и ние давахме пълна воля на гласа си — излѣзе отъ една съсѣдна стая и ни помоли да отидемъ при него за едно малко обяснение.

— Тукъ стана едно малко недоразумѣние, започна той. Азъ бѣхъ много възбуденъ, и вие може би сте взели върху си моитѣ оплаквания. Не. Прѣди да дойде гръцката войска ние прѣкарахме тукъ страшни дни. Съ съдѣйствието на тукашни турски първенци едвамъ можахме да запазимъ града. И сега, трѣбваше да дойде войската, която съ нетърпѣние очаквахме — освободителната войска! — за да станатъ въ Костуръ тия ужасни работи. Азъ се оплаквамъ отъ генерала. Той бѣше длъженъ да запази реда, а безредицитѣ се започнаха отъ войската. Азъ ще подамъ заявление на Диадоха и ще му се оплача. Турцитѣ вършеха тия нѣша, защото бѣха варвари. А сега идемъ ние, цивилизованитѣ и просвѣтенитѣ, и вършимъ сѫщото. Християнщина ли е това?

— Да, тия разсѫждения подобаватъ на единъ свети старецъ, какъвто сте вие. Тѣ се диктуватъ отъ християнски чувства. Но не така разсѫждаватъ хората, които сѫ нарамили пушки и не отъ такива чувства се въодушевлява народътъ. Война е. Има много и много настрадали се хора, които сѫ чакали днешния день, за да си отмъстятъ. Азъ, разбира се, не мисля и не чувствувамъ така, макаръ и да съмъ погребалъ двама братя, роднини, и да съмъ изхабилъ младинитѣ си. . . Добрѣ е да не се повтарятъ такива работи, но отъ това, което е вече станало, напраздно се вълнувате и тревожите толкова.

Слѣдъ тая блѣскава защита на каузата на генерала Чекаларовъ млъкна, а владиката, който прѣди обѣдъ така безогледно бѣше се нахвърлилъ върху насъ, почна да се оплаква отъ андартитѣ, но съ цѣль да засегне косвено и насъ:

— И тѣ сѫ подчинени на гръцкото военно министерство,

но не си поплюватъ. Искамъ още да ви кажа, че се намиратъ и такива хора, които злоупотрѣбяватъ съ вашето име. Прѣди мѣсецъ, напримѣръ, едни бѣха се опитали да измъкнатъ отъ ваше име пари отъ единъ турчинъ въ едно село. . .

— Позволете, Ваше Високопрѣосвещенство, прѣди единъ мѣсецъ ние не бѣхме още пристигнали въ Костурско!

— Азъ, разбира се, не повѣрвахъ, но искамъ само да ви кажа, какъ се злоупотрѣбява. Не е право да се гори и напада едно турско село, слѣдъ като е прѣдало доброволно оржжието си.

— Но кой напада и гори селата?

— Андартитѣ.

— Грѣшите, Ваше Високопрѣосвещенство, не само андартитѣ, но и самата войска. И то по заповѣдь отъ горѣ. Знаете ли, кой е изгорилъ Въртоломъ?

— Не.

— Войската. Това ни казаха гръцки войници и офицери въ Леринъ. Главно отъ военната власть зависи, дали да се горятъ селата или не.

Почти цѣлиятъ ни день мина вмѣсто въ веселие и радость между нашитѣ хора, въ шумни разправии съ гръцкитѣ офицери и съ владиката.

Командата и башибозуклукътъ на гръцката войска и сценитѣ въ гръцката митрополия ни навѣха мрачни мисли за бждащето, но въ сжщото врѣме ни и разсмиваха.

Тоя немощенъ и безволенъ старецъ — генералъ Треперко, както го нарекохме — може би, храбъръ войникъ и добъръ стратегъ, но невъзможенъ военен начелникъ, кукла въ ржцѣтѣ на нѣколцина млади офицери и на единъ съ съмнителна сериозность адютантъ! Тия надвиквания надъ прѣвързаното му ухо, ржкомаханията, неразборията!

Другарьтъ Поповъ, служилъ свърхсрочно въ българската войска, не можеше да се помири съ това многоначалие, съ тия своеобразни фамилиярни отношения между дивизионенъ командиръ и подчинени офицери. Вмѣсто да свърши съ насъ вжтрѣ въ петнадесеть минути, генералъ Треперко се занима цѣли часове, излагайки своя престижъ и прѣдъ насъ и прѣдъ множеството граждани, които пълнѣха митрополията.

Но отъ всичко по-трагикомична бѣше разправията между генерала и владиката. Неособено смутенъ отъ погромитѣ — това, сигурно, е ставало въ всички градове, прѣвзимани отъ войската му — той посрѣщаше съ ирония желанието на владиката да се прибегне до застрѣлвания и бѣсилки за такива „дреболии", като намираше, че не той съ своята сила, а митрополитътъ трѣбвало да обуздава „своитѣ хора"!

Колко по-внушителна и по външность, и по темпераментъ, и по воля, и по умъ бѣ фигурата на неговия контрагентъ! Въ лицето на митрополитъ Иоакимъ азъ видѣхъ единъ отъ многото самоотвержени и прѣдани водачи на елинизма, единъ „генералъ въ расо", както единъ гръцки поетъ бѣше нарекълъ гръцкитѣ владици въ Турция. Той държи повече за престижа на гръцката армия, за авторитета на началствуващитѣ, за сегашнитѣ и по-далечнитѣ интереси и задачи на гръцката държава, отколкото генералътъ. И виждайки въ военначалника на Гърция единъ слабъ човѣкъ, който не оправда очакванията и ангажиментитѣ му прѣдъ мѣстнитѣ турски първенци, той иска на всѣка цѣна да му се наложи!

Но едноврѣменно съ това ние видѣхме въ тоя анадолецъ въплотена затаената стара ненависть къмъ българското племе, спрямо което е прѣслѣдвалъ цѣлъ животъ, неизмѣнно и съ всички срѣдства, само една задача: да го кѫса и прѣтопява.

Ние сподѣляхме неговитѣ мисли за погромитѣ и за дълга на армията, но бѣхме дълбоко засѣгнати, задѣто ни посрѣщна едва ли не като най-главни виновници за станалото въ наше отсѫтствие въ града. И ако бѣхме по-малко зѫбати отъ него, той, безспорно, щѣше да ни се наложи чрѣзъ генерала и щѣше да ни запрѣти всѣко движение изъ околията, защото не бѣше прѣстаналъ да вижда въ насъ елементъ опасенъ за елинизма. Опита се най-напрѣдъ да хвърли вината върху нашитѣ селяни и косвено върху насъ, но когато му доказахме, че нашитѣ селяни сѫ намѣрили вече разбити костурскитѣ дюкяни, когато отблъснахме едно по едно попълзновенията му, той отстѫпи отъ тия позиции съ присѫщата му ориенталска ловкость.

Изпратени пакъ съ рѣчи и акламации отъ костурскитѣ българи, напустнахме съ облегчение града и се упѫтихме къмъ близкото селце Манякъ.

Отдѣления гръцки войници сѫщо напускаха града: пръсваха се по околнитѣ села за прѣхрана.

Единъ токущо издъхналъ турчинъ, застрѣлянъ отъ андарти, лежеше край шосето.

Какви ли дни има да се заредятъ сега за нашето население? Ще бѫде ли прибрано цѣло Костурско въ границитѣ на нова България?

Обзети отъ такива мисли, стигнахме въ Манякъ.

Разположени въ кѫщата на нашия четникъ Паскалъ, ние подишахме пакъ въ това малко чифлигарско селце родната атмосфера, която ни се стори сега още по-мила.

XLII

МЕЖДУ АГИТѢ

Прѣвземането на Костуръ убѣди околнитѣ села, и турски и български, че тоя пжть пропадането на Турция е окончателно.

У вчерашнитѣ раи изведнажъ се пробудиха всички робски инстинкти. Желанието да се продаде малко чалъмъ прѣдъ падналитѣ властелини, да се опита, макаръ и за единъ день, ролята на ага прѣдъ вчерашния такъвъ и да се ознаменува великото събитие съ единъ господарски жесть и съ една материална придобивка, облада мало и голѣмо.

Отъ седемь-осемь турски или смѣсени села, които посѣтихме, само въ половината можахме да приберемъ турското оржжие, по извѣстния вече церемониялъ, който, въ очитѣ на турцитѣ, бѣ единъ видъ тържествена санкция на новата ера. Въ останалитѣ ние заварихме турското население обезоржжено вече и покорено отъ разни андарти и импровизирани селски чети, при чиито посѣщения наредъ съ обезоржжаването сж ставали и акции отъ другъ родъ. . . Безалаберностьта отива до тамъ, че нѣкои турски села отъ съобразителность не прѣдаватъ изведнажъ цѣлото си оржжие на хора невдъхващи особено довѣрие, за да могатъ да задоволятъ съ по нѣколко пушки и други „обезоржжители“, които ги биха навѣстили. И отъ всички посѣтители тѣ се снабдяватъ съ „документи“, че сж обезоржжени и покорени.

Уви, турцитѣ вече не правятъ разлика между царски аскеръ, андарти или комити: всички въоржжени християни за тѣхъ сж прѣдставители на новата власть. И ако всичко мине само съ обезоржжаване и съ нагостяване новитѣ аги, вчерашнитѣ аги сж просто честити. Разбира се, турцитѣ прѣдпочитатъ да прѣдадатъ оржжието си и да изявятъ покорностьта си прѣдъ по-компетентни власти. Въ това отнощение нашата чета се прѣдпочита въ нѣкои случаи дори и прѣдъ гръцката войска.

При посрѣщането ни бѣлитѣ знамена на турцитѣ носятъ въ срѣдата кръстъ — емблемата на ненавистната християнска религия. Тая церемония почна да ни се вижда банална. Като

помислихме, че тия бѣли знамена съ кръстове въ срѣдата се изнасятъ при всѣко приближаване на въоржжени християни, ние започнахме да заповѣдваме вече на знаменосцитѣ да ги свиватъ.

Банални станаха и стереотипнитѣ рѣчи, съ които се обясняваха на покореното племе прѣимуществата — справедливата строгость, политическото равенство и закономѣрностьта — на новото управление. Ето защо при настроение, ние поръсвахме тия рѣчи съ малко хуморъ и ги обръщахме въ забавителна приказка, която много допадаше на турскитѣ ни слушатели, прѣдразполагаше ги и ги освобождаваше отъ страха. Тоя начинъ на ораторствуване особено прилѣгаше на Чекаларова, който си служеше съ мѣстния, разбираемъ и отъ турци и отъ гърци, български диалектъ.

— Е, турци! Вие знаете, че когато двама пехливани се сборичкатъ, единиятъ непрѣменно ще падне. Сборичкаха се християнскитѣ царнини съ вашия девлетъ и вашиятъ девлетъ падна.

— Хай! Хай! — Така е, отговарятъ турцитѣ съ извѣстна веселость.

Въ сжщия духъ имъ се обяснява, защо падна и защо не можеше да не падне девлетътъ въ тоя пехливанлъкъ, и пр.

Обикновено не ставаше нужда да се иска оржжието. Турцитѣ ни изпрѣварваха:

— Тюфяцитѣ сж събрани въ джамията и на мусафиритѣ сж опрѣдѣлени конаци за нощуване,

Гости по силата на политическата промѣна, ние сме прѣдметъ на единъ особенъ ориенталски церемониялъ.

Когаго влизаме въ нѣкоя кжща, цѣлото мжжко население стои диванъ-чапразъ. Ние отвръщаме на всички съ по едно достойно темане. Най-напрѣдъ се завтичатъ едни, взиматъ съ извѣстно страхопочитание пушкитѣ ни и ги окачватъ на стѣната. Това посѣгане къмъ оржжието ни за единъ мигъ неволно ни стрѣсва, но бързо си спомняме за новото си положение. Други прибиратъ цървулитѣ ни, горнитѣ ни дрехи. Послѣ всички се нареждатъ като пжнове край стѣната и чакатъ. Сѣдаме. Домакинътъ размѣня съ всички ни по едно темане, поздравлява ни съ сефа-гелдинисъ! (добрѣ дошли!) и сѣда.

Съ наше съизволение дава се заповѣдь да се слага за вечеря. Единъ турчинъ пристжпва съ бакъренъ гюмъ, другъ съ легенъ и ни поливатъ да си омиемъ ржцѣтѣ съ такова благоговѣние, като че свещенодѣйствуватъ.

Насѣдваме около една грамадна бронзова тепсия. Редятъ се чорби, печива, баклави, яхнии, халви, пилафи. По нѣкога домакинътъ е толкова кулантенъ, че се е погрижилъ даже и

за. . . вино. Единъ турчинъ по чорапи стои изправенъ до вратата и държи неподвижно въ дланьта си блюдото, което ще ни се поднесе, щомъ се разправимъ съ токущо сложеното на софрата.

Тоя церемониялъ досажда. Ние сме готови да кажемъ на изправения турчинъ съ блюдото въ ржка да сложи на софрата всичко и да си върви, но единъ другаръ се обажда:

— Чудя ви се на ума. Нека ни послугуватъ и тѣ малко, та да разбератъ, че сме си размѣнили мѣстата.

Направи ми впечатление, че повечето отъ нашитѣ момчета не бѣха обладени отъ това суетно желание да имъ прислужватъ турци. Въ Желегоже, селото на прочутитѣ беглерски фамилии, слѣдъ като прочетохме на момчетата нужнитѣ нотации за коректно държане, прѣдоставихме имъ да се настанятъ въ опрѣдѣленитѣ турски кжщи. И все пакъ мнозина отъ тѣхъ прѣдпочетоха българскитѣ кжщи: тамъ щѣли да се чувствуватъ по-добрѣ.

*

Цакони е единственото село, въ което употрѣбихме и малко тероръ.

Цаконскитѣ турци сж взези живо участие при опожаряването и ограбването на южнитѣ гръцки села. За това имъ поискахме да донесатъ доброволно, заедно съ оржжието си, и плячкосаната гръцка стока, за да се повърне чрѣзъ гръцката митрополия на пострадалитѣ гръцки сѣмейства. Но тѣ се опитаха да скриятъ часть и отъ оржжието си и отъ плячката. Чекаларовъ замахна своя турски офицерски камшикъ надъ главата на единъ възстаръ турчинъ. Безъ да изохка, турчинътъ се завтече съ разкървавено лице въ кжщи и донесе и оржжието и плячката си.

Но и тоя примѣръ не послужи достатъчно за назидание. Тогава се заповѣда на момчетата да обискиратъ кжщитѣ. Подиръ половинъ часъ всичкото оржжие и всичката заграбена гръцка стока бѣ сложена на купъ всрѣдъ селския мегданъ.

Обискитѣ не минаха безъ инциденти. Напримѣръ, Доне отъ Жупаница, най-възрастниятъ между нашитѣ четници, голѣмъ своенравникъ, попадналъ въ една кжща, пълна съ жени. Той взелъ една дъска и ги подплесналъ наредъ по дебелитѣ меса: това било у него мания.

Въ кжщата на единъ забѣгналъ лошъ турчинъ, дѣто ни въведоха мѣстни българи, заварихме тоже нѣколко жени. Едни отъ тѣхъ ни изгледаха подъ яшмацитѣ си, други си скрика главитѣ въ пазвитѣ.

— Ти що се криешъ? каза Чекаларовъ на една, която най-ревниво си криеше лицето. Да не мислишъ пъкъ, че ние

си нѣмаме жени и по-хубави отъ васъ?. Страхъ ли ви е много?

— Страхъ ни е, ами. . .

— Да не ви е страхъ. Християнитѣ не сѫ като вашитѣ мѫже и нѣма да ви закачатъ.

Нѣколцина бивши турски стражари, българи отъ разни краища, прибрани прѣзъ войната въ четата ни, налетѣли въ Цакони на нѣколко турски момичета. Нашиятъ четникъ Любо Весовъ, софийски студентъ, отблъсналъ съ приклада стражаритѣ, извелъ момичетата прѣзъ единъ дворъ и ги прѣдалъ на родителитѣ имъ.

Скромниятъ момъкъ дълго мълча за своя рицарски подвигъ, за който ние се научихме по-късно отъ други момчета.

За обноскитѣ на обезоржжителитѣ - андарти по турскитѣ села можахме да си съставимъ понятие въ село Желинъ.

Токущо бѣхме извършили обезоржжаването и въ това село пристигнаха десетина андарти, които се опечалиха много, като видѣха, че сѫ закъснѣли.

— Що стоите? Що не ги горите? упрѣкнаха ни тѣ.

Съ мѫка можахме да ги отклонимъ отъ намѣрението имъ и да ги убѣдимъ, че това не е необходимо, нито позволено, щомъ селото се покорява доброволно.

Въ помашкото село Гърлени, посѣтено много пѫти отъ разни „обезоржжители", уплахата бѣ ужасна. Оплаквайки се отъ зулуми, гърленци плачеха като дѣца. При най-малкото възражение андартитѣ имъ сочели патрони и кибритени клечки. . . Депутации отъ това село идваха не веднъжъ при насъ да ни се оплачатъ, че стадата имъ непрѣкѫснато се задигватъ и че нашитѣ писма не се зачитатъ отъ никого.

— Вземете ни съ васъ! . . . Кажете ни, дѣ да се изселимъ! . . . молѣха ни тѣ съ сълзи на очи.

Въ смѣсеното село Четирокъ се срѣщнахме на 16 ноември съ едно отдѣление гръцка войска. Мѣстни турци ни се оплакаха, че войници тропали по вратитѣ за хлѣбъ, но и слѣдъ като имъ се давало каквото поискатъ, тѣ настоявали да се отвори вратата. . .

Поканени отъ подпоручика на срѣща, заварихме при него единъ пъргавъ и приказливъ младъ фелдфебелъ, който пръвъ се оплака отъ своеволията и насилията на. . . българскитѣ селяни. Той ни изброи нѣколко опити за грабежи, осуетени отъ него и продължи съ патосъ:

— Гръцкото управление не може да толерира такива дѣяния. Турското население не бива да се оголва, понеже на нашата държава сѫ нуждни данъкоплатци.

Съгласихме се напълно съ него и добавихме:

— Военната власть има право и сила да прѣдупрѣждава и наказва прѣстжпленията. Но тя би трѣбвало на първо мѣсто да обуздае своитѣ войници.

И изброихме отъ своя страна нѣколко случаи.

Офицерътъ Андонопулосъ, запасенъ подпоручикъ, който досега философски мълчеше или зобѣше грозде и си похапваше съ апетитъ хлѣбъ и сирене, взе думата, но вмѣсто да подкрѣпи държавнишкитѣ мисли на фелдфебела си, остана на особено мнѣние:

— Да ви кажа ли, господа, започна той. Азъ съвсѣмъ не съмъ съгласенъ съ васъ. Къмъ всички турци азъ храня органическа умраза. Азъ не мога да гледамъ просто турчинъ. Турчинъ добъръ нѣма, всички сж прѣстжпници. До днесъ тѣ сж убивали и ограбвали християнитѣ, нека сега да поограбятъ малко и тѣхъ. Не би трѣбвало само да се горятъ кжщята, за да има дѣ да се прибератъ домочадията и да не се създаватъ главоболия на държавата. Турцитѣ нѣматъ вѣра. . .

Фелдфебелътъ се сконфузи и млъкна. Ние пъкъ счетохме за излишно да споримъ, щомъ човѣкътъ храни къмъ турцитѣ „органическа умраза“. . .

А единъ нашъ селянинъ, който стоеше задъ менъ, съвсѣмъ непрѣдпазливо ми казваше, сочейки подпоручика:

— Го пулишъ той туа? На двѣ магариня сѣно не може да раздѣли. Шчо му сторихъ казуване вчера. . .

И хитриятъ българинъ ми обясни, че вчера, когато прѣкарвалъ подпоручика прѣзъ Бистрица и другитѣ води, офицерътъ на нѣколко пжти цопвалъ въ водата, понеже въпрѣки съвѣтитѣ, които му се давали, не успѣвалъ да се задържи на коня.

Атестацията на нашия селянинъ ме удиви. При всичката си неподвижность — той имаше типъ на мораитинъ*) — подпоручикътъ изглеждаше просвѣтенъ човѣкъ. А когато го запитахъ за професията му, излѣзохме колеги: прѣпоржча ми се за редакторъ-издатель на вѣстници въ Атина.

Пристигнаха нови оплаквания и туриха край на нашия разговоръ. Българитѣ ни помолиха да посѣтимъ една отъ пострадалитѣ турски кжщи. Подпоручикътъ се подсмѣ на нашата ревность, но на края се съгласи да участвува и той на разслѣдването.

Въ жгъла на стаята, дѣто ни въведоха, пъшкаше отчаяно единъ боленъ турчинъ. Като ни видѣ, той усили охканията си и си придаде още по-страдалчески видъ. Изслушахме го, разпитахме и свидѣтели и установихме, че гръцки войници сж задигнали часовника и паритѣ отъ кесията му.

*) Мораити се казватъ жителитѣ на Пелопонезъ.

Фелдфебелътъ взе бѣлѣжка отъ всичко, а единъ младши ни каза, че познава много добрѣ една отъ обирачитѣ — извѣстенъ атински апашъ, който и тукъ продължавалъ най-усърдно да упражнява професията си.

Първопричината на това положение бѣ, разбира се, примѣрътъ на първитѣ погроми въ Костуръ. Снисходителностьта, съ която се отнесе къмъ тѣхъ гръцката военна власть, се схвана отъ масата като мълчеливо одобрение.

Гръцката продоволствена система пъкъ идѣ да допълни злото, отваряйки широко поле за своеволия и посѣгателства надъ частната собственость.

Цѣлата почти четвърта дивизия е разпръсната по селата за храна. Всѣка войскова часть взима направо отъ населението припаситѣ, които ѝ сж потрѣбни. Въ първитѣ дни на свободата християнското население се помиряваше охотно съ това, водимо отъ чувства на гостоприемство и на признателность. Скоро обаче то взе да се озадачва. Тогава гръцкитѣ офицери почнаха да си служатъ съ думата р е к в и з и ц и я, но безъ да издаватъ никакви разписки, или пъкъ като издаваха разписки, скрѣпени съ подписи объркани, недешифрируеми и не винаги съ дата. Отдѣлнитѣ стопани страдаха и поради това, че безвъзмездното обсебване на селската собственость ставаше безъ никакъвъ редъ: твърдѣ рѣдко се искаше отъ общинската власть въ селото опрѣдѣлено количество хлѣбъ, месо, слама и пр., за да бжде разхвърлено върху цѣлото село.

Липсваше ли у гърцитѣ всѣко интендантство, или пъкъ самитѣ офицери произволничеха — това не можахъ да схвана, но населението бѣ съ впечатлението, че на всѣко войсково отдѣление е прѣдоставено да си изкарва безвъзмездно прѣхраната на самото мѣсто и както може.

Но ако християнитѣ все имаха възможность да се оплакватъ — гърцитѣ и гъркоманитѣ направо, а българитѣ — чрѣзъ митрополията, чрѣзъ насъ или направо, у турцитѣ липсваше всѣкакъвъ куражъ за оплаквания. Тѣ бѣха изцѣло прѣдоставени на волята на отдѣлнитѣ офицери, които можеха да се разпореждатъ съ всичко както искатъ.

*

И тукъ си изпащаха най-злѣ не най-виновнитѣ. Страдаше безразборно широката турска маса, която не помисли да бѣга и която се надѣваше да намѣри защита въ новитѣ закони, щомъ се покори. Голѣмитѣ прѣстжпници, прѣтоваренитѣ съ непростими грѣхове турци бѣха избѣгали своеврѣменно въ Албания.

Въ помашкото село Света Недѣля се намира най-грандиозното здание въ цѣло Костурско. То е конакътъ на Сафединъ бегъ.

Отправихме се къмъ Света Недѣля съ твърдо намѣрение да изравнимъ съ земята тоя конакъ, въ който сж обмисляни и рѣшавани безъ брой убийства и злодѣяния. Самиятъ Сафединъ сега организираше башибозушка чета въ Албания. Изгарянето на конака щѣше да бжде една нищожна само отплата, но трѣбваше да се откажемъ и отъ нея, понеже въ селото заварихме гръцка войска.

Каква ирония! Настаниха ни въ този сжщия Сафединовъ палатъ, къмъ който цѣлото християнско население въ Костурско открай врѣме отправяше проклятия.

— Е, дѣдо, надѣвахте ли се вие нѣкога на такъвъ мерхаметлъкъ отъ страна на християнитѣ? обърнахме се слѣдъ вечеря къмъ домовладиката, чичо на Сафединъ, за когото казваха, че не билъ толкова лошъ, колкото племенника си. Можехте ли да помислите, че гяурска войска и комити ще дойдатъ въ Св. Недѣля и, вмѣсто да сравнятъ веднага съ земята тая проклета кжща, ще взематъ да приказватъ така мелаимъ съ Сафединовитѣ хора, като че ли нищо не е било? Тъй ли трѣбваше да постжпимъ ние спрямо васъ, или пъкъ да пустнемъ хората си по кжщитѣ да правятъ, каквото искатъ и послѣ да ви запалимъ, та да изгорите заедно съ мишкитѣ си?..

Слуша ни стариятъ помакъ, клати печално глава и съ принудена усмивка шепне:

— Изгорете ни!..

Съ слава на лощи турци се ползуваха и помацитѣ отъ село Гърлени.

Многажди обезоржжени вече, гърленци съ своитѣ плачове и молби сега правѣха впечатление на истински раи.

Физиономиитѣ имъ, въпрѣки многото сродявания съ турци и арнаути и въпрѣки систематичнитѣ усилия на властьта да ги потурчи съвсѣмъ, сж чисто славянски, а езикътъ имъ е благозвученъ и съ оригинално произношение старобългарски езикъ. На такива славяни като че не прилѣга турскиятъ агалъкъ и робството повече подхожда.

Къмъ гърленци азъ се привързахъ съ една необяснима симпатия, както и къмъ жервенци.

И все пакъ Гърлени въ турско врѣме бѣ резиденция на нѣколцина отъ най-ненавистнитѣ насилници и злодѣи. Сега тѣ, разбира се, липсваха. Отсжтствуваше и най-злиятъ отъ тѣхъ, Молла Демиръ, прочулъ се изъ цѣлия край съ срамнитѣ оргии, които нѣкога е устройвалъ въ Корещата. Озлочестенитѣ невѣсти и моми, които нѣкога той събиралъ и заставялъ да му играятъ хоро и да го веселятъ, нѣмали брой. По-послѣ, въ организационно врѣме, Молла Демиръ, знаейки, какво го чака, прѣкратилъ съвсѣмъ разходкитѣ си изъ Корещата.

Уловенъ, Молла Демиръ не би билъ само застрѣлянъ: прѣдъ очитѣ на маса народъ той би изкупвалъ бавно и постепенно своитѣ прѣстжпления. Но понеже го нѣмаше, трѣбваше да се измисли едно насилие, което той да почувствува и отъ далеко. Обискирахме кжщата му, която бѣ вече нѣколко пжти прѣтършувана и прѣди насъ, и заповѣдахме на гърленци да изнесатъ и раздадатъ на бѣднитѣ всичката останала храна и покжщнина. Тръгнахме послѣ да диримъ жена му. Въ жгъла на една задимена стая въ братовата му кжща намѣрихме свита една нечистоплътна кадъна, която се задушваше отъ ужасъ.

— Отвори си, отвори си лицето да те видимъ!

— Шчо ке ме видишъ? простена тя съ своя помашки акцентъ и се прострѣ на земята.

— Я не се крий, старо харо, че само ти си жена — умрѣхме за тебе. . .

Подъ страха на заканитѣ, тя приповдигна яшмака и показа едно мръсно набръчкано лице. Тя била братова жена на Молла Демиръ.

Въ друга роднинска кжща заварихме едно малко момиче. То имаше готовъ отговоръ и взе да ни се кълне въ корана:

— Жими китабо, не знамъ!

Дойде и майка му. Лицето си тя откри лесно, но не искаше да открие и скривалището на Молла Демирица:

— Не знамъ. . . Кога не знамъ, и да ме убиете, шчо?..

Нѣколко шамари, два удара съ приклада — сжщия отговоръ. Но когато, повалена отъ момчета, видѣ ножоветѣ, насочени въ гърдитѣ ѝ, тя завика:

— Ке ви кажамъ, ке ви кажамъ. . .

Тя ни поведе по други роднински кжщи и навсѣкждѣ сама вече настояваше да излѣзе Молла Демирица. Молла Демирица най-послѣ биде измъкната, но се оказа по-мръсна и поотвратителна отъ всички. Момчетата се гнусѣха да я приближатъ. Все пакъ, рѣшени да я разпитаме, изпратихме я подъ канвой при Попова: рекохме, между друго, да му устроимъ и единъ сюрпризъ.

— Тая нѣма кабаатъ, каза ни изъ пжтя коджабашията, Тая му бѣше како измекярка.

Молла Демиръ ималъ и друга по-млада жена, която забѣгнала.

Когато влизахме въ квартирата си, двама помаци изнасяха на ржцѣ Молла Демирица, на която припаднало. Отказахме се и отъ разпита. Другарътъ Поповъ сжщо не остана очарованъ отъ сюрприза: присжтствието на изпратената дама само го ядоса.

Отказахме се да подпалимъ и кжщата на Молла Демиръ: тя пъкъ била слѣпена съ кжщитѣ на други безобидни гърленци, прѣдъ чиито плачове и молби отстжпихме.

*

Срѣщаха се по турскитѣ села и такива типове, които ни най-малко не се тревожеха отъ посѣщенията на въоржжени гяури. Почти винаги това бѣха безимотни хора, слуги, аргати, свирачи и всѣкъкъвъ видъ б о с я ц и, които и прѣзъ турското господство никога не сж се чувствували господари и аги. Гяурскитѣ посѣщения за тѣхъ бѣха любопитни зрѣлища, които идѣха да внесатъ малко разнообразие въ тѣхния безрадостенъ животъ. Загинването на турската държава не ги засѣгаше. Не ги засѣгаха и посѣгателствата надъ спокойствието или имота на богатитѣ турци. Нѣщо повече, въ дѣяния отъ тоя родъ тѣ намираха и за себе си извѣстна отплата за прѣтърпѣни, може би, нѣкога обиди и за съзнаваното неравенство.

Такъвъ единъ босякъ, здравенякъ и наивенъ момъкъ, на име Сайфединъ, се привърза къмъ насъ въ Желегоже. Нему бѣ приятно да гледа, какъ разни пришелци се разпореждатъ съ хранитѣ и стоката на забѣгнали богаташи. Приятно му бѣше, че може дори и самъ да обходи недостжпнитѣ бегски конаци и да изнесе отъ тѣхъ едно гърне сладко или една дреха.

Сайфединъ не искаше да се дѣли отъ насъ. Молѣше да му се даде пушка, та да стане и той комита. Той ни изпроводи далеко вънъ отъ селото.

Ето едно подтвърждение на социалистическата теория, е класовитѣ умрази сж по-силни отъ расовитѣ. . .

Тукъ-тамѣ си създадохме добри приятели и между небосяцитѣ — най-много между гърленци, които просто ни увличаха съ своя мелодиченъ български говоръ.

Нашиятъ гърленски домакинъ Бахтияръ, едноврѣмешенъ гавазинъ на българското училище въ Костуръ, позна нѣколцина бивши костурски ученици, сега четници, и се запрѣгръща съ тѣхъ. Дружелюбенъ и прямъ, въ неговитѣ обноски нѣмаше никаква тенденция да ни омилостиви или прѣдразположи.

Образецъ на славянска кротость и прямодушие бѣ и самиятъ коджабашия.

Сжщата вечерь дойде да ни поздрави единъ токущо пристигналъ отъ Солунъ войникъ. Той ни заразправи подробности по плѣняването на солунската войска съ такова увлѣчение, като че се касаеше за обикновена приказка, а не за една капитулация срамна за държавата, на която е служилъ като войникъ. Той се радваше отъ сърдце на спасението си и се хвалѣше. че можалъ съ своя езикъ да мине навсѣкждѣ за българинъ.

Но най-весело прѣкарахме съ гърленския ходжа — неджгавъ осемдесеть и петгодишенъ старикъ. Дошелъ самъ слѣдъ вечеря, за да ни види, той запуши дългата си чибучка и се заприказва като съ стари приятели.

Неговитѣ прѣки прѣдшественици, баща му и дѣдо му, не помнили, кога гърленци сж приели турската вѣра.

— Така сме се нашли. . . заключи той.

Нѣкои „обезоржжители" поканили гърленци да станатъ християни.

— Арно, друзитѣ ке се сторатъ рйсяни, ами ясъ? Да се сторимъ сега, на старость, попъ? пита ни старикътъ, иронично усмихнатъ.

Когато го запитахме за сѣмейното му положение, той въздъхна:

— Дѣци си нѣмамъ, дѣци. . .

— Ами жена нали си имашъ?

— Море не една, ами двѣ си имамъ, ако да съмъ сакатъ, ама шчо файде?

— Млади ли сж?

— Едната ми е млада — стамболка е, ама ми избѣга. . . я звехъ за дѣци, ама не ми даде Госпо. . .

— Само за дѣци?

— Е, усмихна се мазно ходжата и си погладн брадата, душа е, сака. . .

Ходжата бѣше вече съвсѣмъ забравилъ за гибельта на Турция.

— Хубава е вашата вѣра, дѣдо! Жени си имате болъ, а пъкъ ние само една. . .

— Море, остави я тая. Вашата вѣра е токму: една жена. Ние — како кучинишчата. . .

*

При сгоденъ случай ние охотно отваряхме съ турцитѣ приказка за политическата сждба на Костурско.

Въ Желегоже бѣха ни заобиколили слѣдъ вечеря коджабашията, ходжата, домакинътъ и други първенци.

— Ще ви питаме сега нѣщо, ама ще ни кажете право. Нѣма да си кривите душата. Вашето царство вече пропадна. Желегоже и другитѣ села ще попаднатъ или подъ България или подъ Гърция. Ако ви питатъ васъ, съ кого искате, съ българина или съ гърка, вие какво ще кажете?

— Да не даи Госпо да ни вземе гърко! Кай ке бидатъ булгаритѣ, тамо и ние. . .

— Демекъ, насъ не ни сакате, намѣси се Поповъ, приструвайки се на гръцки офицеръ. Толкова ли сме лоши, беджанъмъ?

Събесѣдницитѣ ни за мигъ се смутиха. Но поокопитени, продължиха пакъ съ умилителна усмивка:

— Хатъръ да ти не остане, ефенди, ама ние сакаме Булгария.

— Е защо, бе джанъмъ, кажете ни себепа?

— Да ви кажиме. . . Гърцитѣ не ги сакаме, оти много ни докундисватъ на намузо [1]). Булгаритѣ се намузлии люге. Имаме счукано [2]), оти турцитѣ во Булгария си живѣли арно и никой не имъ докундисвалъ на намузо.

— Ами ако дойдатъ европейци или гърци и ви запитатъ, все такъвъ ли джевапъ [3]) ще давате?

— Сѐ той ке ни е джевапо.

Прѣдъ гърци тѣ, разбира се, биха казали тъкмо противното, но ние не се съмнявахме, че тѣ и въ душата си прѣдпочитатъ българското робство прѣдъ гръцкото. И то не само защото гръцкиятъ езикъ имъ е непонятенъ. а гърцитѣ, по култура и нрави — по-далечни. Гърцитѣ, бивши тѣхни съюзници и прислужници, сега бѣха по-безогледни тирани и не се церемонѣха съ честьта на туркинята. Българитѣ, противници открити, по-силни и по-достойни, ше бждатъ и по-милостиви къмъ своитѣ раи.

Имаше и единъ турчинъ, взетъ подъ наше покровителство. Него бѣхме готови да запазимъ на всѣка цѣна. Богатъ чифликчия, Муста бей отъ Хрупища въ турско врѣме покровителствуваше българското население, ненавиждаше гърцитѣ и бѣ ненавижданъ отъ тѣхъ. Подиръ възстанието той подпомогна всѣкакъ българитѣ отъ Манякъ и Жупанища, да се обзаведатъ наново: позволи имъ да сѣкатъ дърва отъ ормана му, за да си построятъ кжщи.

Благодарнитѣ селяни сега си спомниха за него и ни се примолиха да не го оставаме безъ защита. Слѣдъ падането на Костуръ той напустна кжщата и имотитѣ си въ Хрупища и конвоиранъ отъ наши четници, се прѣхвърли заедно съ жена си и дѣцата си въ Дъмбени. На нѣколко пжти гърцитѣ го откриваха и искаха да го откаратъ въ Костуръ, но все успѣвахме да го отървемъ, докато най-послѣ го прѣхвърлихме въ Битоля.

---

[1]) Посѣгатъ на честьта ни.

[2]) Чували сме.

[3]) Отговоръ.

XLIII

ПОХОДЪ ВЪ БОЖИГРАДЪ

Една депутация отъ гърленци отиде на 18 ноември въ съсѣдното голѣмо арнаутско село Божиградъ да каже на жителитѣ му, че отиваме да го обезоржжимъ.

Това село не бѣше още посѣтено отъ гръцка войска, чито покорено отъ андарти. Гръцката кавалерия стигна до Билища и се установи тамъ, а турската войска се отегли чакъ въ Корча, така че горнитѣ села, разположени по Деволското поле между тия два града, останаха незаети нито отъ гърци, нито отъ сърби, нито отъ турци. Населени съ албанци, все бивши аскерлии и жандарми, добри стрѣлци, горди и силни хора, тия села продължаваха да ни озадачватъ. При това имахме свѣдѣния, че тѣ се сношаватъ съ Джавидъ пашовата войска въ Корча. Една андартска чета поканила божиградчани да прѣдадатъ оржжието си, но тѣ отказали.

Чекаларовъ се заамбицира и настоя да потеглимъ незабавно за Божиградъ, безъ даже да дочакаме завръщането на нашитѣ пратеници, и въпрѣки това, че голѣма часть отъ нашитѣ момчета отсжтствуваше.

Подиръ падането на Костуръ стегнатостьта въ четата се особено разслаби; всички почти четници искаха, подъ прѣдлогъ, че ще се прѣобличатъ, да отиватъ по селата си сами.

Пѣхотинци и „кавалеристи“ загазихме прочутата деволска каль — най-дълбоката и непроходима каль, която срѣшнахме отъ България насамъ. Насрѣдъ пжть ни прѣсрѣщнаха пратеницитѣ на гърленци и ни обадиха, че божиградчани имали разпореждане да не прѣдаватъ пушкитѣ си на комити.

Самоувѣрени, отвикнали вече да считаме турцитѣ за сериозни противници, ние не отдадохме голѣмо значение на тоя отговоръ. Чекаларовъ заповѣда на парламентьоритѣ да се върнатъ обратно и да кажатъ на божиградчани, че, въпрѣки всичко, четата иде да ги обезоржжи. Послѣ се обърна къмъ насъ самоувѣрено:

— Бждете спокойни. Докато ние отидемъ, тѣ ще измѣнятъ рѣшението си.

Подиръ дълго цапане изъ кальта показа се Божиградъ съ своитѣ високи каменни кжщи, разположени по двата склона надъ едно гърло, по което тече рѣка. И по броя и по солидностьта на кжщитѣ си Божиградъ наподобява градъ.

Заблудени по нѣщо бѣло, което се мѣрна — навѣрно, тюлбенъ на нѣкоя анка — ние счетохме пжтя свободенъ и продължихме безгрижно, безъ да се пръснемъ и да обходимъ още отдалеко селото, както му е реда, Изпратихме само десетина „кавалеристи" да вардятъ пжтя откъмъ изтокъ, и нѣколко момчета отсамъ рѣката, а всички други влѣзохме въ селото.

Никакви посрѣщачи, никакво бѣло знаме. Приближиха ни само нѣколко дюкянджии гърци. Поставихме стража по околнитѣ улици и се отбихме въ единъ магазинъ.

Двѣ момчета слѣзоха отъ планината, за да ни кажатъ че околнитѣ ридища сж заети отъ въоржжени арнаути. Други въоржжени отдѣления патрулиратъ по улицитѣ и не искатъ да пропустнатъ нѣколко наши момчета, които, за да отидатъ на рида, трѣбва да прѣкосятъ селото.

Срѣщу нашия магазинъ стоятъ наредени по прозорцитѣ младежи арнаути и ни гледатъ сериозно и упорито.

Убѣдихме се, че работата е много по-сериозна, отколкото можехме да прѣдполагаме. Силитѣ ни сж твърдѣ малко — около 40-50 души заедно съ въоржжени селяни — за да блокираме едно тъй голѣмо село, което разполага съ не по-малко отъ хиляда пушки. При това не сме взели никакви сериозни мѣрки нито за охрана, нито за нападение.

Най-послѣ, яви се единъ парламентьоръ: високъ, широкоплещъ, възрастенъ мжжъ съ дълги засукани мустаци — истински шкипетаръ. Той пристжпи съ достойнство къмъ насъ, поздрави ни по военному, изслуша мълчаливо прѣдложението ни и отиде да го съобщи на съселянитѣ си.

Между това дюкянджиитѣ получиха свѣдѣния, че турски аскеръ обикалялъ селата около Корча. Тѣ се разтревожиха и настояха непрѣменно да се обезоржжи Божиградъ, за да не се изложатъ тѣ и околнитѣ християнски села на опасность. Всичко това съобщихме веднага писмено на гръцкия командантъ въ Билища и настояхме, че Божиградъ и околнитѣ турски села трѣбва да бждатъ веднага обезоржжени и покорени.

Парламентьорътъ не се завърна вече. Явно бѣ, че арнаутитѣ нарочно бавятъ своя отговоръ, взиматъ мѣрки и чакатъ нѣщо. Чекаларовъ имъ се закани чрѣзъ гърцитѣ, но ние побързахме да го укротимъ и убѣдимъ, че съвсѣмъ не сме въ положение да изпълнимъ, ако стане нужда, тия дръзки закани. Достатъченъ е само единъ изстрѣлъ, едно случайно изтърваване на пушка, за да се завърже неравна борба на животъ и смърть за насъ. Почувствувахме вжтрѣшно угризе

ние, задѣто така безразсждно излагаме на опасность живота на толкова хора и въ себе си рѣшихме: не ни остава, освѣнъ да сключимъ единъ „почтенъ компромисъ“ и да дойдемъ другъ пжть по-добрѣ приготвени.

Привечерь дойдоха нѣколцина първенци заедно съ снажния парламентьоръ. Съ тѣхъ бѣ и Шабанъ-онбашъ. Прѣди повече отъ петнадесеть години тоя онбашия билъ пазачъ на костурския затворъ, и Чекаларовъ като затворникъ избѣгалъ една нощь отъ ржцѣтѣ му. Сега тѣ си размѣниха шеги и заговориха като „стари приятели“. Арнаутитѣ искаха най-малко да поотложатъ обезоржжаването си, но страхувайки се отъ бждащи отмъщения, стараеха се да се помирятъ съ насъ.

— Най-послѣ, ние ще ви дадемъ пушкитѣ си, заявиха ни тѣ, но утрѣ сутриньта. А до утрѣ, заповѣдайте да ви настанимъ на конаци.

— Както вие имате беса, така и нашата дума е беса: ние ще ви осигуримъ напълно, ни косъмъ нѣма да падне отъ главата ви. Но прѣди да си дадете оржжието, ние не можемъ да ви бждемъ гости. Това е законъ за насъ.

Десетникътъ Ване Канчевъ слѣзе отъ рида и ми пошепна на ухото:

— Горѣ сме заградени; отъ всички страни прииждатъ арнаути изъ околнитѣ села.

— Настанете се поне на конаци, продължаваха да ни увѣщаватъ арнаутитѣ — тамъ да ви донесемъ оржжието си.

— Не. Послѣдната отстжпка, която ви правимъ е тая: складирайте още сега пушкитѣ си въ джамията, а утрѣ ще съобщимъ на войската да дойде да ги прибере.

— Но вече се стъмнява, късно е.

— Нека е късно.

Съ тая дипломатична маневра ние спасявахме престижа си, отъ една страна, а отъ друга, отстранявахме опасностьта отъ едно сблъскване, което въ никой случай не би се свършило благоприятно за насъ.

И тъкмо когато обърнахме гръбъ на парламентьоритѣ, пристигна отъ Билища единъ запъхтѣнъ конникъ и ни даде да прочетемъ едно писмо. Командантътъ на кавалерийския полкъ въ Билища заповѣдваше на божиградчани да си събератъ пушкитѣ, които гръцката войска утрѣ щѣла да дойде да прибере.

Сега ни стана съвсѣмъ ясно, отдѣ черпѣха куражъ божиградчани и защо ни бавиха толкова: тѣ сж чакали това писмо отъ Билища, а тамошниятъ гръцки командантъ имъ бѣше запрѣтилъ да се прѣдаватъ на насъ.

— Добрѣ тогава. Направете, както ви се заповѣдва въ това писмо. За насъ не е важно, кому ще дадете пушкитѣ си,

важното е утрѣ Божиградъ да бѫде обезорѫженъ, казахме ние като прочетохме писмото.

И си заминахме, дълбоко увѣрени, че гръцкиятъ командантъ ще се разкайва, задѣто Божиградъ не се обезорѫжи днесъ.

Нашитѣ момчета отъ рида се удивляваха на арнаутската дързость. Въорѫжени шкипетари минавали спокойно, съ непрѣдизвикателенъ, но достоенъ видъ прѣзъ тѣхнитѣ редове и заемали сгодни позиции, готови всѣки моментъ да отворятъ по даденъ знакъ огънь.

Жертвитѣ, които за щастие не дадохме въ Божиградъ, малко остана да ги дадемъ изъ пѫтя. Изъ низинитѣ потъвахме до колѣни въ каль, а по урвитѣ едвамъ спазвахме равновѣсие. Коньтъ на Доктора се струполи въ една пропасть, но ездачътъ по нѣкакво чудо остана правъ на пѫтеката.

Къмъ обезорѫженото село Ревани стигнахме съ запалени свѣщи и лампички. Нашето илюминирано шедствие изплаши реванци, но двамата християни, ангажирани отъ тѣхъ, за да пазятъ селото отъ плячкаджии, ги успокоиха. Реванци отвориха кѫщитѣ си, стъкмиха огньове и ни помогнаха да си изсушимъ дрехитѣ, Съ една бързина, която говори за голѣмото готварско изкуство и за гастрономическитѣ склонности на турцитѣ, реванци ни сложиха великолѣпна вечеря отъ кисело млѣко, билишки прасъ, месо, баклава.

Макаръ и съсѣди на Божиградъ, реванци бѣха вече лишени отъ орѫжието си — раи.

XLIV

НА ОБЯСНЕНИЕ ПРИ БИЛИШКИЯ КОМАНДАНТЪ

Отъ Корча идѣха обезпокоителни новини. Аскерски отдѣления пъплѣли по посока къмъ Божиградъ.

Разтревожиха се наново нашитѣ селяни, особено ония, които, съ своитѣ „отмъстителни“ екскурзии бѣха си навлѣкли гнѣва на турскитѣ села.

Възмутени отъ лекомисленото и нелоялно поведение на гръцкия командантъ въ Билища, ние не бихме се ни най-малко безпокоили отъ постепенното приближаване на аскера, ако съ това не се излагаха на опасность нашитѣ села.

Четири дена подиръ знаменития походъ въ Божиградъ, азъ бѣхъ натоваренъ да отида въ Билища на послѣдно обяснение съ гръцкия командантъ,

Заедно съ Ламбро Поповски и съ двѣ други момчета минахме прѣзъ обезоржженото село Кжпешица и излѣзохме на шосето. Лъхна ни воня на разлагащи се трупове, които новата власть още не се е разпоредила да се разчистятъ, въпрѣки многото безплатни работни турски ржцѣ. Оставихме на лѣсно великолѣпнитѣ Мемедъ бегови конаци и влѣзохме въ Билища.

Тая оживѣна и напрѣдваща съ търговията си паланка ни порази сега съ своята мърсотия. Малкото българи дюкянджии ни посрѣщнаха радушно. Но тѣ бѣха още безпокойни и не считаха освобождението си за дълготрайно. Прѣди два дни се пръснал слухъ, че наближавалъ аскеръ, и градецътъ се дигналъ на кракъ, а кавалерийскиятъ полкъ се приготвилъ да бѣга. — Единъ аргументъ повече въ полза на моята теза, казахъ си азъ.

Нѣколцина кавалерийски офицери се изтѣгаха лѣниво върху постлани черги въ квартирата на команданта.

Тѣ не можеха да простятъ на България, задѣто така прибързано сключила примирие съ турцитѣ.

— Трѣбваше да се опжтимъ и ние, и сърбитѣ къмъ Чаталджа, да свършимъ всичко, та да се успокоимъ най-послѣ! заключи самоувѣрено единъ младъ поручикъ.

Нашитѣ страхове отъ движението на аскера около Корча и настояването ни да се обезоржжи незабавно Божиградъ бидоха посрѣщнати отъ офицеритѣ едва ли не съ подигравка.

— Напраздно се опасявате, казваха тѣ. Турцитѣ вече не сж способни за подобни акции. Тѣ сж деморализирани, изгладнѣли и ако обикалятъ въ по-близкитѣ села, то е само за хлѣбъ.

Спомнихъ си, че сжщитѣ тия храбреци прѣди два дни бѣха се приготвили да бѣгатъ и да оставятъ градеца на произвола на турцитѣ, и се възмутихъ отъ тѣхното позиране сега прѣдъ менъ.

— Но, господа, помжчихъ се все пакъ да ги разубѣдя, бждете увѣрени, че ако се появи по-голѣма турска войска, всички необезоржжени села, съ Божиградъ на чело, веднага ще я подкрѣпятъ. Това сж все храбри хора и изкусни стрѣлци. А обезоржжимъ ли ги, тѣ сами ще странятъ отъ аскера, за да не си изпатятъ послѣ. Позволете ми да ви кажа, че ние познаваме мѣстнитѣ турци по-добрѣ, отколкото вие..

— Тия турци вече нѣколко пжти ни прѣдлагатъ оржжието си. Но, нека го държатъ, за да се бранятъ отъ насилията и произволитѣ на селянитѣ.

— Тия села даже ни услужватъ съ разни донесения, прибави другъ офицеръ.

— Дано ви бждатъ все тъй услужливи и когато се покаже турска войска въ малко по-голѣмо количество, заключихъ азъ и турихъ край на спора.

Яви се и самъ командирътъ на първия кавалерийски полкъ подполковникъ Захаракопулосъ.

Възраженията му бѣха сжщитѣ, но на края той заключи:

— Взимамъ най-послѣ бѣлѣжка и утрѣ ще изпратя една рота, за да обезоржжи тия четири села.

— Но защо не се възлага тая задача на насъ? Ние съ такава цѣль се приближихме насамъ. Значи, можемъ вече свободно да измѣнимъ маршрута си?

— Както обичате, но защо ще си давате трудъ, когато азъ утрѣ ще изпратя въ Божиградъ войска?

Разбрахъ, че командантътъ е поелъ извѣстни ангажименти прѣдъ тия села и счетохъ за излишно да настоявамъ повече. Засегнахъ тогава друга тема, която сжщо влизаше въ мисията ми.

— Нѣкои офицери и подофицери съ своитѣ приказки и постжпки по селата възбуждатъ старитѣ умрази у гъркоманитѣ и огорчаватъ нашитѣ българи. Струва ми се, че не трѣбва да се подкопава още отсега вѣрата у разнитѣ народности, че всички еднакво ще се радватъ на свободата.

— Не ви разбирамъ. . .

— Дразнятъ се, напримѣръ, българитѣ отъ заявленията на разни гъркомани и офицери, че тия мѣста били вече окончателно присъединени къмъ Гърция, че всички трѣбвало за напрѣдъ да говорятъ само гръцки и пр. Азъ отъ моя страна и отъ името на моитѣ другари, ви моля, да прѣдадете нашитѣ оплаквания на г. дивизионния командиръ въ Костуръ, за да се дадатъ на вашитѣ хора надлежнитѣ наставления.

— Намъ сѫ дадени такива наставления. Ние трѣбва да третираме еднакво всички християни безъ разлика и да не имъ говоримъ абсолютно нищо за разпрѣдѣлбата на завладѣнитѣ земи. Това е работа на правителствата. Ние нищо не знаемъ и имаме само да изпълнимъ това, което съюзнитѣ правителства рѣшатъ. Ако желаете, бихъ могълъ да ви заявя това и писмено.

Останахъ доволенъ отъ заявленията на подполковника по тоя въпросъ, поблагодарихъ му за нѣколко гръцки вѣстника, които ми даде — отъ Вардара насамъ ние не сме видѣли още вѣстникъ! — и се раздѣлихме.

*

Двама отъ най-извѣстнитѣ турски първенци не сѫ избѣгали отъ Билища.

Единътъ отъ тѣхъ, Мемедъ бегъ, стопанинъ на великолѣпнитѣ конаци до самия градецъ, дойде веднага да ни поздрави. Наши селяни задигнали сламата отъ чифлика му Долна Лобаница. Той се хвали съ услугитѣ, които правилъ на населението, и моли да му се повърне поне часть отъ сламата. Той е още на почить прѣдъ българитѣ, които, макаръ и нерѣшително, подържатъ претенциитѣ му.

Мемедъ бегъ придава на радостьта си отъ свиждането ни такава искреность, щото би помислилъ човѣкъ, че само за насъ е бълнувалъ прѣзъ живота си. Той ни увѣрява, че за него ще бѫде голѣма обида, ако четата ни, когато слѣзе въ Билища, не се настани въ неговитѣ конаци.

Тоя типъ на заможни, страхливи и прѣдвидливи турци се е оформилъ подъ моралното въздѣйствие на нашата организация. Разколебаната вѣра въ дълговѣчностьта на турското владичество, внушителната устойчивость на българската борба, страхътъ отъ комитета, способенъ да простре навсѣкждѣ отмъстителната си дѣсница, сѫ ги заставили да подържатъ приятелства съ българи и да трупатъ извѣстенъ активъ отъ услуги къмъ българското население. При новия режимъ тѣ ще бѫдатъ покорни граждани и данъкоплатци, стига да почувствуватъ, че животътъ и имотътъ имъ сѫ осигурени.

Малко по-друго нѣщо прѣдставя Хюсеинъ бегъ — сѫщия оня бегъ, който прѣди четири седмици е прѣдупрѣждавалъ смърдешани: да си отварятъ очитѣ, да не прибиратъ лоши

хора, защото инъкъ ще имъ изгори селото. Едно врѣме пъкъ, когато организацията тукъ бѣше всесилна, той обичалъ да позира прѣдъ селянитѣ като приятель и покровитель на комититѣ.

Хюсеинъ бей ни изненада, и докато се усѣтимъ, успѣ да залѣпи на всички ни по една гореща цѣлувка въ устата. Съ остъръ погледъ и дългъ изкривенъ носъ, той има видъ хищнически и лукавъ, способенъ да прикрива изкустно мислитѣ си и да се приспособява къмъ всѣка срѣда. Амбициозенъ и уменъ човѣкъ, той, за да осигури положението си, е правилъ всѣкакви компромиси. Ако и да е участвувалъ въ башибозушки отряди противъ гърцитѣ, той пакъ е успѣлъ да спечели благоволението на мѣстнитѣ гръцки офицери, като удовлетворява най-старателно тѣхното чревоугодничество. Но Хюсеинъ държи още повече за довѣрието на българитѣ, които смѣта и по-силни и по-опасни. Тъкмо за това той играе прѣдъ насъ на искреность и сърдечность.

Безъ да го поканимъ, той зае мѣсто на нашата трапеза и почна да изброява добринитѣ, които е направилъ на българитѣ. Отварянето на българско училище въ Билища той счита за своя лична заслуга. Подиръ всѣко приведено ново доказателство той насочва острия си погледъ къмъ сътрапезницитѣ българи и пита:

— Нà, питайте тѣзи хора, не е ли така?

И българитѣ кимватъ утвърдително глава.

За да докаже своята „емансипираность“, той се чукаше съ насъ и изпразваше демонстративно чаши пълни съ вино. Ако имахме печено прасе, щѣше, разбира се, да яде и отъ него. Човѣкъ безъ религия и безъ народность, способенъ на всички компромиси. Арнаутинъ по произходъ, той се опълчавалъ противъ албанското национално движение.

Хюсеинъ-бегъ непрѣкжснато пита за здравето нà Чекаларова и най-малко десеть пжти повтори, че Чекаларовъ му е най-добрия приятель на свѣта.

Тоя типъ, създаденъ прѣзъ турското владичество, на колко ли нови трансформации е обреченъ за напрѣдъ?

На връшане за село Косинецъ вървѣхме заедно съ група дезертьори отъ разни народности, избѣгали отъ корчанския аскеръ. Единъ гръцки конникъ ги водѣше въ Кжпешица, за да имъ заржча квартири. Между тѣхъ имаше и нѣколцина българи отъ Неврокопско. Тѣ цапаха боси кальта по шосето и ни разправяха дългата история на своитѣ патила и невѣроятни работи за гладорията на аскера въ Корча.

Сами тѣ, заприличали на призраци, се чувствуваха неизказано щастливи.

XLV

РАЗДѢЛА

Много съображения ни наложиха да пристжпимъ къмъ частично разформируване на четата.

Бѣхме вече станали трънъ въ очитѣ на нашитѣ съюзници. Рискувахме и за напрѣдъ да се натъкваме на неприятности, каквито билишкиятъ командантъ ни устрои въ Божиградъ. Тукъ-тамѣ гърцитѣ бѣха вече се опитали да обезоржжатъ нѣкои наши момчета, заминали въ отпускъ по домоветѣ си. А всѣко оскърбление или незачитане спрямо насъ злѣ влияеше върху духа на българското население.

Къмъ поведението на гърцитѣ се прибави и разслабената дисциплина въ самата чета, поради непрѣодолимия ламтежъ на четницитѣ да се приберат по домоветѣ си.

На малката площадка прѣдъ училището, край живописната чешма въ Косинецъ, единъ костурски фотографъ направи нѣколко снимки на дружината.

Съ тия снимки се увѣнчаваше щастливия край на единъ походъ, прѣдприетъ при смжтни вълнения и надежди и при пълна неизвѣстность за участьта на нѣколко десетки българи. Обзе ни трогателно умиление прѣдъ таинствената сила, която ни сливаше въ едно цѣло и ни караше да се радваме, да страдаме и да се вълнуваме винаги заедно.

Понѣвга се принуждавахме да се справяме съ нѣкои човѣшки слабости, съ нѣкое явно недоволство или глухо роптание. Но достатъчна бѣ една ненадѣйна опасность, единъ общъ успѣхъ или една обикновена промѣна въ обстановката, за да се въдвори бързо единението и интимностьта. Ние сами сме бивали понѣкога прѣкалено строги къмъ простжпкитѣ имъ, случайно невнимателни къмъ нуждитѣ имъ, прѣнебрѣжителни къмъ мжкитѣ имъ, или пъкъ, по неволя, сме ги подлагали на непосилни напрежения. Но тия добри момци и достойни синове на геройческия костурски край, които нито единъ моментъ не напустна храбростьта, тѣ ще ни простятъ неволнитѣ прѣгрѣшения, за да съхранятъ скжпия споменъ за дружното скромно участие въ голѣмото историческо събитие.

XLVI

ДЪМБЕНИ И ДЪМБЕНЦИ

Грамосъ, Девольта, Костолата и Виняритѣ въ една нощь се покриха съ снѣгъ. Неусѣтно по затрупаната пѫтека влѣзохме въ Дъмбени, загубено въ политѣ на своитѣ исторически чукари.

Едно врѣме Дъмбени бѣше на чело на селата съ своята образцова органицация. Сега е то на чело на селата съ своитѣ хубави каменни сгради. Тукъ почти не сѫ останали слѣди отъ разрушението. Върху развалинитѣ се издигатъ нови кокетни, тукъ-тамѣ измазани отъ вънъ сгради, които придаватъ на Дъмбени видъ на градче. Това впечатление се усилва отъ домашната обстановка и отъ облѣклото на дъмбенци; всички млади хора сѫ облѣчени въ граждански дрехи и обути въ американски чипици или солидни арнаутски опинци.

Дъмбенци сѫ особенъ народъ. Локалниятъ — костурскиятъ — патриотизмъ, съ който изобщо се отличаватъ костурчани, у тѣхъ е по-силно развитъ. Дъмбенци иматъ свой особенъ колективенъ темпераментъ и силно развито колективно честолюбие. Тѣ като че образуватъ отдѣлна нация, а селото имъ — отдѣлна държава. Съ силни стадни инстинкти, тѣ сѫ способни да се хвърлятъ отъ една крайность въ друга — днесъ беззавѣтно пожертвователни, утрѣ поразително слаби.

Дъмбени даде на Костурско двѣ крупни революционни сили: Лазаръ попъ Трайковъ и Лазаръ Московъ. Само въ прочутото сражение при Локвата и Виняритѣ паднаха тринадесеть дъмбенци, а списъкътъ на всички загинали въ сражения съдържа цѣли двадесеть имена. Трима отъ десетницитѣ на четата ни, Василъ Какалевъ, Доно попъ Стерйовъ и Ставро Калабуровъ, сѫ дъмбенци. Образецъ по спретнатость, юначество и дисциплинираность прѣзъ възстанието, дъмбенци отпаднаха съвсѣмъ духомъ подиръ разгрома, и никѫдѣ реакцията не се прояви въ такива чудовищни дѣяния, както тукъ. Разочаровани отъ изхода на борбата, съкрушени отъ размѣра на нещастието и рѣшени да се покорятъ на възтържествувалитѣ тирани, тѣ убиха своя вождъ Киряко Търповски, единъ човѣкъ съ здравъ разсѫдъкъ и несъкрушимъ духъ, та да миряса съвсѣмъ селото

имъ. Нашиятъ десетникъ Какалевъ едвамъ е успѣлъ тогава да избѣгне гнѣва на съселянитѣ си. Дъмбени наистина миряса и дъмбенци се отдадоха на черенъ трудъ въ Америка. Плодъ на тоя трудъ е тѣхното хубаво, наново построено село и сравнителната охолность, на която се радватъ. Прѣзъ сегашната война дъмбенци като всички други треперѣха за огнищата си и въздъхнаха свободно едвамъ сега, подиръ елефтерията (свободата), която донесоха гръцкитѣ войски.

Въ Дъмбени азъ дойдохъ самъ съ нѣколко момчета. Слѣдъ като разформирувахме четата въ Косинецъ, Чекаларовъ на 24 ноември замина за Солунъ—София на докладъ и за наставления. Разотидоха се и момчетата. Останаха при Попова и при мене само нѣколцина костурчани, които нѣмаха свои сѣмейства, и нѣколко момчета отъ България и отъ други краища. Раздѣлихме ги по половина съ Попова и тръгнахме по различни посоки: той къмъ Смърдешъ, а азъ къмъ Дъмбени.

Дъмбенци не бѣха се отзовали съ пълна готовность на нашата разпоредба за скжсването на телеграфа. Бойкотътъ, който поради това обявихме на селото имъ, ги засегна болезненно. За да се обегнатъ още повече отношенията ни, допринесоха и нѣкои стари недоразумѣния между Чекаларова и Дъмбенци.

Но всичко това не попрѣчи да прѣкарамъ въ Дъмбени нѣколко крайно приятни дни. Патриотични и любознателни, горди съ дѣлата и жертвитѣ си въ революционното минало, дъмбенци се тълпѣха на групи въ квартирата ми, слушаха ме съ увлѣчение и се надваряха въ гостолюбие.

Вечерь настроението се повишаваше и квартирата ми загърмяваше отъ смѣхове и пѣсни. Подиръ толкова страшни разочарования и спотаена гордость, тия хора намираха сега случай да дадатъ воля на своята жажда за веселие.

Забавленията съвсѣмъ не бѣха банални. Въ тая часть на Костурско слабостьта къмъ албанскитѣ мелодии и хора́ е голѣма. Даже българскитѣ пѣсни се пѣятъ на арнаутски макамъ. А провлѣченитѣ албански мелодии сж пропити съ дълбока заразяваща тжга и на мѣста отронватъ ноти на неудържимъ широкъ плачъ. Така, албанецътъ оплаква своитѣ сурови карпи, съ които младежитѣ вече рано се прощаватъ, за да отидатъ на печалба въ далечна чужбина. И слѣдъ всѣки куплетъ пѣвецътъ отправя по едно проклятие къмъ незнайната страна, която прибира албанскитѣ синове:

Шкрета мори Америкж! — Проклета бжди, Америко!

Чудно. Дѣлата на загинали български революционери сж възпѣти много повече и по-трогателно отъ арнаути, на арнаутски езикъ. Тая сурова раса съ буренъ темпераментъ и рицарски нрави умѣе да се възхищава и да цѣни юначеството и

смъртьта въ полето на честьта както у дома си, така и у враговетѣ. Българитѣ пѣятъ охотно и не безъ гордость тия арнаутски пѣсни за Мигре Влаха, за Лазаръ попъ Трайковъ и други свои герои.

Голѣмо разнообразие внасяше въ тия вечери прочутиятъ Ходжа, единъ отъ не малкото оригинали на Дъмбени — единъ самороденъ артистъ съ голѣма дарба на имитаторъ. Ходжата има слабостьта да имитира нѣмитѣ, за това го наричатъ още Нѣмчо. Съ жестикулацията и звуковетѣ на нѣмитѣ хора той прѣдава разни истории и играе ролята си съ удивителна правдивость цѣли часове, безъ да се издаде. Прѣзъ хуриета Нѣмчо се прѣдставилъ веднажъ на Чекаларова и така изкусно изигралъ ролята си, че Чекаларовъ го съжалилъ и му далъ два чейрека. Нѣмчо пази тия два чейрека като нѣкакво отличие. Ходжата имитира българския говоръ на турчина и похватитѣ на турския войникъ, играе ролята на самохвалецъ гъркъ, който славослови подвизитѣ си въ тая война и приписва на себе си разгромяването на турското царство. Това собствено творение е и най-новиятъ номеръ въ репертуара на Ходжата.

*

Една нощь прѣкарахъ на гости у нашия десетникъ дъмбенецъ Доно попъ Стерйовъ. Вечерьта пристигна въ селото една гръцка дружина, на пжть за Билища. Дружинниятъ адютантъ подпоручикъ Янакопулосъ, словоохотливъ младъ човѣкъ, съ когото бѣхъ се запозналъ въ Костуръ, дойде да ме посѣти. Задържахме го на вечеря. Послѣ, когато другаритѣ затананикаха своитѣ костурски пѣсни, подпоручикътъ, отлѣленъ съ мене на страна, ми заприказва за политика. Той се мжчи дълго да ме ангажира въ разговоръ върху една тема, която, като по нѣкакъвъ нагласенъ договоръ, избѣгвахме дотогава да засегнемъ: разпрѣдѣлбата на завладѣнитѣ земи.

— И двата народа ще бждатъ вече щастливи и непобѣдими, ако съюзътъ се запази за винаги. Дано се постигне братско споразумѣние при подѣлбата на спечеленитѣ земи.

— Авторитѣ на съюза, сигурно се въодушевляватъ отъ сжщитѣ желания и ще намѣрятъ начинъ, за да свършатъ благополучно и подѣлбата, както свършиха благополучно другата по-трудна обща задача: унищожението на Турция.

Тоя банализиранъ вече отговоръ не задоволи моя събесѣдникъ. Той искаше да се заговори направо и едва ли не да очертаемъ на картата прѣдполагаемитѣ нови граници на балканскитѣ държави. Азъ дипломатически мълча.

— Между нашитѣ офицери се пръсна слухъ, продължи той, че гръцки управитель е заминалъ вече за Битоля.

— Твърдѣ е възможно. . .

— Разбира се. Отдѣ накждѣ сърби въ Битоля! Тамъ има само гърци и българи, така че Битоля може да остане или на Гърция или на България. Да ви кажа ли, азъ все мисля, че всичко е прѣдварително рѣшено. Възможно ли е правителствата да не сж рѣшили прѣдварително, кой какво ще вземе отъ общата плячка?

— Възможно е всичко да е рѣшено прѣдварително, но какво е рѣшено — могатъ да знаятъ твърдѣ малцина.

— Да, но за извѣстни области поне можемъ и ние да говоримъ съ положителность. На Сърбия, напримѣръ, трѣбваше прѣди всичко море — сега ще го има. Тя вече има свои пристанища на адриатическия брѣгъ. На България сжщо бѣ необходимо да получи изходъ въ Бѣло море — сега вие ще слѣзнете въ Кавала. Колкото за насъ, ние пристанища и морета имахме много. Гърция има нужда отъ териториално разширение въ континента.

Пръстътъ на подпоручика се подвижи машинално по разтворената карта и описа една линия, която започна надъ Сѣресъ, прѣсѣче Вардара нѣкждѣ кждѣ Струмица и се спустна оттамъ право надъ Битоля. Той не спомена името на Гърция, но се разбираше, че това сж проектиранитѣ отъ него граници на отечеството му.

Дано гръцкото правителство бжде на по-друго мнѣние, помислихъ си азъ, инъкъ едва ли ще остане поменъ отъ великото дѣло на балканския съюзъ. А прѣдъ събесѣдника си изказахъ желание да не се говори на населението, било то гръцко или българско, за тия проекти.

— Ни най-малко! отвърна подпоручикътъ. И намъ сж дадени тъкмо такива инструкции. Вие сте първиятъ българинъ, съ когото азъ въ единъ приятелски разговоръ зачекнахъ тоя въпросъ,

---

XLVII

ПОДВИГЪТЪ НА БЪЛГАРИЯ

Въ Дъмбени ме завари пристигането на шестдесетина костурчани, доброволци отъ Америка.

Наканили се да дойдатъ веднага слѣдъ мобилизациятя, тѣ се екипирали на свои срѣдства, прѣплували океана, слѣзли въ Гърция, кждѣто и се въоржжили, и едвамъ сега сж тукъ. Прѣдвожда ги бившиятъ костурски войвода Пандо Сидовъ. Тѣ съжаляватъ, че нѣма да имъ се прѣдстави случай да опитатъ хубавитѣ си пушки.

Доброволцитѣ се намиратъ подъ впечатлението на страшнитѣ опустошения, които сж видѣли отъ гръцката граница насамъ. Маса села между рѣката Бистрица и гръцката граница били опожарени. Бистрица постоянно изхвърляла трупове на избити и удавени хора отъ двата пола и отъ различни възрасти. Гърцигѣ опустошили турскитѣ села, турцитѣ — гръцкитѣ, а прочутиятъ Бекиръ ага съ своята башибозушка банда продължавалъ още своитѣ хунски набѣги до самата гръцка граница [1]).

Американцитѣ дойдоха тъкмо на врѣме, за да разкажатъ на своитѣ съотечественици, че оттатъкъ океана и по цѣлия свѣтъ славата на България е далечъ затъмнила тая на дру-

---

[1]) За опустошенията въ тоя край ние знаехме и отъ порано. Въ кжщата на единъ забѣгналъ бегъ въ село Желегоже бѣхме намѣрили седемь-осемь мжже затворени въ една стая. Облѣчени бѣха като турци, а не знаеха турски: това бѣха помаци гърци.

— Отъ дѣ сте? запитахме ги?

— Отъ Населицата.

— Какво търсите тукъ?

— Ние сме мухаджири.

— Дѣ ви е оржжието?

— Взеха го гърцитѣ. Тѣ обезоржжиха селата ни.

— Дѣ ви сж фамилиитѣ?

— Фамилиитѣ. . . Когато бѣгахме отъ клането, само ние можахме да се спасимъ. Женитѣ, дѣцата — всички се издавиха въ рѣката. . .

Всички заридаха съ гласъ. Ние побързахме да излѣземъ, безсилни да издържимъ зрѣлището.

гитѣ й съюзници, Всички чужденци въ Америка и въ Европа, съ които нашитѣ американски доброволци сж дошли въ контактъ прѣзъ своето дълго пжтуване, считали, че разгромяването на турската империя е дѣло главно на българската войска — тая войска, която костурскиятъ българинъ още не е видѣлъ и за подвизитѣ на която още нищо положително не е чулъ.

Нашитѣ американци споменаватъ имената Лозенградъ, Люле-Бургазъ и Бунаръ-Хисаръ, чути и запомнени въ Новия свѣтъ, като имена навѣки обезсмъртени съ гърмоноснитѣ побѣди на българското оржжие, като имена на мѣста, въ които се сломи и погреба вѣковната османска сила. За другитѣ военни театри и за дѣлата на нашитѣ съюзници американскитѣ и европейскитѣ вѣстници отдѣляли нищожно мѣсто. България и българщината били фокусътъ, въ който се съсрѣдоточавали вниманието и адмирациитѣ на Стария и Новия свѣтъ.

Неизпитани дотогазъ сладки тръпки на безпрѣдѣлно самодоволство ни пролазиха, почувствувахме се издигнати въ собственитѣ си очи при мисъльта, че и ние сме частица отъ тоя великъ народецъ, прѣдъ чието сюблимно усилие се прѣкланя днесь вселената.

По това врѣме бѣхъ се сдобилъ отъ подпоручикъ Янакопулосъ съ нови гръцки вѣстници. Прочетохъ и прѣпрочетохъ всичко за тракийския военен театъръ и особено нѣколкото закъснѣли дописки на чужди кореспонденти върху завършената вече гигантска борба по тракийскитѣ полета. И всичко ми стана ясно.

Майка България се издигна въ нашитѣ очи на шеметна висота, и ние съзерцавахме отдалеко, прѣпълнени съ синовна любовь и благоговѣние, нейния образъ на лавровѣнчана героиня.

Въ атинския вѣствикъ Неа Имера Тергестисъ отъ 19 ноември 1912 г. срѣщнахъ прѣведено едно живо описание на „бойното поле при Люле-Бургазъ“ отъ италянския военен кореспондентъ Л. Барцини. Просълзихъ се отъ вълнение и веднага продиктувахъ на български края на кореспонденцията. И студентътъ Юруковъ записа:

„Подиръ шестдневенъ пжть стигнахме въ Люле-Бургазъ, като прѣкосихме гръцкото село Алатли, въ което още ехтѣха стенанията на пострадалитѣ отъ башибозушкитѣ кланета. Прѣкосихме селото бързо, защото въ физиономията на всѣки житель като че виждахме по едно трагично олицетворение на страданието!

„Недалеко отъ Люле-Бургазъ започватъ слѣдитѣ, които говорятъ за станалото голѣмо сражение. Ние намираме пакъ българитѣ, виждаме и турцитѣ, които бѣха разположени на крайно укрѣпени позиции отвъдъ рѣката Караагачъ. Отъ изо-

билието на труповетѣ, съ които е посѣта земята, лесно се познаватъ мѣстата, кждѣто сражението е било най-ожесточено. На около двадесеть километра разтояние вонятъ труповетѣ, измокрени по-прѣди отъ поройния дъждъ и почнали да съхнатъ сега подъ слънчевитѣ лжчи. Българската войска не е имала врѣме да погребе труповетѣ: тя не е имала врѣме и да си почине.

„Турцитѣ се намиратъ въ послѣдното си прибѣжище. Тѣ владѣятъ само тридесеть (?) километра европейска земя.

„Ще присжтствуваме ли и на прѣвземането на Цариградъ? Ще се осжществи ли купнежътъ на героичнитѣ български войници, които въ настжпателния си маршъ ежеминутно възгласятъ: Къмъ Цариградъ! Ще видимъ ли пакъ, подиръ четири вѣка, кръстътъ издигнатъ надъ Св. София? Ще доживѣемъ ли тоя часъ, който ще остане именитъ въ всесвѣтската история? Кой знае.

„Между това далеко къмъ Мраморно море топътъ ехти и свѣтка хоризонтътъ“.

Впечатлението у селянитѣ, на които прочитахме, прѣпрочитахме и обяснявахме това описание, не можеше да бжде друго. Тѣ се просълзяваха отъ умиление и гордость прѣдъ подвига на България и отъ скърбь за кървавата цѣна на славата ѝ. И ставаше имъ ясно като день, че докато тамъ, подъ гърмоноснитѣ удари на братското оржжие, агонизираше поваленото чудовище, тукъ гръцката войска трепѣше неговата опашка. И сега, колчемъ имъ казвахме: „Не унивайте! Имайте вѣра въ силата на тая България! Тя нѣма да остави Костурско!“, нашитѣ думи сгрѣваха вече съ надежда сърдцата.

XLVIII

БѢГСТВО ОТЪ БИЛИЩА

Въ Дъмбени на 29 ноември вечерьта получихъ отъ Косинецъ едно писъмце, въ което десетникътъ ни Ване Канчевъ ми съобщаваше:

„Днесъ подиръ обѣдъ турцитѣ сѫ нападнали и прѣвзели Билища. Гръцката кавалерия е отстѫпила къмъ Брѣзница, а пѣхотата е вече въ селото ни. Турцитѣ сѫ стигнали въ Кѫпешица. Разпоредете се да се дигнатъ дъмбенци и елате на помощь".

Това, което прѣдвиждахме стана. Спомнихъ си прѣзрителнитѣ гримаси, съ които Вардасъ въ Леринъ отвръщаше на нашитѣ настоявания, че неприятельтъ трѣбва да се прѣслѣдва до край. Прѣдставихъ си сѫщо бѣгството на подполковникъ Захаракопулосъ, който прѣдпочиташе да ни шиканира и излага на неприятности, вмѣсто да се вслуша въ нашитѣ съвѣти. Припомнихъ си и прѣзрителния езикъ на оня надутъ поручикъ въ Билища, който краснорѣчиво доказваше, че турцитѣ не сѫ вече способни за нищо и парадираше съ готовностьта си да отиде въ Чаталджа. Какъ ли сѫ се трепили тия велики стратези съ конетѣ си по пѫтя за Брѣзница?

Ние имахме всичкото право да злорадствуваме, и бихме злорадствували, но. . . участьта ни бѣше свързана: опасностьта грозѣше и нашитѣ села.

Дъмбенци вече питаха: има ли опасность за Дъмбени?...

Разпоредихъ всички въоружени дъмбенци да бѫдатъ готови за походъ. На нашитѣ четници отъ най-близкитѣ села сѫщо писахъ да потеглятъ незабавно.

Токущо написахъ писмото, отъ Косинецъ пристигнаха двама косинчени съ подробни свѣдѣния за гръцкото бѣгство. Разярени противъ бѣглецитѣ, тѣ корѣха и ругаеха „освободителната армия", описвайки перипетиитѣ на нейното бѣгство. Най-напрѣдъ избѣгалата дружина се спрѣла въ Лобаница. Изплашениятъ видъ на войницитѣ, стенанията на нѣколкото ранени, убъркаността на офицеритѣ разтревожили селянитѣ. Но между лобаничени настанала истинска паника, когато узнали, че войската нѣма да се укрѣпи надъ селото имъ, а се готви

да продължи отстжплението си до Косинецъ. И всички напустнали домоветѣ си и се отправили подиръ войската къмъ Косинецъ.

Въ послѣдното село гръцкитѣ офицери се опитали да успокоятъ хората, като ги увѣрили, че утрѣ ще получатъ тамъ силни подкрѣпления. Но подиръ едно кратко съвѣщание успокоителитѣ рѣшили да се отеглятъ сжщата нощь къмъ Дъмбени. Напраздно косинчени имъ сочили великолѣпнитѣ чукари надъ селото и ги молили да останатъ. Тогава мжжетѣ, на чело съ свещеника попъ Петъръ, голѣмъ знатокъ на гръцкия езикъ, заобиколили офицеритѣ и ги обсипали съ всѣкакви ругатни:

— Идете си! Не щемъ ви! Идете си въ Лариса!,. Ако се върнете пакъ, ще ви посрѣщнемъ съ куршуми!.. Не ви е срамъ! Имате до васъ такива силни позиции и искате да бѣгате!.. Що ви е страхъ? Турцитѣ не могатъ да стигнатъ до тукъ по-рано отъ утрѣ!

Намѣсили се въ хайката и женитѣ, но офицеритѣ останали непрѣклонни. Мълчеливо, съ наведени глави, тѣ изслушали всичко и повели дружината къмъ Дъмбени, изпроводени отъ най-силнитѣ оскърбления, съ които разполага костурскиятъ лексиконъ.

Отъ своя страна косинчени рѣшили да изпратятъ домочадията си къмъ Дъмбени, а сами, сгрупирани около нашия десетникъ Ване Канчевъ, да вардятъ селото си и да чакатъ помощьта ни.

— Малко остана да ги изплющимъ... каза единътъ отъ косинченитѣ и украси фразата си съ една дебела псувня.

— Адерфята*) идатъ! обадиха ни дъмбенци.

Подиръ малко ми доложиха, че моятъ приятель Янакопулосъ — уви, и той билъ между униженитѣ и оскърбенитѣ! — желае да ме види.

Симпатичниятъ офицеръ, печално усмихнатъ, пристжпи мълчаливо и ми подаде ржка.

— Да видимъ сега, какъ ще те лъже... обадиха се съвсѣмъ непрѣдпазливо селянитѣ.

Азъ пръвъ нарушихъ мълчанието:

— Лошо впечатление направи отстжплението ви. Да бѣхте поне се задържали въ Косинецъ: тамъ мѣстата сж тъй благоприятни...

— Вѣрно е, че впечатлението е лошо... Но може ли да се обясни на селянитѣ всичко, което се отнася до движението и дѣйствията на войската? Лично азъ не бѣхъ за отстжпление. Послѣ — това ви казвамъ съвсѣмъ довѣрително — патронитѣ ни бѣха твърдѣ малко... Може ли войска да се ангажира въ сражение безъ достатъчно патрони?

*) Братята, на гръцки.

Тоя прѣдлогъ не се съвпадаше съ твърденията на селянитѣ, споредъ които гърцитѣ носили съ себе си два товара патрони, а трети товаръ оставили на турцитѣ въ Кжпешица.

— Но това не ви прѣчеше да останете въ Косинецъ и да се отеглите оттамъ само при крайна необходимость.

Не искахъ да измжчвамъ повече моя събесѣдникъ, който чувствуваше насоченитѣ върху му иронични погледи на селянитѣ и не смѣеше да си дигне главата.

Въ тоя моментъ ни извѣстиха, че ни викалъ господинъ майорътъ: мене и подпоручика. Излѣзохме.

Селскитѣ улици прѣдставяха печално зрѣлище. Войници блѣдни, изпотрепани отъ умора, размѣсени съ жени, дѣца и натоваренъ добитъкъ, се точеха съ запалени свѣщи въ ржцѣ и търсѣха да намѣрятъ подслонъ. Лампадно великденско шедствие, но съ видъ съвсѣмъ непразднич ен ъ. . .

Майорътъ, малко прошаренъ, но порядъчно огоенъ човѣкъ, най-напрѣдъ изруга адютанта, моя приятель, задѣто се забавилъ много при мене и не излѣзълъ да го посрѣщне и да му доложи, каквото трѣбва. Бѣдниятъ подпоручикъ! Той забрави или не посмѣ да ми каже, че е дошелъ да се разпореди за квартири! Послѣ се обърна сериозно, полузаповѣднически къмъ мене:

— Кажете на селянитѣ да отворятъ за войската училището и църквата!

Дъмбенци твърдѣ неохотно изпълниха разпоредбата ми.

Закъснѣли домочадия и войници продължаваха да се точатъ. Войницитѣ, нѣкои отъ които бѣха овити въ одѣяла, стжпваха съ клюмнали глави; слѣдъ тѣхъ баби съ запалени газеничета въ ржка подкарваха натоварени добичета, вървѣха и проклинаха непрѣстанно:

— Госпо да й убие!..,

Добрѣ направи господинъ майорътъ, че не поиска квартири нито за войската, нито за себе си. По кжщитѣ се настаниха сѣмействата отъ Косинецъ и Лобаница; при това дъмбенци съвсѣмъ не бѣха наклонни да дадатъ подслонъ на бѣглецитѣ. Наредени въ шпалиръ отъ двѣтѣ страни на пжтя, тѣ посрѣщаха съ всѣкакви подигравки закъснѣлитѣ войници.

— Дѣ се е прибрала войската? питаха войницитѣ.

— Войската отиде въ Лариса! отговаряха селянитѣ.

— Кждѣ е училището?

— Училището е въ Тесалия!

Прѣдставихъ си, какво е било въ Косинецъ, кждѣто гръцкитѣ офицери сж понесли оскърбления и ругатни много потежки. Обяснихъ си и гнѣва на майора, гнѣвъ, който така незаслужено се излѣ върху подпоручика.

Въ стаята всички захъркаха. Помжчихъ се да заспя и азъ, но унесенъ въ мисли за утрѣшния день, ядосанъ отъ всички тия тревоги, които ни създаваха лекомислието и лѣностьта на гръцкото офицерство, не можахъ да склопя очи.

Подпоручикъ Янакопулосъ дойде пакъ при мене съ единъ пликъ въ ржка:

— Ето какво пишатъ отъ дивизията. Ще ти го прочета прѣди да съмъ го занесълъ на майора.

Въ писмото се съобщаваше на дружината, че утрѣ почва концентрацията на войскитѣ отъ Костурско и Леринско.

— А щомъ се свърши концентрацията, ще се прѣдприеме общо настжпление къмъ Корча, и турцитѣ ще бждатъ пометени, увѣри ме подпоручикътъ.

— Но вашата дружина ще остане ли утрѣ въ Дъмбени или ще продължи отстжплението си? Впечатлението на селянитѣ е, че и тукъ нѣма да се задържите. . .

— Изглежда, че ще останемъ. Но даже и да се отеглимъ къмъ Жупаница, това ще бжде само съ концентрационна цѣль.

Направихъ малко мѣсто на подпоручика и, лѣгнали единъ до другъ, пушехме и си приказвахме шепнишкомъ до зори.

XLIX

ПОХОДИ И СХВАТКИ

Сутриньта всички въоржжени дъмбенци бѣха на кракъ. Тукъ бѣше и десетникътъ ни Търпо Бузлю отъ Четирокъ, успѣлъ да събере набързо цѣла чета отъ наши четници и селяни.

Потеглихме съ пѣсни, изпроводени отъ завистливитѣ погледи на гръцкитѣ офицери.

Въ Косинецъ ни посрѣщнаха съ радостни „ура“ въоржженитѣ косинчени, прѣдвождани отъ десетника Ване Канчевъ.

Въ Лобаница прибрахме нови милиционери и станахме всичко около сто и петдесетъ души.

Прѣдпазливо настжпихме къмъ височинитѣ, които се издигатъ надъ Кжпешица.

Първата живописна чукара, Връхкамене, съставена отъ огромни красиви мозаични блокове, се пазѣше отъ въоржжени лобаничени. Подиръ Връхкамене слѣдватъ чукаритѣ Гренда, Кезола, Гълъмбица, които се спущатъ надъ самото село Кжпешица. По на сѣверъ се издига командуващето било на Плѣщевецъ, подъ което минава шосето Леринъ—Билища. Още по-нататъкъ се виждатъ височинитѣ надъ Билища и около с.лата Въмбелъ и Връбникъ. Всички тия планини образуватъ единъ полукржгъ, въ чието подножие лежатъ Билища и Кжпешица, заети вече отъ аскера.

По билото на Плѣщевецъ се движеха гръцки войници и милиционери отъ Смърдешъ, а къмъ Връбникъ бѣха се укрѣпили американцитѣ на Пандо Сидовъ, милиционери съ Попова на чело, андарти и една дружина евзони. По тоя начинъ, макаръ безъ връзка и безъ прѣдварителенъ планъ, образува се единъ полуобржчъ около височинитѣ, отъ които неприятельтъ би могълъ да се спустне къмъ Лобаница—Косинецъ. Турцитѣ поради недостатъчно сили, умора или несъобразителность, оставиха тия стратегични върхове, отъ които биха могли да компрометиратъ до извѣстна степень новата гръцка концентрация.

Едно само азъ не можехъ да проумѣя: защо отстжпилата гръцка дружина остана днесъ на почивка въ Дъмбени, а не дойде да заеме Връхкамене, Кезола, Гълъмбица и Гренда — чукитѣ, къмъ които ние сега прѣдпазливо пристжпваме, безъ

никой да ни задължава — и да засили и осигури най-лѣвия флангъ на нашитѣ общи сили? Само едно слабо кавалерийско отдѣление, което отначало ние взехме за турско, бѣ натоварено да рекогнисцира най-дѣсния турски флангъ къмъ Кжпешица.

Деньтъ мина въ разузнавания. Само къмъ най-дѣсния флангъ, кждѣ Вѫмбелъ и Врѫбникъ, се води слаба прѣстрѣлка.

Между милиционеритѣ отъ Лобаница бѣха и учителитѣ Михо Лазаровъ и Стоянъ Наумовъ. Вчера тѣ се случили въ Билища и взели участие въ сражението и въ бѣгството на гръцката дружина. Ето какво ми разправи Стоянъ Наумовъ:

„Повече отъ петнадесеть дни гърцитѣ държаха Билища, но не си дадоха ни единъ день трудъ да излѣзатъ на височинитѣ и да разгледатъ мѣстностьта, въпрѣки съсѣдството на околното необезоржжено турско население въ Деволското поле и неговитѣ безспорни сношения съ корчанския аскеръ. Тѣ излѣзоха да избератъ позиции, само когато се забѣлѣжи неприятелското настжпление откъмъ Цангони и то посрѣдъ паническия страхъ на войницитѣ и населението.

Първата съпротива дадоха наши милиционери, американцитѣ на Пандо Сидовъ и само шепа войници, събрани около единъ храбъръ офицеръ. Турци настжпиха въ гжсти проточени колони но тѣ не надминаваха четири, най-много петь табура. Но цѣлиятъ башибозукъ отъ необезоржженитѣ села участвуваше въ настжплението. Офицерътъ Дзавеласъ посрѣщна съ подигравка първата турска граната, но съ това не можа да ободри войницитѣ, които взеха да треператъ и да се кръстятъ. И веднага почти се започна отстжплението.

Когато турска войска се показа на височината надъ село Битинско, Дзавеласъ разпореди едно отдѣление да подържа огъня, а другитѣ да отстжпватъ. Щомъ се отмѣстихме, втора граната падна на напуснатото мѣсто. Третата граната ни накара да отстжпимъ въ безредие. Войницитѣ вече не слушаха никакви заповѣди. Всѣки бързаше да настигне прѣдния си другарь и да го отмине. Мнозина се събуха и захвърлиха чипицитѣ си, за да могатъ по-лесно да бѣгатъ. Азъ взехъ едни обуща, за да ги дамъ на притежателя имъ, но такъвъ не се обади. Турцитѣ разбраха всичко и усилиха топовната стрѣлба. Войници говорѣха, че единствената гръцка картечница останала въ ржцѣтѣ на неприятеля.

Оставихъ войската и забързахъ къмъ селото си, за да прѣдупрѣдя нашитѣ селяни. По вирочинитѣ бѣха разпръснати граждани отъ Билища; тѣ проклинаха сждбата, която имъ бѣ изпратила гръцки войски като освободители.

Къмъ Кжпешица заварихъ двѣтѣ гръцки роти ангажирани въ сражение съ башибозукъ отъ Полоско, който идѣше да прѣсѣче пжтя на гръцкото отстжпление. Тукъ се прибра и войската отъ Билища и отстжплението стана общо. Петдесетина башибозука, залегнали въ единъ трапъ, ни откриха огънь. Настана неописуемо безредие. Заповѣда се на единъ подофицеръ да залегне съ 20—30 души и да ни запази гърба. Отпослѣ никой не се сѣти да извика тия хора; прѣзъ нощьта тѣ сами се отеглиха въ гората. Всѣки бѣгаше напрѣдъ, безъ да гледа, че е повалилъ на земята своя офицеръ или другарь, раненъ, контузенъ или отпадналъ. Прѣдъ очитѣ ни войницитѣ хвърляха дрехи, одѣяла, манерки, а нѣкои и пушкитѣ си. Споредъ другаря ми Михо, хвърлянето на пушкитѣ въ Кжпешица пъкъ било общо. И той не ме лъжеше: самъ бѣше се сдобилъ съ оваляна въ кальта гръцка пушка. Единъ войникъ хвана за юздата коня на своя офицеръ м го задържа, за да мине напрѣдъ. Другъ се опита да разтовари коня съ патронитѣ, за да се качи самъ, и само остриятъ погледъ на ротния командиръ го възпрѣ. Ротниятъ послѣ го удари на молби: „Спрете момчета! Полека! Бждете по-мжжествени! Нима вашата кръвь е по-скжпа отъ кръвьта на вашитѣ началници?..“

Когато наближихме нашето село, азъ ударихъ прѣзъ една прѣка пжтека. Единъ войникъ ме издебна и извика:

— Бре, андартино, чакай ме, че не зная пжтя! Чакай ме, инъкъ ще стрѣлямъ!

— А защо не чакашъ войската!

— Ти знаешъ по-сигурни пжтища...

По признанията на войницитѣ, въ Кжпешица били оставени два товара патрони, единъ товаръ пушки, много товари обуща, прѣдназначени за войската въ Леринъ“.

При тжпоумието и капризностьта на подполковникъ Захаракопулосъ — той не изпълни даже даденото прѣдъ мене обѣщание, че ще обезоржжи нѣкои поне отъ турскитѣ села, а два три дни наредъ, до турското настжпление, башибозукътъ отъ необезоржженитѣ села стрѣляше вече срѣщу гръцкитѣ разѣзди — азъ не изключвахъ възможностьта отъ турски опити за реваншъ, никога, обаче, не мислѣхъ, че оная разнебитена и изнурена аскерска орда, която прѣди три седмици се прибираше къмъ Корча, ще може да всѣе такава панническа уплаха у гръцкитѣ войници.

Гръцкитѣ офицери чувствуваха, колко се урони прѣдъ населението престижътъ на гръцката войска, която и безъ туй не се радваше тукъ на блѣстяща репутация, и се стараяха да изгладятъ лошото впечатление. Между друго тѣ обясняваха уплахата и съ това, че ротитѣ отъ Кжпешица и Билища били ре-

крутирани въ островъ Керкира (Корфу). А керкиреитѣ не мязали на другитѣ гърци: тѣ били деликатни, изнѣжени хора, съ една рѣчь, „европейци“ и, слѣдователно . . . страхливци.

Поручикъ Василакисъ Банусопулосъ, началникътъ на кавалерийското отдѣление, натоварено тоя день съ разузнавателна служба до Кжпешица, човѣкъ сприхавъ, но добъръ разказвачъ, иронизираше керкиреитѣ и разправяше за днешнитѣ си разузнавания като за велики подвизи. Той хвалѣше юначеството на мѣстнитѣ българи, които добрѣ познаваше: прѣди хуриета е вървлувалъ по тия мѣста като андартски войвода, сражавалъ се е и съ нашия десетникъ Доно попъ Стерйовъ и е билъ плѣняванъ отъ турцитѣ въ Прѣспата.

Вечерьта, прибрани въ Лобаница, всрѣдъ група млади кавалерийски офицери, той описваше мрачното минало, когато гърци и българи се взаимно изтрѣбваха. Ето единъ грькъ, който обясняваше правилно причинитѣ на българското възраждане: произволитѣ на грьцкитѣ владици и желанието имъ да удушатъ всѣко проявление на българския националенъ духъ.

— Въпрѣки общата тактика и въпрѣки инструкциитѣ, които се даваха на андартскитѣ водители, казваше ми Банусопулосъ, азъ не съмъ насилвалъ съвѣстьта на съзнателнитѣ българи. Като андартъ, азъ съмъ прѣслѣдвалъ само ония екзархисти, които си служеха съ тероръ спрямо патриаршиститѣ. Не съмъ сподѣлялъ никога мнѣнието, че единъ човѣкъ трѣбва да се убива, само защото не желае да се каже грькъ. При това, да ви кажа ли, оня тукашенъ „грькъ“, който не знае грьцки и който по нищо не се различава отъ екзархиста, азъ не го считамъ за свой съплеменникъ.

А когато заговорихме за съюза, бившиятъ андартски войвода взе рѣшителна поза и изрече нѣколко фрази, които прозвучаха нѣкакъ зловѣщо и ми направиха силно впечатление:

— Слушайте, да ви кажа откровено. Азъ познавамъ отлично чувствата и способноститѣ на двата народа. Казвамъ ви, че ако съ разпрѣдѣлбата на земитѣ днешното приятелство между насъ и българитѣ не се затвърди, историята ще има да отбѣлѣжи такива ожесточени взаимни борби, изстжпления и диващини, каквито човѣчеството не е познало. Не говоря, кой въ края на краищата ще побѣди — това е съвсѣмъ другъ въпросъ. Но борбата ще бжде на животъ и смърть, изтрѣбителна и безпримѣрно жестока. . .

*

День втори.

Сутриньта пакъ заехме Врьхкамене. На съсѣдната височина Гренда днесъ имаше турски караулъ. Ние развихме дѣсния си флангъ, за да влѣземъ въ свръзка съ нашитѣ отъ върха Плѣщевецъ. На Врьхкамене бѣха и грьцкитѣ офицери отъ ка-

валерийския разѣздъ. Турцитѣ забѣлѣжиха движението и отъ своя страна се размърдаха.

Хей, момчета! извикаха на гръцки откъмъ Гренда.

— Гръцки! Извикахъ азъ и се изправихъ, но мнимитѣ гърци ни отправиха нѣколко куршума, които въпрѣки значителното разтояние профучаха право надъ главитѣ ни.

Споразумѣхме се съ гръцкитѣ офицери да не отвръщаме, за да не разкриваме силитѣ си. Момчетата продължиха спокойно движението си къмъ Плѣщевецъ. Арнаутитѣ изстрѣляха доста патрони, но озадачени отъ нашето упорито мълчание и отъ обходното движение на нашето дѣсно крило, спрѣха стрѣлбата и единъ по единъ напустнаха Гренда.

Отъ най-дѣсния общъ нашъ флангъ, откъмъ Въмбелъ—Връбникъ, милицията и евзонитѣ се ангажираха въ продължителна усилена прѣстрѣлка съ турцитѣ отъ Билища. Приближилитѣ къмъ Плѣщевецъ наши другари се намѣсиха въ прѣстрѣлката, която се продължи до вечерьта.

Върнахме се за прѣнощуване въ Косинецъ.

Опасностьта за селата ни считахме почти избѣгната. Но тия изнурителни маневрирания трѣбва да продължатъ и да се залъгва неприятеля, докато се свърши концентрацията на гръцката войска.

Тая заслуга сега ни признаха гръцкитѣ офицери. Появяването на общия врагъ и общата борба противъ него дойдоха да ни напомнятъ, че сме . . . съюзници. Възобновиха се първитѣ дни на гръцко-българската дружба, ако и да липсваше вече сърдечность, а още повече ентусиазмъ.

*

День трети.

Маневриранията ни донесоха единъ неочакванъ резултатъ. Рѣшени да заемемъ тоя пжть Гренда и по-нататъшнитѣ височини надъ самата Кжпешица, за да видимъ, какво става въ селото и какво е разположението на неприятеля около Билища, настжпихме отъ всички страни. Турскитѣ караули напустнаха постоветѣ си, ние се понесохме напрѣдъ и се видѣхме надвѣсени надъ Кжпешица. Нашитѣ прѣдни части бѣха вече открили огъня.

Неприятельтъ напускаше селото и се сгрупираше около Билища. Нашитѣ залпове обърнаха отстжплението му въ безредно бѣгство. Нѣкои по-нетърпеливи четници и селяни се вмъкнаха въ селото. Пушеци димъ се издигнаха надъ Кжпешица и обвиха нашия връхъ. Напраздно кавалерийскитѣ офицери молѣха да се не пали нищо, докато не почне общото настжпление и докато не се изнесатъ ечмикътъ и другитѣ храни, нужни за армията.

Между това огъньтъ противъ отстжпващитѣ турци продължаваше. За втори пжть подиръ Килидъ-Дервентъ азъ изпитвахъ рѣдкото удоволствие отъ тоя забавенъ спортъ. Разпръсването на неприятеля подиръ всѣки нашъ залпъ извикваше високи смѣхове.

Нѣкои около менъ настояха да слѣзатъ въ селото. Азъ не искахъ да напускаме позициитѣ си, толкова повече, че слѣзлитѣ въ селото, вмѣсто да се укрѣпятъ по ридоветѣ до селскитѣ лозя, бѣха се пръснали, споредъ донесенитѣ свѣдѣния, по кжщитѣ.

А неприятельтъ, разбралъ че не се касае за общо настжпление на войската, постепенно се поокопитваше. Башибозукътъ отъ полскитѣ села гърмѣше. Откъмъ Билища се зададоха гжсти аскерски колони. Нашитѣ залпове ги повъзпиратъ, но аскерлиитѣ стжпка по стжпка напрѣдватъ. И най-послѣ прѣднитѣ турски части се ангажираха въ прѣстрѣлка съ нашитѣ въ селото. А за чудо, днесъ дѣсниятъ флангъ, откъмъ Плѣщевецъ—Въмбелъ—Връбникъ, мълчи.

Подъ прикритието на нашия огънь нашитѣ взеха да се прибиратъ отъ селото. Нѣкои селяни идѣха увити въ турски одѣяла. . . Нѣколко гранати свистнаха надъ главитѣ ни и паднаха чакъ на Връхкамене. Топовната стрѣлба взе да се урегулира. Изведнажъ откъмъ дѣсния флангъ се нададе адска пукотевица и заглуши нашата. Петь-шестима андарти пристигнаха и залегнаха до насъ. Най-послѣ селото се изпразднисъвсѣмъ отъ нашитѣ, и се въдвори status quo ante.

Всичко се свърши съ врѣменното прогонване на аскера, съ подпалване на нѣколко кжщи и задигане на турска покжщнина. Самитѣ задигвачи се удивляваха на изкуството на единъ селянинъ, който заварилъ въ селото запрегната кола съ покжщнина, подкаралъ я спокойно всрѣдъ гърма и суматохата и успѣлъ да мине прохода прѣди да пристигне аскерътъ!

Отъ нашитѣ четници, за чудо, не пострада никой. Само патронташътъ на четника Йото бѣ продупченъ на нѣколко мѣста съ куршуми.

Когато ние се връщахме къмъ Връхкамене, наши селяни бързаха съ празенъ добитъкъ къмъ Кжпешица, но, разочаровани, трѣбваше да се върнатъ назадъ.

И така, нашата башибозушка команда ни попрѣчи да задържимъ Кжпещица и да се укрѣпимъ тамъ. Поручикъ Банусополусъ ми натекна за това. А азъ иу отговорихъ:

— Въоржжени селяни само толкова могатъ. Ние сме безсилни да ги задържимъ на едно мѣсто. Но защо вие държите цѣла дружина въ Косинецъ, а не я доведете да се укрѣпи на височинитѣ, по които ние всѣки денъ бродимъ, та да чакаме послѣ, и ние и вие, спокойно концентрацията на войскитѣ ви?

Защо не направи сѫщото вашата войска отъ Плѣщевецъ, защо тя не заема чукаритѣ непосрѣдствено издигнати надъ неприятелския лагеръ?

Банусопулосъ, както всички други офицери, стереотипно отвръща:

— Заповѣдь нѣма!

— Е добрѣ, ами ако турцитѣ бѣха по-куражлии и по-съобразителни и използуваха първата ви паника, нима щѣхте да ги пуснете да отидатъ свободно до Костуръ, само защото „нѣмате заповѣдь"?

*

День четвърти.

Турцитѣ отрано бѣха заели височинитѣ надъ Кѫпешица и ни поздравиха съ куршуми.

Къмъ обѣдъ се приготвихме да ги прогѫдимъ наново и да се установимъ тамъ, но гръцкитѣ офицери отъ Плѣщевецъ ни изпратиха по особенъ пратеникъ такава порѫка: да не стрѣляме, да не се ангажираме въ сражение, защото тѣ „нѣматъ заповѣдь"; силитѣ имъ били слаби, и ако турцитѣ рекатъ да настѫпятъ по-рѣшително, могатъ да плѣнятъ нѣколкото планински гръцки орѫдия токущо покачени на Плѣщевецъ. За това най-добрѣ е да отидемъ ние лично при тѣхъ и да се споразумѣемъ.

На Плѣщевецъ ни посрѣщна единъ елегантенъ капитанъ съ изкуствени златни зѫби. Интелигентенъ и разбранъ човѣкъ, той веднага ни разкри своя планъ:

— Азъ, господа, считамъ, че е необходимо да се заематъ отъ войската ей тия стратегични чуки и да не се допущатъ тамъ турцитѣ.

И той посочи Гренда, Гълъмбица и висотитѣ надъ самата Кѫпешища, на които ние бѣхме вчера.

— Бихте ли се съгласили, продължи той да придружите до тамъ една наша рота или да дадете едно отдѣление, което да извърши това?

Азъ се убѣдихъ, че лѣнтяйството на гръцката дружина въ Дъмбени и Косинецъ и стоенето на гръцката войска по Плѣщевецъ — на такива голѣми дистанции отъ турцитѣ! не се длъжеха на нѣкаква „заповѣдь", а на липса на инициатива и смѣлость у командиритѣ на тия войскови части.

— Ние, господинъ капитанъ, отдавна подържаме, че трѣбва да се направи това. Ние отиваме всѣки день тамъ и, ако не друго, внушаваме поне респектъ у неприятеля и прѣсичаме охотата му да напрѣдва. Но нашата сила е твърдѣ скромна и се състои повече отъ селяни, главната мисъль на които е да запазятъ само селата си. Тѣ не се подаватъ на строга дисциплина и невъзможно ни е да ги заставимъ да пазятъ дено-

нощно чукитѣ. А това трѣбваше да се направи още на първия день.

— Това е работа на войската, и азъ ей сега ще извикамъ една рота, каза офицерътъ и се отдалечи.

Около насъ бѣха залегнали задъ всевъзможни прикрития гръцки войници. Поповъ — снощи той бѣше се прѣхвърлилъ къмъ насъ, заедно съ другаритѣ си — се изсмѣ на тая излишна прѣдпазливость, защото нито турскитѣ пушки можеха да стрѣлятъ ефикасно дотукъ, нито пъкъ залегналитѣ гърци можеха да видятъ неприятель прѣдъ себе си. По-натътъкъ се виждаха струпани въ една скрита падинка андарти и евзони. Тѣ бѣха заобиколили „капитанката", една жена съ неизвѣстно минало и народность, метреса нѣкаква на единъ андартски войвода. По адресъ на „андартката" нашитѣ момчета пущаха всѣкакви остроти.

Офицерътъ съ златнитѣ зжби се завърна съ още единъ капитанъ, на когото ни прѣдстави и послѣ му каза, като посочи къмъ насъ:

— Ето, тия хора всѣки день отиватъ тамъ и се връщатъ вечерьта. Тѣ ще ви придружатъ и ще вървятъ напрѣдъ...

— А бе то напрѣдъ ще вървимъ ние, но... какво е разтоянието до тамъ? запита сериозно новодошлиятъ капитанъ съ черно жилесто лице и разсѣянъ погледъ.

— Нали виждате, близо е... Ние можемъ да отидемъ и за половинъ часъ, а войската ще го вземе най-много за единъ часъ.

При тия наши думи новодошлиятъ капитанъ извика като ужиленъ:

— Единъ часъ! И вие искате да се отдалеча отъ войската съ цѣлъ единъ часъ?!

— Какво отъ това? раздрзани се офицерътъ съ златнитѣ зжби. Задъ твоята рота стои войската, която ще ви пази гърба.

— Какво говорите вие, ами че тия хора (жилестиятъ капитанъ посочи залегналитѣ гръцки войници) ще избѣгатъ!

Офицерътъ съ златнитѣ зжби се разяри, и се започна между двамата военни едно прѣрѣкание, което насмалко не се обърна въ тупаница.

— Какъ смѣете вие да срамите войската, вашата собствена войска? викаше старшиятъ капитанъ съ златнитѣ зжби.

Другиятъ, човѣкъ по всѣка вѣроятность, не съвсѣмъ съ ума си, поумекна и искаше да изглади впечатлението.

Разтреперанъ отъ гнѣвъ, сконфузенъ отъ нашето присжтствие, офицерътъ съ златнитѣ зжби се обърна къмъ насъ:

— Моля ви, господа, оставете ни. Гледайте вашата работа.

Ние тръгнахме, а двамата офицери продължиха разправията си, надвиквайки се и ржкомахайки отчаяно.

Въ Лобаница, токущо се разположихме въ кжщата на дѣдо Ламбро, яви се и се разфуча поручикъ Банусопулосъ:

— Прѣдупрѣждавамъ ви да кажете на селянитѣ си да бждатъ по-гостоприемни. За петдесеть ваши четници веднага се намѣриха квартири, а за десеть души андарти нѣма!

Наистина, подиръ бѣгството отъ Билища селянитѣ твърдѣ неохотно услужваха на войската, а и самитѣ войници избѣгваха да търсятъ много услуги. По-миналата нощь гръцката стража въ Косинецъ стрѣля противъ трима гръцки войници и рани едного. Майорътъ се молѣше да се присъединятъ къмъ стражата и нѣколцина селяни, знаещи и български и гръцки, за да не ставатъ недоразумѣния, понеже „гръцкитѣ войници, като не познаватъ мѣстата, взимали трънитѣ за хора. . .“ Никой не отиваше, и ние на сила почти изпратихме нѣколцина.

И все пакъ въ случая Банусопулосъ не бѣше правъ. Лобаничени още не смѣеха да се прибератъ по домоветѣ си. Кжщитѣ бѣха безъ стопани. Изключение правѣха малцина селяни, между които дѣдо Ламбро, баща на нашия четникъ Юруковъ, и дѣдо Василъ, неговъ чичо. И ние имъ бѣхме редовни гости. Подиръ малко се яви стопанинътъ на кжщата, въ която бѣха тропали андартитѣ и имъ отвори кжщата си. Поручикътъ ни се извини.

Инцидентътъ все пакъ издава голѣмата неприязънь, която се сгжстява въ душата на „освободителитѣ“ и която чака прогонването на общия врагъ, за да се разрази.

*

День пети.

На нашия флангъ мина сравнително тихо. Въ центра гръцката войска се поотдръпна отъ Плѣщевецъ, а на дѣсния флангъ турцитѣ настжпиха рѣшително, прогониха андартитѣ и милицията и заеха селото Връбникъ.

Но това не ни безпокои много, защото има признаци, че гръцката концентрация е вече привършена: само по Деволското поле е потеглила по направление къмъ Билища около дивизия и половина гръцка войска.

Вечерьта единъ гръцки войникъ се удивляваше на турското упорство!

— Чудна работа, тия турци! . . Толкова свѣтъ избихме, толкова други плѣнихме, и пакъ останаха! . .

Достатъчно изнурени отъ петдневнитѣ маневрирания и схватки по тия чукари, доволни, че направихме всичко, каквото можехме, ние рѣшихме да не участвуваме въ похода на нѣколкото гръцки дивизии противъ Корча — една область, кждѣто нѣма вече българи.

L

НАСТЖПЛЕНИЕ ПРОТИВЪ КОРЧА

Пети декември.

Прѣзъ нощьта ярки пламъци освѣтиха небето къмъ планината Грамосъ. Горѣха гъркоманскитѣ села Яновени и Калевища. Сафединъ, Молла Демиръ, Салибудка и другитѣ избѣгали отъ Костурско катили върлуватъ тамъ съ своитѣ башибозушки банди.

Днесъ отъ ранно утро околноститѣ на Лобаница гъмжатъ отъ войска. Това сж прѣднитѣ части на отряда, който се движи по Деволското поле.

И най-маловѣрнитѣ се убѣдиха, че днесъ вече има заповѣдь.

Друга гръцка сила отъ около двѣ дивизии настжпвала отъ Леринското шосе къмъ Билища.

Двѣ дружини евзони припаднаха въ Лобаница.

И по физически ръстъ и по бодрия си видъ евзонитѣ рѣзко се отличаватъ отъ другата гръцка пѣхота. Не напраздно гърцитѣ се гордѣятъ съ евзонскитѣ си отряди и ги именуватъ галено т а е в з о н а к я — евзончета. Достатъчно е човѣкъ да се взре въ физиономията на тия напети войници, за да разбере, че между гръцкото войнство евзонитѣ сж най-малко гърци. Тѣ сж живо въплощение на оня сплавъ отъ разнородни раси, които прѣдставя днешната гръцка нация. Въ евзонскитѣ отряди, съставени прѣдимно отъ сурови планинци изъ Срѣдня Гърция и Тесалия, се кръстосватъ типоветѣ на арнаутина, на каракачанина и на погърчения славянинъ.

Гърцитѣ сж набоженъ народъ — въ всѣки случай по-набоженъ отъ нашия. Минавайки край селската църква, войници, евзони и офицери се спиратъ и се кръстятъ най-благочестиво. Нѣкои цѣлуватъ отвънъ стѣната на черковната сграда. Други поискаха и имъ се отвори черквата. Влизатъ вжтрѣ, кръстятъ се, палятъ свѣщи и оставятъ по нѣкоя пара.

Но гръцката набожность най-силно се проявява прѣди сражение и при опасность. Прѣзъ нощьта, подиръ бѣгството отъ Билища, войницитѣ керкиреи сжщо били поискали да имъ се отвори въ Косинецъ църквата, за да палнатъ свѣщи — отъ благодарность за спасението си.

У насъ много рѣдко ще се сѣти да се прѣкръсти нѣкой отъ по-старитѣ ни другари. Не е разпространенъ много тоя обичай и у селянитѣ.

Евзонитѣ заеха Връхкамене и сега пъргаво припкатъ къмъ Гренда, Кезола, Гълъмбица. Тия двѣ дружини иматъ за обектъ чукаритѣ, по които петь дена наредъ се подвизавахме ние. Турската стража, изплашена отъ вида на неприятелскитѣ вериги, даде нѣколко залпа и напустна позициитѣ си.

И по Деволското поле буботятъ топоветѣ всрѣдъ общия хоръ на куршумитѣ. Разгърнатитѣ гръцки колони настжпватъ и стрѣлятъ автоматично. Все тъй на посоки стрѣля и гръцката артилерия.

Аскерътъ и башибозукътъ ще бждатъ, безспорно, пометени отъ тая движеща се маса, която на вълни залива полето. Въ това сж убѣдени вече даже и нашитѣ селяни.

На обѣдъ дѣсниятъ флангъ на Деволската войска стигна Кжпешица и се ангажира въ сражение съ башибозука. Къмъ два часа пъкъ другата войска, идеща откъмъ леринското шосе, влѣзе въ Билища подиръ кратка прѣстрѣлка съ турския ариергардъ. Турцитѣ, както и се очакваше, отстжпиха своеврѣменно и сега се прибиратъ спокойно къмъ Корча, задоволявайки се само съ ариергардни прѣстрѣлки.

Ако и да познаваха отлично разположението на неприятеля, ако и да се готвѣха цѣли петь дена за тоя походъ, и въпрѣки своето подавляваще надмощие — тридесеть до четиридесеть хилядна войска съ отлична артилерия противъ 5-6 хиляди изнурени и много пжти побѣждавани турски войници и башибозуци — гърцитѣ пакъ не взеха мѣрки да прѣсѣкатъ пжтя на отстжплението на врага къмъ Корча, да го плѣнятъ или разбиятъ съвсѣмъ.

Но това вече не ни дразни, нито ни безпокои: съ падането на Корча изчезва окончателно всѣка турска опасность за Костурско.

LI

НАШИ ГРОБОВЕ ПРИ КЖПЕШИЦА

Свѣтлиятъ декемврийски день прѣваляше. Залѣзващето слънце багрѣше сивитѣ очертания на Грамосъ. Откъмъ полето достигаше смжтния грохотъ на отдалечаващия се бой.

Ние си починахме край прочутия съ многоводието и бистротата си хладенъ лобанишки изворъ — едно отъ зачатията на Бистрица, и тръгнахме къмъ селото.

Тоя далеченъ грохотъ на боя е ехото на погребалната пѣсенъ на турското владичество въ Костурско. Послѣдни мигове на едно минало, което отлетява, и начало на новъ животъ, пъленъ съ нови неизвѣстности.

Навѣяни отъ такива мисли, ние мълчаливо се връщахме къмъ Лобаница. Нѣколко момчета ни застигнаха прѣблѣднѣли и ни обадиха, че въ Кжпешица днесь сме дали нѣколко жертви.

Въпрѣки рѣшението да не участвуваме въ днешния бой и да не придружаваме гръцката войска въ похода й отвждъ границата на българщината, нѣкои любопитни и буйни четници не можаха да останатъ само зрители на настжплението и боеветѣ. Поединично и на групи, такива охотници се бѣха смѣсили съ гръцки андарти и съ войскови части и тръгнали съ тѣхъ.

Седнахме край пжтя и изслушахме скръбната история.

Турското отдѣление и башибозукътъ въ Кжпешица отстжпили подиръ слаба прѣстрѣлка съ гръцкитѣ авангарди. Нѣкои арнаути се заинатили и не искали токутъй да оставятъ домашнитѣ си огнища въ неприятелски ржцѣ. Тѣ се затворили въ кжщитѣ си и се сражавали. Съ особена упоритость се водило сражението прѣдъ голѣмата двуетажна каменна кжща на Куртъ Али. Единъ гръцки поручикъ билъ поваленъ. Тогава другъ висшъ офицеръ изкомандувалъ:

— Кой отъ васъ, момчета, ще отиде да подпали тая кжща?

Едноврѣменно прѣдложили услугитѣ си трима: Мите Касовъ, нашъ четникъ, Доро Антоновъ, доброволецъ-американецъ отъ Сидовата чета и единъ евзонъ.

Доро и евзонътъ нахълтали въ двора, но прѣдъ вжтрѣшната врата били повалени съ по единъ куршумъ въ главата. Мито Касовъ падналъ, олученъ сжщо въ главата.

Чакъ когато на съсѣдната могила билъ поставенъ единъ топъ, и гранатитѣ почнали да падатъ въ кжщата, четирмата обсадени прѣдложили да се прѣдадатъ и запитали:

— Имате ли вие беса?

Нищо не рисува така добрѣ арнаутскитѣ понятия за дадена честна дума, както тоя въпросъ. Повалили единъ офицеръ, двама четници, единъ евзонъ и ранили другъ четникъ, обсаденитѣ все още прѣдполагатъ, че могатъ да разчитатъ на беса!

Отговорило имъ се:

— Имаме беса!

И тѣ се прѣдали. Евзони и четници скръцнали зжби и се нахвърлили върху плѣненитѣ, но офицеритѣ ги възпрѣли. Четиримата храбреци били навързани и отведени съ войската.

Прѣзъ нощьта, прибрани пакъ у дѣдо Васила Юруковъ, ние оплаквахме падналитѣ жертви.

Особено ни бѣше мжчно за нашия Мите Касовъ — Арнаутчето, побългаренъ албанецъ отъ село Елеово, бившъ млѣкарски слуга въ Цариградъ. Потеглилъ отъ София подиръ мобилизацията, той бѣ прѣбродилъ цѣла Македония и бѣ уцѣлѣлъ въ всички сражения, за да загине сега, на края! Смъртьта на това момче ни причиняваше и извѣстно угризение: Мите придружи гръцката войска на своя глава, мимо нашето разпореждане.

— Какъ ми е мжчно, че прѣди мѣсецъ не му позволихъ да отиде въ Елеово, за да види майка си!.. въздъхна Поповъ.

Еднодушно рѣшихме да устроимъ на падналитѣ тържествено погребение.

*

Свѣтло зимно утро огрѣва познатитѣ височини надъ Лобаница.

Умислени, ние крачимъ по планинската пжтека за Кжпешица, кждѣто ни зове скърбенъ дългъ.

Изъ пжтя ни застигатъ мжже, жени и дѣца, които днесъ, на праздника Св. Никола, сж си дали негласна срѣща въ Кжпешица, Тръстеникъ и други турски села. Други ни прѣсрѣщатъ, прѣтоварени като добичетата си съ безразборно задигната турска покжщнина, поздравляватъ ни и бързатъ за дома си, за да разтоварятъ и да се върнатъ пакъ... Добродушната усмивка, съ която ни поздравяватъ тия „отмъстители", говори, че тѣ „отмъщаватъ" съ пълно съзнание за своето право на мъсть.

Единъ старецъ е помъкналъ четири навързани, едно отъ друго по-малки, теленца, които вървятъ покорно подирѣ му, както той е вървѣлъ довчера подиръ турскитѣ заптиета и поляци.

По-нататъкъ ни застигатъ изостанали войници отъ петата гръцка дивизия, които бързатъ да застигнатъ частитѣ си.

— Далеко ли е Корча?

— Има ли още много до Билища? питатъ едни, а единъ наивно добавя:

— Каква е тая работа? Нима сж останали още турски земи за прѣвзимане?

Ето и могилата, отдѣто вчера гърмѣше топътъ.

Единъ старецъ и двама наши чєтници копаятъ три гроба прѣдъ олтаря на църквицата — вехта, богъ-знае какъ уцѣлѣла църквица отъ врѣмената, когато Кжпешица е била християнско село.

Слизаме въ селото. Кжщата на Куртъ Али е на края. Прѣдъ външната врата, върху купъ разкаленъ конски торъ и слама, ми показаха локва кръвь. Въ окървавената слама личи издълбано конско копито.

— Тукъ падна Митето. . .

Въ двора до вжтрѣшната врата лежатъ простръни единъ до другъ три трупа на левенти. Единъ турски тюлбенъ, една бѣла риза и една нашарена синя кърпа, обшита съ сърма по краищата, покриватъ лицата имъ. Азъ познахъ Митето по неговитѣ вехти кафяви дрехи.

Разкриха лицата имъ. И тритѣ бѣха изкривени, зацапани съ изсъхнала кръвь. Лицето на Митето бѣ блѣдо-зеленикаво, подуто, а на едното око личеше кървава буца. Но и въ тоя видъ то изразяваше доброта и спокойствие.

До самитѣ мъртвци нѣколко момчета стържатъ и коватъ — приготовляватъ погребални ковчези.

Гръцки войници и селяни се суетятъ наоколо, безъ да поглеждатъ даже къмъ покойницитѣ. Нѣкои едва не ги настжпватъ въ бързината си.

— Кой ми е взелъ кобилата? крещи нѣкой.

Често се чуватъ пушечни гърмежи: гръцки войници стрѣлятъ по кокошки и други домашни птици, останали безъ стопани.

Единъ офицеръ приближи и ми каза:

— Моля ви, погрижете се да бжде погребенъ заедно съ вашитѣ другари и нашиятъ евзонъ. Името му е Стерйосъ Лозиосъ, ефрейторъ отъ Лариса. Ние бързаме да стигнемъ частьта си.

— Това щѣхме да направимъ и сами.

Пристигна и попъ Петъръ отъ Косинецъ. Той метна епитрахиля, запали кандилницата съ огънь взетъ отъ една димяща турска кжща и машинално я залюлѣ. Гласътъ му зазвуча твърдо и равномѣрно, изричайки на бързо имената: Стерйо. . . Доро. . . Димитъръ. . .

Момчетата дигнаха ковчезитѣ и процесията потегли къмъ близката могила. Придружиха ни твърдѣ малцина селяни, между които дѣдо Ламбро и дѣдо Василъ, и само единъ евзонъ. Всички други бѣха заети съ своя ловъ изъ селото. На края вървѣше и една жена съ кошъ въ ржка.

Свещеникътъ довърши опѣлото прѣдъ самата църквица.

Съ снети шапки пристжпихме единъ слѣдъ другъ къмъ послѣдно цѣлувание.

Върху една отъ приготвенитѣ дървени кръстове азъ написахъ съ червенъ моливъ:

ДИМИТЪРЪ КАСОВЪ
19 годишенъ, отъ село Елеово
† 5 декември 1912 г.

Съ едва сдържани сълзи можахме да кажемъ по нѣколко думи:

„Погребвамѐ послѣднитѣ жертви на Костурско. Тръгнали сж тѣ: единътъ отъ София, другиятъ отъ Америка, третиятъ отъ Лариса, за да си дадатъ вѣчна срѣща тукъ, въ тая проклета Кжпешица. Поне вие, тѣхни другари, които сте родомъ отъ Костурско, напомняйте на съотечественицитѣ си да пазятъ тия скжпи гробове, да ги обкичватъ съ цвѣтя, да не ги оставятъ да буренясатъ, за да напомнятъ за юнашката кръвь, която се пролѣ въ Кжпешица прѣдъ изгрѣва на свободата!“

— Богъ да ги прости! Миръ на праха ииъ! произнесохме всички прѣзъ хълцания.

Тритѣ почетни залпа, подплашиха хората, които прѣзъ това врѣме търашуваха изъ неподпаленитѣ кжщи на селото.

Баба Димковица ни даде да сръбнемъ отъ павурчето — за богъ да прости — и раздаде на всички по шепа пшеница, размѣсена съ орѣхи, шекерчета и леблебии.

Прѣди да напустнемъ могилката, азъ още веднажъ погледнахъ поникналитѣ до черквата три гроба съ дървени кръстове. Измѣрихъ послѣ съ погледъ Деволското поле, всрѣдъ което се издигаха колосални пушеци и се разливаха и сливаха високо по безоблачния синъ небесенъ сводъ. Брачани, Тръстеникъ, Очища, Височища и други турски села горѣха. Димѣше отъ много мѣста и подъ насъ — въ самата Кжпешица. Чуваха се викове на засуетени жени, изстрѣли на гръцки войници. Нови стрѣхи се събаряха съ трѣсъкъ и избухваха нови грамадни пламъци.

Но по-силно отъ кипещата суета на живота, по-силно отъ прѣвратностьта въ сждбата на хората и на народитѣ, която се четѣше въ гигантскитѣ пушеци, по-силно и отъ свободата, която изгрѣваше, азъ почувствувахъ съсѣдството на смъртьта.

На смъртьта, която за ирония и отъ капризъ пожела да постави печата на вѣчностьта върху гръцко-българската дружба, като сближи въ вѣченъ братски съюзъ евзона отъ Лариса съ двамата български синове на Костурско.

LII

ДО БИЛИЩА И НАЗАДЪ

Въ Кжпешица е адъ. Пукотъ, пламъци, женски викове.

Капетанъ Бужотасъ, единъ интелигентенъ андартъ, който се прѣпоржчва за публицистъ, увѣщава селянитѣ отъ името на гръцкото военно началство да не горятъ кжщята, докато не се изнесатъ отвжтрѣ хранитѣ. Той крещи:

— Тия хора довчера не искаха да прибиратъ по домоветѣ си войската, не й даваха хлѣбъ, а сега не слушатъ разпоредбитѣ на властьта, задигатъ ечмика, сѣното, житата, които сж потрѣбни за армията, горятъ кжщитѣ. . . Обуздайте ги, или ще ги обуздае властьта! обръща се той къмъ насъ.

Ние свиваме раменѣ.

Селската джамия е обхваната отъ пламъци, само минарето още се крѣпи.

Познатиятъ пжть до Билища е посѣянъ съ тенекии и съ гилзи отъ всѣкакви патрони, съ перушина, съ дрехи, съ глави отъ домашни птици. Броятъ на конскитѣ трупове сега е по-голѣмъ.

Въ единъ трапъ намираме трупъ на евзонъ съ обезобразено лице: ухото и челюстьта откжснати отъ граната.

Въздухътъ е задименъ и на мѣста се смѣсва съ воня на разлагащи се трупове.

Ето и Мемедъ беговитѣ конаци. Отъ великолѣпното здание сега личатъ само почернѣли голи стѣни. Прѣди да бжде подпалено, въ него снощи сж се разиграли ужасни сцени: андарти, евзони и четници сж си устроили оргии съ заваренитѣ жени отъ нѣколко бегски сѣмейства. . . Спомнихъ си молбитѣ на Мемедъ бега, който се бѣше толкова много загрижилъ за. . . сѣното задигнато отъ чифлика му.

До самия градецъ двама полусъблѣчени турски трупа лежатъ съ лица обърнати къмъ земята.

Самото градче сега прави още по-жалко впечатление. Мръсотия, каль. Нѣколко крайни кжщи още димятъ.

Три пжти вече това градче мѣнява господаритѣ си: видѣло е бѣгството на Джавидъ-пашовата орда; послѣ е посрѣщнало гърцитѣ и е доживѣло паниката на гръцката кавалерия и пѣхота; посрѣщнало е пакъ турцитѣ и е треперило отъ пукота на сраженията прѣзъ послѣднитѣ дни, за да падне наново въ гръцки ржцѣ.

При всѣко мѣняване на господари турскитѣ и християнскитѣ магазини били подъ редъ разграбвани. Но най-голѣмитѣ

безчиния станали вчера и снощи отъ гръцката войска. Нѣкои български дюкяни, пострадали не малко прѣзъ бѣгството и новото нахлуване на турцитѣ, снощи били доограбени отъ гръцкитѣ войници. Йото Кляшевъ и други българи сж въ отчаяние.

— Сто пжти по-добрѣ да бѣха останали турцитѣ!, . викатъ тѣ.

Въ Билища не заварихме дивизионния командиръ, генерала Дамианосъ. Настжплението на близу четири дивизии противъ Корча било поставено подъ върховната команда на генералъ . . . Треперко. Съжалихме много за това, понеже разчитахме, че съ него най-лесно ще уредимъ всички въпроси, прѣди да си заминемъ отъ Костурско.

На връщане видѣхме нови пушеци по полето. Кжпешица сжщо димѣше още. Отъ кжщата на Куртъ Али бѣха останали само стѣни. По улицитѣ се вардаляха нѣколко нови турски трупа. Една жена караулѣше до купъ прибрана стока, очаквайки да ѝ пристигне товаренъ добитъкъ, и проклинаше жестоко оня, който ѝ открадналъ единъ турски ножъ.

Въ Лобаница почти не заварихме хора: екскурзиантитѣ още не бѣха се прибрали отъ турскитѣ села. Не бѣха ли това сжщитѣ хора, които прѣди една седмица бѣгаха боси, за да спасятъ само главитѣ си?

Само нашиятъ домакинъ дѣдо Ламбро не е тръгналъ днесъ на никждѣ. Той е противъ екскурзиитѣ и изобщо противъ всѣкакви отмъщавания. Когато другитѣ селяни бѣгаха отъ страхъ, той, заедно съ брата си дѣдо Василъ, оставаше въ Лобаница, готовъ да посрѣщне смирено всичко, каквото е писано. . . Той държи толкова много за своитѣ принципи, че не би съжалилъ ни най-малко съселянитѣ си, ако сждбата би рекла да подложи Лобаница на нѣкоя нова напасть.

Единъ отъ тримата ранени евзони, прибрани въ селското училище, днесъ е починалъ въ ржцѣтѣ на дѣдо Ламбро. И дѣдо Ламбро е доволенъ, че, вмѣсто по екскурзии, е прѣкаралъ цѣлия день въ грижи около погребението на умрѣлия: повикалъ свещеникъ, изкопалъ гробъ, замѣствалъ псалта при опѣлото. И понеже билъ самъ, дѣдо Ламбро далъ, вмѣсто залпъ, нѣколко почетни изстрѣла съ своята гръцка пушка.

— Нѣмаше ли да бжде срамъ за насъ прѣдъ гръцкия лѣкарь и прѣдъ всички други гърци, нѣмаше ли да бжде грѣхъ прѣдъ другитѣ двама ранени евзони, които охкатъ въ училището, да оставимъ непрѣгледанъ единъ войникъ, загиналъ далеко отъ своитѣ близки за свободата на единъ чуждъ край?

Така говорѣха човѣщината и милостьта чрѣзъ устата на дѣдо Ламбро въ тия минути на общо помрачение.

LIII

НѢКОЛКО ДНИ ВЪ КОСТУРЪ

Нѣколко дни подиръ падането на Корча заминахме съ Христо Цвѣткова за Костуръ.

Съ това ние се отзовавахме не само на любезната покана на отецъ Панарета и други българи около митрополията. Чекаларовъ и други костурчани ни натякваха въ писмата си отъ Солунъ, че Костурско е закъснѣло съ своето изложение на зулумитѣ, извършени отъ гръцкитѣ окупационни власти и отъ войската, и съ своята просба до царь Фердинанда. Другитѣ околии, окупирани отъ сърби и гърци, отдавна били направили това. Наистина, и живущитѣ въ Солунъ костурчани дали просба, съ която помолили българското правителство да включи непрѣменно и Костурско въ границитѣ на нова велика България, но при все това, необходимо е да се приготви изложение на гръцкитѣ зулуми и прѣдизвикателства и нова просба, скрѣпена съ общинскитѣ печати и съ по нѣколко подписа отъ всички села.

Приятелитѣ отъ Солунъ се нервираха, мислейки, че закъснението ни може да стане причина, за да се пожертвува Костурско — това Костурско, което, по убѣждението на своитѣ български жители, е изплатило по-скжпо отъ всѣка друга македонска покрайнина кървавата си дань прѣдъ олтаря на свободата.

— Що правите тамъ?.. запитваше ме трагически единъ костурчанинъ, учитель въ Солунъ.

Тия приятели, види се, не знаеха или забравиха, че гръцкото недомислие ни докара наново турцитѣ отъ Корча и ни създаде толкова грижи и мжки прѣзъ послѣдната седмица.

Да се събиратъ даннитѣ за изложението, особено пъкъ подписи и печати отъ всички села — подъ носа на гръцката власть, бѣ работа главоболна, твърдѣ деликатна и малко рискована. Но усърдието на отца Панарета, голѣмата почить и прѣданость, които българското население хранѣше къмъ него, помогнаха да свършимъ благополучно вжтрѣ въ една седмица, безъ гърцитѣ да открият нашето „коварство".

Отецътъ, като гостоприемецъ домакинъ, правѣше всичко, за да задоволи гоститѣ си.

Съ своето малко, но кокетно езеро, Костуръ е единъ отъ най-живописнитѣ градове на Македония, и прѣбиванието въ него би могло да бжде приятно. При това Господь като че ли е чакалъ да се свършатъ всеннитѣ дѣйствия, за да възнагради и побѣдители и побѣдени съ хубаво врѣме. Всѣки день слънцето огрѣва каменистите върхове около града и площьта на езерото лъщи, сѣкашъ излѣна отъ разтопено сребро.

Но вжтрѣшностьта на Костуръ далечъ не е привлѣкателна. Това, което видѣхъ въ града, надминаваше всичко, което бѣхъ чулъ отъ отца Панарета, прѣзъ послѣдното ни свиждане въ Дъмбени, и отъ салянитѣ, които сж идвали въ града. Никога въ турско врѣме Костуръ не е виждалъ такава мръсотия. За чистотата на гърка азъ имахъ по-друго мнѣние и ако не бѣхъ посѣтилъ Костуръ прѣзъ това врѣме, нѣмаше да вѣрвамъ, че гъркътъ може да бжде толкова нечистоплътенъ, а гръцкиятъ администраторъ — толкова нехаенъ въ санитарно отношение.

Рѣдко се срѣща улица, отъ двѣтѣ страни на която да не сж издигнати барикади. Гръцкиятъ войникъ, даже когато има възможность да си послужи съ отходно мѣсто, твърдѣ често прѣдпочита — отъ лѣность, отъ страхъ, или по други причини — коридоригѣ и дворищата. А прѣзъ деня той безъ всѣко стѣснение отъ погледитѣ на хората, върши естественитѣ си нужди на улицата.

И всичката мръсотия стои, увеличава се и изпълва въздуха съ воня ето вече цѣлъ мѣсецъ, а новитѣ власти понасятъ спокойно това, безъ да взиматъ никакви мѣрки, безъ да използуватъ за изчистването на града поне покореното турско население. Имаха право ония, които ми разправяха, че Костуръ подъ гръцка власть е заприличалъ на единъ голѣмъ . . . нужникъ.

Отецъ Панаретъ е отбѣлѣзалъ маса дребни факти, на които не може да се начуди и които сж цѣнни като приносъ къмъ характеристиката на гръцкия войникъ.

Гръцкиятъ войникъ, напримѣръ, когато квартирува по турски кжщи, твърдѣ често си кладе огънь всрѣдъ стаята, на самитѣ дъски. И кривъ ли е той, че избухва пожаръ? По тоя начинъ изгорили нѣкои отъ напуснатитѣ турски конаци.

Безъ да говоря за дребнитѣ кражби — джебчилъка, който прѣдставя единъ видъ расовъ дефектъ на гърка — азъ и отецъ Панаретъ сме поразени отъ гръцката просия. И сега дори, когато гърцитѣ сж пълни господари на положението, когато въ града не квартируватъ повече отъ една-двѣ дружини, поради липса на интендантство или пъкъ поради липса на свѣнъ, гръцки войници просятъ отъ кжща на кжща:

— Едно парче хлѣбъ! Едно парче сирене! Малко захаръ!..

Гъркътъ не се церемони много съ туркинята, но къмъ християнката е прѣкалено кулантенъ. По-виднитѣ гръцки сѣмейства сѫ отворили кѫщитѣ си за офицеритѣ, а по-бѣднитѣ — за подофицеритѣ и войницитѣ. Свободнитѣ обноски на освободителитѣ-гости не се нравятъ много на домакинитѣ, и жаръ на патриотическото гостоприемство вече намалява. А българитѣ увѣряватъ, че послѣдствията отъ гостуването на освободителитѣ щѣли да бѫдатъ многобройни и осѣзателни ~~въ~~ близко бѫдаще...

Трѣбва да се отбѣлѣжи, че гръцкитѣ войници по селата сѫ по-сдържани, когато квартируватъ въ български кѫщи, отколкото въ гъркомански. Ние бѣхме свидѣтели на немалко оплаквания на гъркомани отъ селата, чийто патриархаленъ моралъ възстава противъ свободнитѣ обноски и прѣкалени претенции на „освободителитѣ“.

Всичко това е донесло голѣмо разочарование на гъркоманитѣ въ Костуръ. Гръцкото воинство и организаторскитѣ похвати на благородна и цивилизована Гърция сѫ се рисували малко по-инъкъ въ въображението на тукашнитѣ гъркомани. А всичко, което видѣха, ги прави да се червятъ. Нѣкои не могатъ да скриятъ люто уязвеното си самолюбие и даже прѣдъ българи заявяватъ:

— Ако всички християнски войници сѫ такива. . .

Турцитѣ въ Костуръ сѫ съвсѣмъ клюмнали. Изпълнени съ злорадство и голѣми надежди прѣзъ послѣднитѣ турски успѣхи около Билища, тѣ сѫ съвършено сломени подиръ падането на Корча. И сега пакъ се мѫчатъ съ всѣкакви срѣдства да смилятъ и подкупятъ новитѣ владѣтели.

Единъ день посѣтихме бакалницата на Насо, българинъ отъ Габрешъ. Мина единъ турчинъ и низкопоклонно го поздрави.

— Виждате ли го тоя? каза ни бакалинътъ. По-напрѣдъ всѣка сутринъ ме поздравяваше така: „Какво правишъ бе, псе?„ А сега, колкото пѫти мине, отбива се въ дюкяна, прави ми теманета и надълго ме разпитва за здравето ми: „Добро утро, Нашко? Како ми си Нашко? Арно ли ми си Нашко? . .“

Най-достойниятъ чиновникъ на новата власть е околийскиятъ началникъ г. Грекосъ, родомъ отъ Битоля. Атински юристъ, просвѣтенъ и любезенъ човѣкъ, той говори битолския български диалектъ, който му е и матеренъ езикъ. Назначенъ е въ Костуръ, може би, само за това си качество. Той ни снабди съ пасавани и помогна да ни се разрѣши да пѫтуваме до Солунъ съ оржжието си.

На лицето на г. Грекосъ забѣлѣзвахъ по нѣкога извѣстно смущение: навѣрно, защото бѣ заставенъ да минава и прѣдъ насъ за гръкъ отъ най-чиста проба. . .

LIV

ПРОЩАВАНЕ

Когато напустнахъ Костуръ, намѣрихъ отношенията между освободители и освободени още повече влошени.

Само едно по-бързо изясняване на общото политическо положение може да прѣдупрѣди окончателния разривъ. Опиянението отъ общитѣ съюзни усилия и отъ разгрома на общия врагъ е вече почти изпарено. Пробуждатъ се бързо старитѣ задрѣмали чувства на неприязънь. Гърци и българи едвамъ се търпятъ; само едно ново турско нашествие би могло пакъ врѣменно да ги сближи. . .

Хрантутенето на войската, безвъзмездното и безразборно реквизиране озадачватъ селянитѣ. Съ какво тѣ ще изхранятъ себе си и добитъка си прѣзъ зимата, ако това продължава все тъй? Гърцитѣ прибиратъ по селата и задигнатия турски добитъкъ, но не за да го повърнатъ на първитѣ притежатели. Покрай турската стока, задига се и българската, за да бжде послѣ на нищожна цѣна продадена пакъ на селянитѣ, наново задигната и пакъ прѣпродадена.

Разпоредено е сжщо, всички села да прѣдадатъ на властьта оржжието си. Обезоржжени сж и нѣколко наши четници по селата. Увѣрени сме, че тая мѣрка постепенно ще се генерализира, съпроводена неминуемо отъ натискъ и насилия, докато изчезне и сетната слѣда отъ „свободата“.

Българското богослужение, българското училище и българскиятъ езикъ вече мжчно се понасятъ отъ освободителитѣ.

Единъ офицеръ се оплакалъ прѣдъ свещеника въ Смърдешъ, попъ Дано, отъ неуслужливостьта на българитѣ къмъ освободителната войска и заключилъ, че за напрѣдъ селата трѣбва да се учатъ само на гръцки. А попътъ му отговорилъ:

— Ако свободата, която ни носите, е такава, ние сто пжти бихме прѣдпочели турската тирания.

Къмъ огорчението на българина отъ тия зачестили инциденти се прибавя и потайното, но безгранично прѣзрѣние къмъ гръцката войска. Писма и вѣстници, получавани отъ Солунъ, бѣгството отъ Билища и нѣкои нови случки убѣдиха населението, че гръцкитѣ успѣхи не сж резултатъ на собствена

доблесть и храбрость, а успѣхи случайни — благодарение на българскитѣ усилия и жертви въ Тракия.

Прѣди нѣколко дни трима гръцки войници дошли въ Дрѣновени изплашени, безъ раници и горни дрехи и съ виковетѣ си: турчинътъ! турчинътъ! прѣдали паниката на цѣлото село. Жени и дѣца грабнали по нѣщо и избѣгали въ гората. Подиръ малко стигнали въ селото двѣстѣ . . . гръцки войници. А турцитѣ сж вече изтласкани оттатъкъ Корча! . . .

Гъркътъ чувствува, че му се услужва отъ нѣмай-кждѣ, че почитьта къмъ него като къмъ о с в о б о д и т е л ь е изчезнала, че струната на сърдечностьта отъ първитѣ дни на войната е вече скжсана.

Прѣди една седмица между бай Стояна отъ Дрѣновени и единъ гръцки подофицеръ се водилъ такъвъ разговоръ:

— Щастливи сте вие. . . Вашитѣ села не изгорѣха като долнитѣ села.

— Кой ви каза това? Нашитѣ села изгорѣха на врѣмето си.

— Кога?

— Прѣзъ врѣме на нашето възстание.

— Значи, и вие сте възставали противъ турчина и сте се били? . .

— Е приятелю, още прѣди десеть години ние подадохме на Европа прошение за свобода.

— Прошение за свобода?

— Да, написано съ кръвь и съ сълзи.

— Но вие не ни обичате, ние виждаме това.

— Какъ да ви не обичаме?

— Гледате ни нѣкакъ непривѣтливо, диво.

— Имашъ грѣшка. Ние ви обичаме, но само като освободители — не като завоеватели.

— Добрѣ, но ние изпждихме турцитѣ отъ Македония и я покорихме.

— Вие я покорихте, но ние си заслужихме и изплатихме свободата, прѣди да дойдете вие.

Свободата?

Нашиятъ селянинъ не я смѣсва вече съ гръцката е л е ф т е р и я.

Той не казва вече:

— Айде аирлия да ни е слободата!

Въ наздравици и при срѣщи, той, както едно врѣме при турцитѣ, пожелава:

— Айде и добра слобода да дай Госпо! . .

— Тие гюпци не ке ни оставатъ нишчо за нашитѣ! — казватъ ни сега домакини и домакинки, виждайки, че провизиитѣ имъ намаляватъ съ голѣма бързина.

Бѣднитѣ хора. Тѣ искатъ да запазятъ всичко за нашитѣ: залъка и стрѣхитѣ си, поривитѣ на сърдцата си и сълзитѣ на тъй дълго лѣлѣяната радость. Радостьта, която не имъ донесе хуриетътъ прѣди четири години, която не имъ донесе сега елефтерията, но която ще имъ донесе свободата.

— Не се кахърете за това, братя. Вие и само съ сърдцата си и съ вашитѣ развалини-паметници ще задоволите нашитѣ. И ще се утѣшатъ нашитѣ, че жертвитѣ имъ при Лозенградъ и Люле-Бургазъ не сж отишли напраздно. Тѣ ще видятъ, че много отдавна, прѣди Лозенградъ и Люле-Бургазъ, вие сте начертали съ кръвьта си по тия планини границитѣ на България.

Така ние утѣшавахме селянитѣ, но нѣщо болезнено свиваше сърдцата ни. Уви, голѣмата далечина на България винаги ми е навѣвала нерадостни мисли за участьта на тоя български край, или поне на часть отъ него. . .

*

Отецъ Панаретъ, Поповъ, Стоянъ Юруковъ и азъ се събрахме въ Кономлади, за да потеглимъ заедно за Солунъ. Къмъ другитѣ причини за бързане се прибави и слухътъ, че гърцитѣ подушили за приготвеното заявление съ събрани подписи и селски печати.

На 18 декември сутриньта отправихме къмъ нашитѣ изпращачи послѣднитѣ ободрителни думи и имъ пожелахме:

— До виждане!

— До виждане съ българската войска.

Поели нагорнището, дълго съзерцавахме едно прѣлестно кжтче на планината Вичъ, което се откри прѣдъ насъ. И дълго мълчахме, гнетими отъ едно и сжщо чувство, въ което се борѣха упованието и съмнѣнието.

* * *

Ние напустнахме костурчани и не се върнахме вече при тѣхъ ни сами, ни съ българската войска.

Костурско и днесъ е толкова далеко отъ България, колкото бѣ и прѣди славата, кървитѣ и сълзитѣ на войната.

И чака още българската войска,

СЪДЪРЖАНИЕ

		Стр.
	Прѣдговоръ	7
I	17 септември 1912 година	9
II	Малки чети	10
III	Нашата чета	13
IV	На пжть	15
V	Къмъ границата	18
VI	Първата нощь	23
VII	По Плачковица	28
VIII	Съ двама динамитари	38
IX	Втората голѣма граница	40
X	Отвждъ	45
XI	Напраздни усилия	47
XII	Късно разкаяние	50
XIII	Къмъ бѣлитѣ зжбери	53
XIV	По пукота на едно сражение	56
XV	По Нидже планина	62
XVI	Съ петата гръцка дивизия	65
XVII	При куцовласитѣ	88
XVIII	У дома	93
XIX	Загоричани	95
XX	Съ андартитѣ	97
XXI	По обезоржжаване	101
XXII	Двѣ срѣщи	108
XXIII	Страници отъ неписана история	111
XXIV	Надъ Костуръ	114
XXV	Костолата	119
XXVI	Косинецъ—Смърдешъ—Въмбелъ	122
XXVII	До щаба на българскитѣ войски	134
XXVIII	Габрешъ—Кономлади	138
XXIX	При гроба на Меласъ	142
XXX	Въ Търсье	145
XXXI	Погромътъ	150
XXXII	Само сърбитѣ	155
XXXIII	Побѣдители и побѣдени	159
XXXIV	Въ освободения Леринъ	164
XXXV	Капетанъ Вардасъ и генералъ Хесапчиевъ	170
XXXVI	Патилата на побѣденитѣ	175
XXXVII	Свободата и българитѣ	183
XXXVIII	Първи свободни дни на костурчани	186
XXXIX	Нашитѣ плѣнници и трофеи	189
XL	Какъ се прѣвзиматъ градове	191
XLI	Въ свободния Костуръ	193
XLII	Между агитѣ	202
XLIII	Походъ въ Божиградъ	213
XLIV	На обяснения при билишкия комендантъ	217
XLV	Раздѣла	221
XLVI	Дъмбени и дъмбенци	222
XLVII	Подвигътъ на България	226
XLVIII	Бѣгство отъ Билища	229
XLIX	Походи и схватки	233
L	Настжпление противъ Корча	242
LI	Наши гробове при Кжпешица	244
LII	До Билища и назадъ	248
LIII	Нѣколко дни въ Костуръ	250
LIV	Прощаване	253

Presented to the
LIBRARIES *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
by

Dr. Panayot Panayotof

Издание на КОСТУРСКОТО БЛАГОТВОРИТЕЛНО БРАТСТВО — СОФИЯ.

Доставя се чрѣзъ
АНТОНЪ ЮРУКОВЪ,
СОФИЯ, ул. Оборище, 22.

ЦѢНА 1 ДОЛАРЪ

СОФИЯ
1920
Печатница МЕРКУРЪ.
улица „Царь-Самуилъ" № 77.